

ISSN 2518-1467 (Online),
ISSN 1991-3494 (Print)

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ

«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ» РҚБ

Х А Б А Р Ш Ы С Ы

ВЕСТНИК

РОО «НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН»

THE BULLETIN

OF THE ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

PUBLISHED SINCE 1944

5 (411)

SEPTEMBER – OCTOBER 2024

ALMATY, NAS RK

БАС РЕДАКТОР:

ТҮЙМЕБАЕВ Жансейіт Қансейітұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры (Алматы, Қазақстан)

ҒАЛЫМ ХАТШЫ:

ӘБІЛҚАСЫМОВА Алма Есімбекқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ Педагогикалық білімді дамыту орталығының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

САТЫБАЛДЫ Әзімхан Әбілқайырұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Экономика институтының директоры (Алматы, Қазақстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Әбдіжапар Жұманұлы, экономика ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА құрметті мүшесі, Халықаралық инновациялық технологиялар академиясының президенті (Алматы, Қазақстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Киево-Могилян академиясы» ұлттық университетінің кафедра меңгерушісі (Киев, Украина), **Н=2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және менеджмент университетінің кәсіптік білім берудің педагогикасы және психологиясы кафедрасының меңгерушісі (Мәскеу, Ресей), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Ләззат Мыктыбекқызы, экономика ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Қуатқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті педагогика кафедрасының меңгерушісі (Қарағанды, Қазақстан), **Н = 3**

БУЛАТБАЕВА Күлжанат Нурымжанқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының бас ғылыми қызметкері (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), **Н = 2**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей білім академиясының академигі, «Білім берудегі стандарттар және мониторинг» журналының бас редакторы (Мәскеу, Ресей), **Н=2**

ЕСІМЖАНОВА Сайра Рафихевна, экономика ғылымдарының докторы, Халықаралық бизнес университетінің профессоры, (Алматы, Қазақстан), **Н = 3**

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы РҚБ-нің Хабаршысы».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.). Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінің Ақпарат комитетінде 12.02.2018 ж. берілген

№ 16895-Ж мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Тақырыптық бағыты: *әлеуметтік ғылымдар саласындағы зерттеулерге арналған.*

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 300 дана.

Редакцияның мекен-жайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28, 219 бөл., тел.: 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ, 2024

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

ТУЙМЕБАЕВ Жансеит Кансеитович, доктор филологических наук, профессор, почетный член НАН РК, ректор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ:

АБЫЛКАСЫМОВА Алма Есимбековна, доктор педагогических наук, профессор, академик НАН РК, директор Центра развития педагогического образования КазНПУ им. Абая (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

САТЫБАЛДИН Азимхан Абылкаирович, доктор экономических наук, профессор, академик НАН РК, директор института Экономики (Алматы, Казахстан), **Н = 5**

САПАРБАЕВ Абдижапар Джуманович, доктор экономических наук, профессор, почетный член НАН РК, президент Международной академии инновационных технологий (Алматы, Казахстан), **Н = 6**

ЛУКЪЯНЕНКО Ирина Григорьевна, доктор экономических наук, профессор, заведующая кафедрой Национального университета «Киево-Могилянская академия» (Киев, Украина), **Н = 2**

ШИШОВ Сергей Евгеньевич, доктор педагогических наук, профессор, заведующий кафедрой педагогики и психологии профессионального образования Московского государственного университета технологий и управления имени К. Разумовского (Москва, Россия), **Н = 4**

СЕМБИЕВА Лязат Мыктыбековна, доктор экономических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

АБИЛЬДИНА Салтанат Куатовна, доктор педагогических наук, профессор, заведующая кафедрой педагогики Карагандинского университета имени Е.А.Букетова (Караганда, Казахстан), **Н=3**

БУЛАТБАЕВА Кулжанат Нурымжановна, доктор педагогических наук, профессор, главный научный сотрудник Национальной академии образования имени Ы. Алтынсарина (Нур-Султан, Казахстан), **Н = 3**

РЫЖАКОВ Михаил Викторович, доктор педагогических наук, профессор, академик Российской академии образования, главный редактор журнала «Стандарты и мониторинг в образовании» (Москва, Россия), **Н=2**

ЕСИМЖАНОВА Сайра Рафихевна, доктор экономических наук, профессор Университета международного бизнеса (Алматы, Казахстан), **Н = 3**

«Вестник РОО «Национальной академии наук Республики Казахстан».

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации Министерства информации и коммуникаций и Республики Казахстан № **16895-Ж**, выданное 12.02.2018 г.

Тематическая направленность: *посвящен исследованиям в области социальных наук.*

Периодичность: 6 раз в год.

Тираж: 300 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28, ком. 219, тел. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан», 2024

EDITOR IN CHIEF:

TUIMEBAYEV Zhansait Kanseitovich, Doctor of Philology, Professor, Honorary Member of NAS RK, Rector of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan).

SCIENTIFIC SECRETARY:

ABYLKASSYMOVA Alma Esimbekovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Executive Secretary of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology of Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**

EDITORIAL BOARD:

SATYBALDIN Azimkhan Abilkairovich, Doctor of Economics, Professor, Academician of NAS RK, Director of the Institute of Economics (Almaty, Kazakhstan), **H = 5**

SAPARBAYEV Abdizhapar Dzhumanovich, Doctor of Economics, Professor, Honorary Member of NAS RK, President of the International Academy of Innovative Technology (Almaty, Kazakhstan) **H = 4**

LUKYANENKO Irina Grigor'evna, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of the National University "Kyiv-Mohyla Academy" (Kiev, Ukraine) **H = 2**

SHISHOV Sergey Evgen'evich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Moscow State University of Technology and Management named after K. Razumovsky (Moscow, Russia), **H = 6**

SEMBIEVA Lyazzat Maktybekova, Doctor of Economic Science, Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 3**

ABILDINA Saltanat Kuatovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy of Buketov Karaganda University (Karaganda, Kazakhstan), **H = 3**

BULATBAYEVA Kulzhanat Nurymzhanova, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Chief Researcher of the National Academy of Education named after Y. Altynsarın (Nur-Sultan, Kazakhstan), **H = 2**

RYZHAKOV Mikhail Viktorovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, academician of the Russian Academy of Education, Editor-in-chief of the journal «Standards and monitoring in education» (Moscow, Russia), **H = 2**

YESSIMZHANOVA Saira Rafikhevna, Doctor of Economics, Professor at the University of International Business (Almaty, Kazakhstan), **H = 3**.

Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.

ISSN 2518-1467 (Online),

ISSN 1991-3494 (Print).

Owner: RPA «National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan» (Almaty). The certificate of registration of a periodical printed publication in the Committee of information of the Ministry of Information and Communications

of the Republic of Kazakhstan **No. 16895-Ж**, issued on 12.02.2018.

Thematic focus: *it is dedicated to research in the field of social sciences.*

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en/>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2024

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMY

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 276–294
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.840>

ӨОЖ 338.43:636.5

G.Y. Amalbekova*, A.N. Narenova, S.B. Nauryzkulova, 2024.
M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan.
E-mail: *baken_t@mail.ru*

GLOBAL POULTRY MARKET: CURRENT DEVELOPMENT TRENDS AND EXPORT POTENTIAL OF KAZAKHSTAN

Gulmira Amalbekova – Candidate of Economics Sciences; Acting Associate Professor of the M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Aiman Narenova - Candidate of Economics Sciences; Acting Associate Professor of the M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Saule Nauruzkulova - Master of Economics; Senior Lecturer of the M.Kh. Dulaty Taraz University; Taraz, Kazakhsta, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*, <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Abstract. The scientific study is designed to develop scientifically based theoretical and practical recommendations by analyzing the trends of participation of Kazakhstan in the world market of poultry meat. Based on a retrospective analysis, the authors clarified the export profiles of the leading exporting countries, determined the market share of potential importers in the world, and assessed the production capabilities of Kazakhstani agricultural enterprises. The obtained results allow to be used for the development of regional and republican programs of poultry farming development, and to be put into production by the subjects of the poultry complex as future directions of domestic export potential development.

The goal of the research is to create workable recommendations for the growth of the poultry industry within the framework of import substitution and enhancing export potential, to supply local chicken meat to the populace while adhering to reasonable consumption guidelines. In the course of the investigation, many assignments were developed and carried out: 1) The world poultry market's current development trend was evaluated; 2) The key concerns regarding the potential for domestic products to be exported were categorized through a thorough examination of the current state of domestic poultry production; and 3) Future directions for the

development of domestic production's export potential were developed in an effort to replace imported goods.

Keywords: economy, agriculture, poultry, world market, export, production.

Г.Е. Амалбекова*, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызқұлова, 2024.

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан.

E-mail: *baken_t@mail.ru*

ӘЛЕМДІК ҚҰС ЕТІ НАРЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІ

Гульмира Ержанқызы Амалбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Тараз, Қазақстан, e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Айман Нұрмағанбетқызы Наренова – экономика ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Тараз, Қазақстан, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Сәуле Байжанқызы Наурызқұлова – экономика магистрі; М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы, Қазақстан, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*; <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Аннотация. Ғылыми зерттеу Қазақстанның дүниежүзілік құс еті нарығына қатысу тенденцияларын талдау арқылы ғылыми негізделген теориялық және практикалық ұсыныстарды әзірлеуге арналған. Авторлар ретроспективті талдау негізінде жетекші экспорттаушы елдердің экспорттық бейіндерін нақтылады және әлемдегі әлеуетті импорттаушылардың нарықтағы үлесін анықтап, қазақстандық ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өндірістік мүмкіндіктеріне баға берді. Алынған нәтижелер құс шаруашылығын дамытудың аймақтық және республикалық бағдарламаларын әзірлеуге пайдалануға, құс шаруашылығы кешені субъектілерінің отандық экспорттық әлеуетті дамытудың келешекті бағыттары ретінде іс жүзінде өндіріске енгізуіне мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты халықты ұтымды тұтыну нормалары шегінде отандық құс етімен қамтамасыз ету үшін импортты алмастыру және экспорттық әлеуетті күшейту жағдайында құс еті нарығын дамыту бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Зерттеу үдерісінде бірқатар міндеттер тұжырымдалып, жүзеге асырылды: 1) әлемдегі құс еті нарығының қазіргі даму тенденциясына баға берілді; 2) отандық құс еті өндірісінің ағымдағы жағдайына кешенді талдау жүргізу арқылы әлемдік нарықтағы отандық өнімнің экспорттық келешегі аясындағы негізгі мәселелер жүйеленді; 3) импорттық өнімдердің орнын басу мақсатында отандық өндірістің экспорттық әлеуетін дамытудың келешекті бағыттары әзірленді.

Түйін сөздер: экономика, ауыл шаруашылығы, құс еті, әлемдік нарық, экспорт, өндіріс.

Г.Е. Амалбекова^{1*}, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызкулова, 2024.

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

E-mail: *baken_t@mail.ru*

МИРОВОЙ РЫНОК МЯСА ПТИЦЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА

Гульмира Ержановна Амалбекова – кандидат экономических наук; и.о. ассоциированного профессора Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан. e-mail: *baken_t@mail.ru*; <https://orcid.org/0000-0001-9622-6263>;

Айман Нурмаганбетовна Наренова – кандидат экономических наук; и.о. ассоциированного профессора Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: *an.narenova@dulaty.kz*; <https://orcid.org/0000-0002-0550-5986>;

Сауле Байжановна Наурызкулова – магистр экономики; старший преподаватель Таразского регионального университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан, e-mail: *Nsaule_704@mail.ru*; <https://orcid.org/0009-0000-5999-196X>.

Аннотация. Предметом исследования обозначен процесс участия Казахстана в мировом рынке мяса птицы. В исследовании реализован комплексный подход к анализу рынка мяса птицы, основанный на общенаучных методах исследования, включающих сравнительный анализ, обобщение, систематизацию, эмпирический метод исследования, логический метод. Экспортный профиль лидирующих стран-экспортеров был уточнен авторами в результате ретроспективного анализа. В частности, определены ключевые импортеры и доля рынка. Исследование проведено на основе данных с 2018 по 2022 годы, отдельные прогнозные данные взяты за 2023-2032. Целью исследования является разработка практических предложений по расширению рынка мяса птицы в условиях импортозамещения и развития экспортного потенциала с целью обеспечения населения отечественным мясом птицы в пределах рациональных норм потребления. Авторами оценены производственные возможности казахстанских аграриев. Выявлены и систематизированы ключевые проблемы, препятствующие росту отечественного экспорта мяса птицы на мировом рынке. Предложены рекомендации по расширению географии поставок для дальнейшей диверсификации рисков, а также разработаны перспективные направления развития экспортного потенциала отечественного производства, которые практически могут использоваться фермерами, экспортерами продукции, государственными органами.

Ключевые слова: экономика, сельское хозяйство, мясо птицы, мировой рынок, экспорт, производство.

Кіріспе. Құс еті нарығы азық-түлік нарығының құрамдас бөлігі болып табылады және өндіріс, айырбастау, тұтыну процестеріне қатысатын шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы қатынастардың белгілі бір механизмін білдіреді. Сондықтан, дүниежүзілік азық-түлік нарығының

қарқынды дамуы жағдайында ауыл шаруашылығы өнімдерінің ішкі нарығын, оның ішінде құс еті нарығын дамыту арқылы импортты алмастыру мәселесі ерекше өзекті болып табылады. Құс еті өнімдері бүкіл әлемде танымал. Тауық етін тұтынуға діни немесе ғұрыптық тыйымдар кедергі келтірмейді. Экономикалық артықшылықтардан басқа (еттің ең арзан түрі) тауық еті таза, құнарлы, қауіпсіз және басқа ет түрлерімен салыстырғанда ең қолжетімді. Жан басына шаққандағы жылдық құс етін тұтыну үлесінің ұлғаюы кездейсоқтық емес (Abildayev, et al., 2023).

Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың мемлекеттік саясаты Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы және 2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы шеңберінде іске асырылатын болады. Бағдарлама еңбек өнімділігін екі жарым есеге, ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттауды екі есеге арттыру және халықты отандық әлеуметтік маңызды азық-түлікпен қамтамасыз ету арқылы саланың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған. Құс шаруашылығы саласын кешенді, тұрақты және бәсекеге қабілетті түрде дамыту үшін жағдай жасау - «Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған Бағдарламасының» негізгі мақсаты болып табылады. Кешенді әрі тұрақты, бәсекеге қабілетті шаруашылық елдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен Қазақстанның экспорттық әлеуетін ұлғайтуға да үлесін қосады.

Бүгінде Қазақстанда құс шаруашылығы қарқынды дамуда және ішкі ет нарығында жоғары қайтарымды инвестиция бойынша көшбасшы болып табылады. Алайда, халықаралық бәсекелестік күшейіп жатқанда, Қазақстан құс еті нарығы әлсіз нарықтық инфрақұрылым жағдайында жұмыс істеуде, мұнымен қатар мемлекеттік экономикалық реттеу әдістері де қуатты емес.

Сол себептен құс еті нарығының дамуына мемлекеттік ықпал ету әдістерін жетілдіру және импорттан тәуелсіз, құс еті өнімдерін өңдеу, сату және тұтынушының қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыратын өндіріс процесін, тиімді әрі дамыған нарықтық инфрақұрылымды құру қажет. Зерттеудің мақсаты халықты ұтымды тұтыну нормалары шегінде отандық құс етімен қамтамасыз ету үшін импортты алмастыру және экспорттық әлеуетті күшейту жағдайында құс еті нарығын дамыту бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Зерттеу үдерісінде бірқатар міндеттер тұжырымдалып, жүзеге асырылды:

- 1) әлемдегі құс еті нарығының қазіргі даму тенденциясына баға берілді;
- 2) отандық құс еті өндірісінің ағымдағы жай-күйіне перспективті талдау жүргізу нәтижесінде әлемдік құс еті нарығындағы Қазақстанның экспорттық келешегінің негізгі мәселелері жүйеленді;
- 3) импортты алмастыру басымдықтарымен айқындалатын қазақстандық құс етінің экспорттық әлеуетін арттыру бойынша ұсыныстар әзірленді.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы мынада: әлемдік және отандық құс еті нарығының даму тенденциясын зерттеуде баяндалған

теориялық және аналитикалық талдамалар негізінде отандық құс еті нарығын қалыптастыру мен дамытудың ықтимал бағыттары айқындалып, оның әлемдік нарықтағы экспорттық әлеуетін жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалды.

Әдебиеттерге шолу көрсеткендей, осы тақырып бойынша қазіргі заманғы зерттеулер белсенді дамып келе жатыр деуге болады. Қазіргі экономикалық механизмнің негізін нарықтық механизм арқылы жүзеге асырылатын тауар-ақша қатынастары құрайды. Нарықты әр қырынан зерттегенде жаңа анықтамалары пайда болады. Мысалы, К. Макконнелл мен С. Брю нарық түсінігін жеке өнімдер мен қызметтерді сатып алушылар (сұранысты білдіретін) мен сатушыларды (жеткізушілер) біріктіретін құрал немесе механизм ретінде анықтайды (McConnell & S.Brew, 2003). Ал, Б.А. Райзберг нарықты адамдар, кәсіпорындар және мемлекеттер арасындағы ең алдымен дүниедегі барлық нәрсе сатып алынатын және сатылатын қағидаларды негізге алатын экономикалық қатынастар жүйесі деп атады (Riseberg, 2004). Ф.Котлердің пікірінше, нарық - бұл тауардың нақты әрі әлеуетті сатып алушыларының жиынтығы (Kotler, 2006). Экономисттердің қолданыстағы анықтамаларын ескере отырып, ауыл шаруашылығы өнімдерінің нарығы деп біз ауылшаруашылық өнімдерін сату-сатып алу мәмілелерін жасайтын сатушылар мен сатып алушылар арасындағы қарым-қатынас нысаны деп түсінеміз. Құс нарығы ет нарығының және азық-түлік нарығының құрамдас бөлігі болып табылады және өнімді өндіру мен бөлу процесіне қатысатын шаруашылық жүргізуші субъектілер арасындағы қарым-қатынастардың белгілі бір механизмін білдіреді. Шетелдік экономисттердің құс еті нарығы жөнінде көзқарастары бар:

Құс етінің нарығы деп экономикалық қатынастар реттелетін және құс етін сату-сатып алу жүзеге асырылатын айырбас қатынастарының жиынтығы болып табылатын белгілі бір саланың жұмыс істейтін түрі. Құс еті нарығының өзіндік ерекшеліктері бар, өйткені оның жағдайы мен дамуы құс етінің импорты мен экспортына айтарлықтай әсер етеді (Roy & Tretiak, 2008).

Мұсылман елдерінің нарығын дамыту үшін халал еттің маңызы артып келеді. Халал ет нарығының экономикалық маңыздылығына байланысты көптеген азық-түлік бизнесінің операторлары бұл өнімдерді саудалай бастады. Кейбір кәсіпорындар тұтынушыларды осы ет өнімдерінің түпнұсқалығына сендіру үшін халал сертификаттау органдарының қызметіне ғана сенеді. Дегенмен, бірыңғай ұлттық немесе халықаралық халал стандарттарын жасау қажет (Fuseini, et al., 2021).

Саудадағы әлеуетті кедергілерді жою үшін халықаралық қоғамдастық шеңберінде сауда келісімдерін қалыптастыру үшін бірлескен күш салу өте маңызды (Сао, et al., 2021). Бұл өнімдерді ішкі нарықта тұтынуды ынталандыру қажеттігін атап өтпеу мүмкін емес. Үй шаруашылығы нақты табысының төмендеуі құс шаруашылығының одан әрі дамуына қауіп төндіреді. Азық-түлік өндірісін қолдау бағдарламаларын қабылдау қажет (Mazloev, et al., 2019).

Венгрия зерттеушісі Дж. Попп алдағы он жылда тауық еті тұтынушылар сұранысын қанағаттандыра алатын ең сүйікті және ең арзан ет болады деп

есептейді (Popp, 2014). Құс етін өте құнарлы және құнды ет, балапан құстың кеуде бұлшық етінде 92% толыққанды ақуыз және тек 8% ғана толық емес ақуыз бар деп санайды ресейлік Л.В. Чупина мен В.А. Реймер (Chupina, et al., 2013). Құс еті адам ағзасы үшін пайдалы, ал құс етін өндіру тиімді екендігі сөзсіз. Дегенмен, құс шаруашылығында бірқатар мәселелер бар екендігін отандық ғалымдар зерттеген. Мәселен, Қазақстанда селекциялық-генетикалық орталықтардың болмауы және асыл тұқымды құстарды шығаратын зауыттардың жоқтығын отандық зерттеушілер де өз еңбектерінде негізгі мәселелердің бірі ретінде көрсеткен. Бұл өз кезегінде ет және жұмыртқа өндіретін құс фабрикаларының импортталған асыл тұқымды материалды қолдануына әкелді дейді отандық зерттеушілер (Musabekov, et al., 2015). Отандық экономист-ғалым К. Мазбаева республикадағы құс шаруашылығын дамытудың негізгі міндеттеріне меншікті асылдандыру базасын қолға алу керектігін атап көрсеткен. Ол бұл саладағы орындалуға тиіс негізгі іс-шаралар әлемдік стандарттарға сай 2-реттік асыл тұқымды шаруашылықтар құру және құстардың өнімділігін арттыру бойынша селекциялау жұмыстарына байланысты. Бұл ретте құс өсіретін шаруашылық субъектілері қызметтеріне жүргізген талдау шын мәнінде елімізде асыл тұқымды құс шаруашылығымен айналысатын заманауи кәсіпорындар жетіспейтіндігін анықтады (Mazbaeva, 2019). Отандық және шетелдік әдебиеттерді зерделеу нәтижесінде ет нарығының нақты ерекшеліктеріне сүйене отырып, құс еті әлемдік ет өндірісіндегі өсімнің басты драйвері болып қала береді деген тұжырымға келдік. Құс өсіруші кәсіпорындар генетика, ветеринария және жануарлар ғылымындағы жетістіктерді пайдалана отырып, нарық сигналдарына тез жауап бере алады. «Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған» бағдарлама аясында отандық құс еті өндірісінің дамуына, сондай-ақ құс шаруашылығындағы мәселелердің оңтайлы шешілуі үшін мемлекет тарапынан қолдау көрсету арқылы отандық құс еті нарығының қажеттілігі толық қамтамасыз етіліп ғана қоймай, Қазақстанның әлемдік құс еті нарығындағы экспорттық әлеуетінің нығаюына септігін тигізеді деп ойлаймыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу салыстырмалы талдауды, жалпылауды, жүйелеуді, эмпирикалық және логикалық зерттеу әдістерін қамтитын жалпы ғылыми зерттеу әдістеріне негізделген құс еті нарығын талдаудың кешенді тәсілін қамтиды. Құс етінің әлемдік және отандық нарығын зерттеу нарықтың даму жағдайы мен динамикасын талдау; жалпы әлемдік құс еті өндірісіндегі Қазақстанның үлесін анықтау арқылы жүзеге асырылды. Құс етінің ішкі нарығын және елдің экспорттық әлеуетін дамытудағы кедергілерді анықтау үшін терең талдау жүргізілді. Қазақстанның экспорттық әлеуетін ынталандыру бойынша институционалды әс-шараларды жетілдіру бағытындағы ұсыныстарды әзірлеу мақсатында зерттеліп отырған саладағы кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау құралдарына талдау жүргізілді.

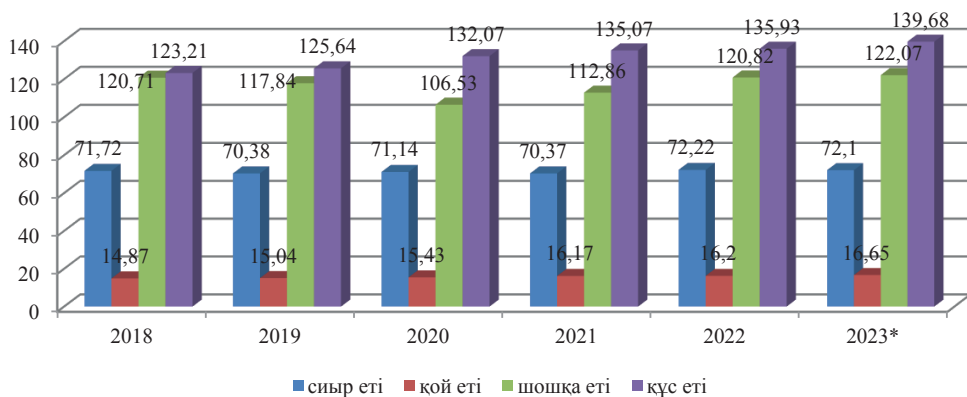
Зерттеудің әдістемелік негізін Scopus және Web of Science деректер қорында

жарияланған отандық және шетелдік авторлардың ғылыми еңбектері, БҰҰ ФАО-ның (Food and Agriculture Organization-FAO) аналитикалық есептері мен болжамдарының деректері, АҚШ ауылшаруашылық жөніндегі департаментінің (United States Department of Agriculture-USDA) Шетелдік ауылшаруашылық қызметі туралы жылнамасы, Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының статистикалық жылнамалары, мемлекеттік бағдарламалар, нормативті актілер құрайды. Зерттеу 2018 жылдан бастап 5 жыл көлеміндегі ресми деректер негізінде жүргізілді.

Нәтижелер және талқылаулар

Адамзаттың ет рационының құрылымы бірте-бірте өзгеруде. Бүгінде дүниежүзілік ет өндірісіндегі қой және ешкі еті – 4,7%, сиыр еті – 20,6%, шошқа етінің үлесі – 34,8%. Ал, құс етінің үлесі үнемі өсіп келеді, 39,9%-ы құрап отыр. FAO (Food and Agriculture Organization) болжамы бойынша 2032 жылға қарай дүниежүзілік құс етінің өндірісі 156 247 мың тонна, ал тұтыну 156 237 мың тоннаға жетеді (1-сурет).

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) және Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) бірлесіп жасаған болжам бойынша әлемде құс етін өндіру 2032 жылға қарай 11,8%-ға артады. Дамыған елдер мен ЕуроОдаққа мүше елдерге (Исландия мен Коста-Рикадан басқа) қарағанда дамушы елдерде құс етін өндіру көлемі мен оны тұтыну көлемі әлдеқайда жоғары, 2032 жылға сәйкесінше 15,5%/15,6%-ға артады. 1-кестені қараңыз.

1-сурет. Дүние жүзі бойынша 2018-2023ж. аралығындағы ет өндірісі, (млн. метрикалық тоннамен)*
Дереккөз: © Statista 2023

1-кесте. Әлемдік құс етінің болжамдары, мың тонна

	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032
Әлем бойынша:										
- өндіру	139 681	141 387	142 914	144 976	146 917	148 797	150 686	152 580	154 473	156 247
- тұтыну	139 677	141 366	142 892	144 980	146 916	148 793	150 667	152 576	154 462	156 237

<i>Дамыған елдер:</i>										
-өндіру	53 655	54 244	54 619	54 935	55 265	55 585	55 910	56 234	56 555	56 900
- тұтыну	51 089	51 536	51 852	52 154	52 446	52 726	52 990	53 281	53 547	53 845
<i>Дамушы елдер:</i>										
-өндіру	86 027	87 143	88 295	90 041	91 652	93 212	94 776	96 346	97 918	99 347
- тұтыну	88 588	89 830	91 040	92 826	94 470	96 067	97 677	99 295	100 916	102 392
<i>*ЭЫДҰ (OECD)</i>										
-өндіру	54 970	55 668	56 129	56 489	56 855	57 207	57 564	57 919	58 270	58 610
- тұтыну	52 148	52 650	53 022	53 372	53 718	54 043	54 347	54 678	54 985	55 292

Дереккөз: OECD-FAO Agricultural Outlook 2023-2032, OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

*Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына (The Organization for Economic Co-operation and Development) Исландия мен Коста-Рика кірмейді, бірақ ЕО-ға мүше барлық елдерді қамтиды.

Құс етін тұтыну көлемі мен құрылымына географиялық орналасқан жері, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени ерекшеліктер әсер етеді. Кіріс деңгейі бірдей елдерде құс етін тұтыну деңгейі бірдей бола бермейді. Жан басына шаққандағы құс етін ең көп тұтыну Солтүстік Америка елдерінде (37 кг), Оңтүстік Америкада (23 кг), Еуропа елдерінде (15 кг), Азияда (6 кг) және Африкада (3 кг) байқалады. Құс етін өндіруші-көшбасшы елдер 2-кестеде келтірілген.

2-кесте. Құс етін өндіруші топ 10 мемлекет

Өндіру, 1000 метрикалық тонна	2019	2020	2021	2022	2023	*2024 қазан
Бразилия	13,690	13,880	14,500	14,465	14,900	15,050
Қытай	13,800	14,600	14,700	14,300	14,300	13,870
Еуроодақ	10,836	11,030	10,840	10,870	11,030	11,100
Ресей	4,668	4,680	4,600	4,800	4,875	4,950
Мексика	3,554	3,596	3,665	3,763	3,850	3,940
Тайланд	3,300	3,250	3,220	3,300	3,450	3,490
Аргентина	2,171	2,215	2,290	2,319	2,330	2,400
Түркия	2,138	2,136	2,246	2,418	2,250	2,300
Колумбия	1,761	1,685	1,773	1,893	1,890	1,900
Біріккен Корольдік	1,726	1,779	1,841	1,815	1,820	1,840
Басқа елдер	19,673	20,553	20,994	20,880	20,439	21,065
Барлық шет мемлекеттер	77,317	79,404	80,669	80,823	81,134	81,905
Құрама Штаттар	19,941	20,255	20,391	20,992	21,125	21,396
Барлығы	97,258	99,659	101,060	101,815	102,259	103,30

Дереккөз: United States Department of Agriculture. Foreign Agricultural Service Report, 2023.

АҚШ Ауылшаруашылығы департаментінің сарапшыларының болжамы бойынша жаһандық өндіріс 2024 жылы 1 пайызға артып, 103,3 миллион тоннаға жетеді. Жаһандық құс етінің саудасы 3%-ға өсіп, рекордқа айналуы мүмкін: 2024 жылы 14,0 миллион тоннаға жетеді деген болжам бар. Тауық етіне деген жаһандық сұранысты ең алдымен, Бразилия, Қытай, Еуроодақ және Ресей қамтамасыз етеді.

Бразилия 2022 жылы Қытайды басып озып, әлемдегі екінші ірі өндіруші болды және өз позициясын нығайтуды жалғастыруда. Бразилия құс етіне деген жоғары сұраныс, өндіріс шығындарының төмендеуі, әсіресе жемшөп бағасының төмендеуінің арқасында жоғары болжамды өсімге жетеді. Қытайдың бір мезгілде күшті экспорттаушы және импорттаушы болу мүмкіндігі бар. Бұның бір себебі- Қытай құс аяғы және қанаты сияқты арзан өнімді импорттайды, көкірек филесі сияқты қымбат өнімді экспорттайды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (OECD) және Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымы (FAO) бірлесіп жасаған болжам бойынша техникалық және асыл тұқымды жетістіктердің арқасында бұл сала Бразилияда, Америка Құрама Штаттарында және Қытайда мал шаруашылығының ең индустрияланған аймағына айналды. Құс өсіруші компаниялар генетика, ветеринария және жануарлар ғылымындағы жетістіктерді пайдалана отырып, нарық сигналдарына тез жауап бере алады. Бұған бразилиялық тауық етінің бәсекеге қабілетті бағасы, еуропалық нарыққа шығу мүмкіндігі және халал өнімдерді жеткізуі ықпал етуде. Жалпы Бразилия 2022 жылы 4,625 миллион тонна, 2023 жылы 4,8 миллион тонна тауық етін экспорттады. Бұл негізінен мұздатылған үй тауықтарының ұшалары мен ішкі өнімдері және бөліктерге бөлінбеген, мұздатылған үй тауықтарының ұшалары.

АҚШ Ауылшаруашылығы департаментінің сарапшыларының болжамы бойынша Бразилия құс етін ірі экспорттаушы ретінде болжамды кезеңде (2032 жылға дейін) ет экспортының ең үлкен өсімін көрсетеді деп күтілуде.

Құс етін тұтыну көрсеткіштері Қытай, Үндістан, Индонезия, Малайзия, Пәкістан, Перу, Филиппин және Вьетнамды қоса алғанда, халқы көп елдердің рационасында бұл өнімнің маңыздылығын көрсетеді. 3-кестедегі мәліметке сәйкес, Бразилия, Тайланд, Қытай, АҚШ, Украина құс етін экспорттаудан көшбасшы елдер ретінде 2019 жылдан бері тек тұрақты өсімді көрсетіп келеді.

3-кесте. Құс етін экспорттаушы - көшбасшы мемлекеттер

Экспорт, 1000 метрикалық тонна	2019	2020	2021	2022	2023	*2024 қазан
Бразилия	3,939	3,875	4,226	4,447	4,845	5,02
Еуроодақ	2,148	2,038	1,839	1,725	1,725	1,725
Тайланд	961	941	907	1,021	1,090	1,120
Қытай	428	388	457	532	525	530
Түркия	427	465	559	646	450	490
Украина	407	428	458	419	440	450
Ресей	173	216	218	245	225	225
Біріккен Корольдік	376	443	357	266	180	210
Белорусь	174	190	184	160	140	150
Аргентина	235	196	183	194	130	140
Басқа елдер	544	546	567	603	532	579
Барлық шет мемлекеттер	9,812	9,726	9,955	10,258	10,282	10,644
Құрама Штаттар	3,259	3,376	3,353	3,316	3,324	3,358
БАРЛЫҒЫ	13,071	13,102	13,308	13,574	13,606	14,002

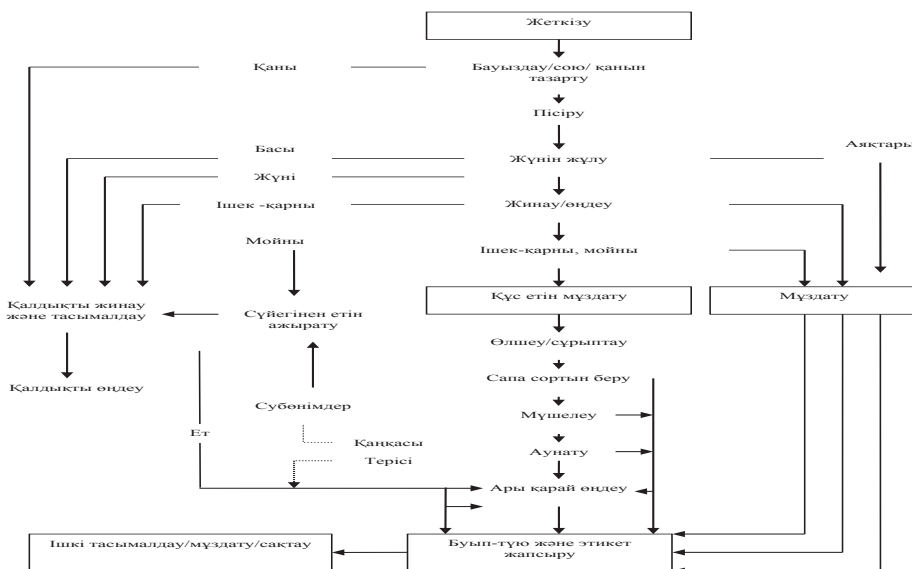
Дереккөз: [17] United States Department of Agriculture. Foreign Agricultural Service Report, 2023.

Америка Құрама Штаттарындағы құс еті басқа елдер үшін белгілі бір практикалық қызығушылық тудырады. Ол жоғары дамыған вертикалды интеграциямен сипатталады, бұл өндірісті ұйымдастырудың ең жетілдірілген түрі болып табылады. Вертикалды интеграцияланған өндірістегі жеке жем зауыттары аталық отарлар мен бройлерлер үшін жем шығарады. Мұнда инкубатор, өсіру фермалары, мал сою және өңдеу зауыттары, қалдықтарды жою цехы және өнімді өткізу жүйесі бар. Көбінесе құс етін серіктестікке кірмейтін жеке шаруашылықтар өсіреді. Сойылған құс еті не тұтас ұша түрінде, не кесілген түрде көтерме сауда желісіне жеткізіледі. Сондай-ақ, көптеген кәсіпорындар дайын өнімдерді терең өңдеу мен дайындауды жүзеге асырады (Chernyakov, 2003).

Вертикалды интеграцияланған өндірістің артықшылығы – өндірістің барлық сатылары бір қолға шоғырланған. Вертикалды интеграцияланған шаруашылықта санитарлық бақылауды жүзеге асыру және аурудың өршуінің алдын алу, сондай-ақ өнім сапасын бақылау оңайырақ. Вертикалды интеграцияланған және құс етін қалдықсыз өндіретін кәсіпорынның тірі құсты өңдейтін процесі 1-сызбада көрсетілген. Процесте қалған қалдықтар (қан, жүн, аяғы, басы, өкпесі, кеңірдегі, азқазанның құрымындағы зат, өлген құстың денесі, инкубация қалдықтары) құсты өңдеу зауытының жанында орналасқан органикалық шикізат өңдейтін зауытқа жіберіледі.

Әлемдік құс еті нарығын зерделеу нәтижесінде әлемдік құс шаруашылығының дамуындағы негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады:

- ресурсты үнемдейтін технологияларды меңгеру;
- құс етін терең қайта өңдеу;
- ақырғы өнім ассортиментін кеңейту және сапасын арттыру.

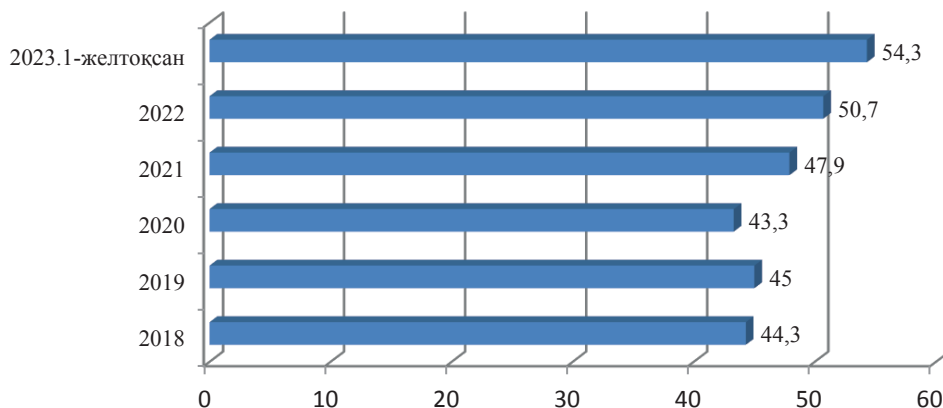
2-сызба. Тірі құсты өңдейтін процесс
Ескерту-Авторлардың құрастырған

Сонымен, әлемдік құс еті өндірісінің қарқынды дамуы табыстылық, орталықтандырылған өнеркәсіптік өндіріс, тікелей интеграция, қолжетімді жемшөп, жоғары деңгейлі техника, тұтынуға ыңғайлы өнім өндіру, халықаралық сауданың өсуі, тұтынушылар сұранысының ұдайы өсуі сияқты факторларға байланысты деп есептейміз. Әлемдік құс еті өндірісі және тұтынымы көрсетіп отырғандай, тұрақты өсу және тұтыну тенденциясы құлдырауларға және биологиялық тәуекелдерге қарамастан, құс еті әлемдік ет өндірісі өсімінің негізгі драйвері болып қала береді деген тұжырымға келдік.

Отандық құс нарығының әлеуеті зор, көбінесе отандық құс еті өнімдеріне сұраныс ұсыныстан асып түседі деуге болады. Қазіргі уақытта еліміздегі құс шаруашылығы 1990 жылдан бері құс етін өндіру көлемін 2,9 есеге тез ұлғайту мүмкіндігіне ие болған агроөнеркәсіптік кешендегі жалғыз сала болып табылады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің және жалпы агроөнеркәсіп кешенінің тез пісетін, тиімділігі жоғары және болашағы зор салаларының бірі болып табылатын құс етін өндіру елді азық-түлікпен қамтамасыз етуде маңызды орын алады. Экономист Д. Жанабаеваның дерегі бойынша нарықтық өзгерістер кезеңінде Қазақстан құс етінің, негізінен тауық аяқтарының ірі импорттаушысы болды. Бүгінгі таңда өнеркәсіптік 62 құс фабрикасы бар, оның ішінде 36 жұмыртқа бағытындағы кәсіпорын, 23-і бройлер етін, 3 шаруашылық суда жүзетін құс етін өндірумен айналысады (Zhanabaeva, 2023). Ал, К. Мазбаеваның деректері бойынша бір ғана Алматы облысында тек жұмыртқа өндіретін 6 құс фабрикасы бар, оларға «Алатау-құс», «Алсад Қазақстан», «Қазақстан құстары», «Сары-бұлақ» компаниясы», «Камила и КК», «Когер ЛТД» секілді серіктестіктер. Ал «Алель Агро» АҚ-ы жұмыртқа мен құс етін өндіруге маманданған болса, сондай-ақ тек бройлер өсіретін «Казрос-Бройлер» және асыл тұқымды шаруашылықпен айналысатын «Ломан-Жетісу» ұйымы бар. 2018 жылы Ақмола облысында ашылған Макинск құс фабрикасы Орталық Азиядағы ең ірі құс етін өндіретін фабрика қатарында (Mazbaeva, 2020). С.Қожабаеваның пікірінше Ақмола облысындағы Макинский құс фабрикасының үшінші легі іске қосылды. Өндірістің өсуімен қатар, құс еті мен құс өнімдерінің экспорты айтарлықтай арттыру жоспарлануда. Осы ретте құс етінің экспорты үшін Қытай нарығы ең перспективалы екендігін атап кету керек (Kozhabayeva, 2021; 2022).

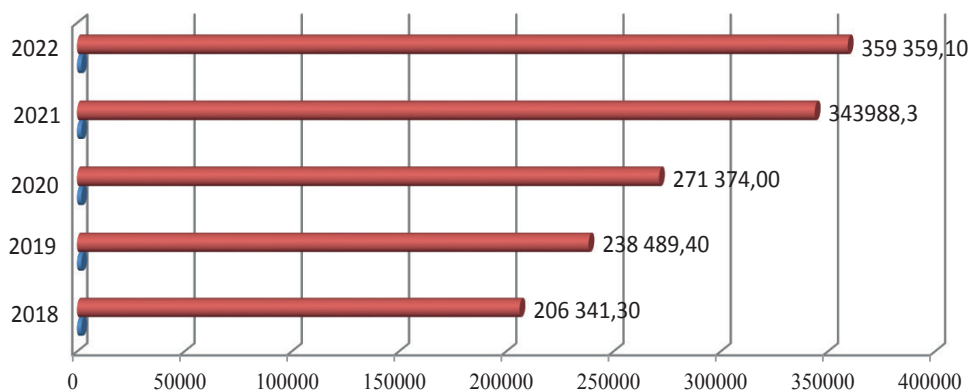
Қазақстан Құс өсірушілер одағының зерттемесіне сәйкес, еліміздегі құс басының саны 2022 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 5,5 млн басқа немесе 12%-ға артқан. 2020 жылы Қазақстандағы құстардың санының төмендеуі құс тұмауымен және коронавирустық пандемиямен байланысты. Ең алдымен кейінгі уақытта таралған А(H5N8) тұмауының салдары құс басының азаюына әкелді.

Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сүйенсек, 2023 жылдың 1 желтоқсандағы жағдайы бойынша өткен жылмен салыстырғанда құстардың саны өткен жылмен салыстырғанда 7,1%-ға өсіп, 54,3 млн басты құрады. Құстың 24,1% - жұртшылық шаруашылықтарында; 1,2% - шаруа немесе фермер қожалықтарында және дара кәсіпкерлерінде; ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында-74,7% өсіріледі. Бұл көрсеткіш 2018 жылмен салыстырғанда 22,6%-ға немесе 10 млн бас құсқа артты.

2-сурет. Қазақстандағы құс саны
Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

Соңғы бес жылда құс етін өндіру көлемі қарқынды өсуде. Қажеттіліктің 64%-ын отандық құс фабрикалары қамтамасыз етеді. Тұтынудың 36%-ы Ресей Федерациясынан, Беларусьтен, АҚШ-тан әкелінген өнімдердің есебінен жабылады. Қазіргі уақытта нарықтың ірі ойыншылары құс шаруашылығын кеңейтуге бағытталған бірнеше жобаны жүзеге асыруда. Атап айтқанда, Ақмола облысындағы Макинск құс фабрикасының үшінші кезегі іске қосылуы. 2022 жылы құс өнімінің жалпы шығарылымы 359 359 млн теңгені құрап, 2018 жылмен салыстырғанда өндіріс 74,1%-ға өсті. 2022 жылы ішкі тұтыну көлемі 427 мың тонна құс етін құрады. 2023 жылдың қаңтар-қараша айларында шаруашылықтың барлық санаттары бойынша мал сою көлемі тірі салмақта 374 837,1 мың тоннаны, ал сою салмағында 298 254,9 мың тоннаны құрады, бұл өткен жылдың сәйкес кезеңінен 13,8 пайызға артық (Abildayev, et al., 2023).

3-сурет. Құс өнімінің жалпы шығарылымы, млн. теңге
Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

Отандық жұмыртқа өндірісі ішкі нарықты 100% қамтамасыз етіп отырғандықтан, бірқатар елдерге жұмыртқаны экспортқа шығаруда. Қазақстан Құс өсірушілер одағының мәліметтеріне сүйенсек, соңғы онжылдықта құс фабрикалары өнімдері шетелдік нарықтарға шығуда, атап айтсақ, Ресей, Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Ауғанстан, Моңғолия, Қытай және Біріккен Араб Әмірліктері сияқты елдерге өнімдерін өткізуде (Mazbaeva, 2020).

4-сурет. Жұмыртқа өндіру

Дерек көзі: Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>

2023 жылдың қаңтар-қараша айларында шаруашылықтың барлық санаттары бойынша тауық жұмыртқасын өндіру 2,1%-ға төмендеп, 4 526 019,7 млн дана болды. Өңдеу кәсіпорындарына 6 771,7 мың дана тауық жұмыртқасы сатылды; сауда желісі және қоғамдық тамақтандыру желісі арқылы 2 955 619,9 мың дана, экспортқа 65 329,8 мың дана, өнеркәсіптік тұтыну 176 229,5 мың дана, тамақ өнімдеріне қайта өңдеу 11 829,9 мың дана. 2023 жылдың 1 қаңтарына бір жұмыртқалайтын тауыққа келетін орташа жұмыртқа шығымы 23,7 пайызға өсті.

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттердің 2021–2025 жылдарға орта мерзімді кезеңге және ұзақ мерзімді 2021–2030 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенін дамыту болжамы өндіріс пен саудада оң серпіні көрсетеді. 2030 жылы 2019 жылмен салыстырғанда мүше мемлекеттер арасындағы құс етінің өзара саудасы 28,5 пайызға артып, 267 мың тоннаға жетеді деп болжануда. Одақ өз өндірісі арқылы құс еті мен жұмыртқасына ішкі қажеттілікті толық қамтамасыз етеді.

Ішкі нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандырумен қатар, агроазық-түлік нарықтарын дамытудың айқындаушы факторы экспорттық әлеуетті іске асыру болып табылады. Жалпы, ЕАЭО үшін 2030 жылы 2019 жылмен салыстырғанда үшінші елдерге құс етінің экспорты 3,3 есе артып, 621 мың тоннаға жетеді деп болжануда. Осылайша, ұзақ мерзімді перспективада Одақтың негізгі агроазық-түлік нарықтарында өндірісті ұлғайту, өзара сауданы дамыту және экспорттық әлеуетті арттырудың прогрессивті тенденциясы байқалады. Дегенмен, келесі проблемалық мәселелерге назар аудару керек:

1) құс еті нарығында өзін-өзі қамтамасыз етудің жеткіліксіз деңгейі: Арменияда – 24%, Қазақстанда – 79%, Қырғызстанда – 11%;

2) Ұзақ мерзімді болжамдарға сәйкес құс еті өнімдерін ішкі тұтытудағы импорттың елеулі үлесіне қатысты үрдіс сақталуда.

5-кесте. 2030 жылға дейін ЕАЭО-да құс санының жыл басындағы болжамы, млн бас

Көрсеткіштің атауы	2025ж.	2030ж.
ЕАЭО	644	671
Армения Республикасы	4,8	5,1
Беларусь Республикасы	56	57
Қазақстан Республикасы	49	59
Қырғызстан Республикасы	6,6	7,0
Ресей Федерациясы	527	543

Дереккөз: Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, 2021.

6-кесте. Қазақстан Республикасының құс еті нарығының 2030 жылға дейінгі болжамы, мың тонна

Көрсеткіштің атауы	2025ж.	2030ж.
Өндіріс	324	470
Өзара сауда (импорт)	69	72
Импорт (сыртқы)	103	82
Өзара сауда (экспорт)	19	28
Экспорт (сыртқы)	0,7	0,8
Ішкі тұтыну	476	595
Өзін-өзі қамтамасыз ету деңгейі	68%	79%

Дереккөз: Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, 2021.

Құс шаруашылығының табысты қызмет етуі үшін қажет бірден-бір маңызды аспект-бұл азық-жем-шөп зауытын жем дайындауға қажет сапалы астықпен және оның компоненттерімен дер кезінде жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етіп отыру. Шығын құрылымын қарастырған кезде құс өнімі өзіндік құнының негізгі бөлігін жем-шөп-азығы құрайтындығы байқалады (7-ші кесте). 1 кг бройлер құсы өзіндік құнының құрылымында жем-шөп 60% құрайды.

7-ші кесте. Құс өнімін өндіру бойынша орташа шығын құрылымы

Шығындар	%-бен алғанда
Барлығы:	100
Жем-шөп	62,4
Басқа өнімдер	10,6
Мұнай өнімдері	6,4
Электр жарығы	6,5
Суға кеткен шығындар	1,2
Құрылыс материалдары, бөлшектер	11,4
Қызмет көрсету және жұмысты төлеу	1,5

Ескерту-Автордың құрастыруы бойынша

Отандық құс шаруашылығын дамыту аясында азық-жем-шөп бойынша маңызды мәселе орын алып отыр, бұл астық бағасының өсуі, соя өнімдерінің нарығында ұсынымның төмен болуы, жем-шөп өндірісіне субсидияның болмауы. Сонымен қатар, қазақстандық нарықтағы соя өнімдерінің құны да өте жоғары, ұсынымы төмен және де бұршақ тұқымдастар тек республиканың оңтүстігінде ғана аз көлемде өсіріледі. Бүгінде шаруалар бесінші сұрыпты астықты форвардпен сатып алып, оны сыртқы нарыққа шығару қажет, алайда барлық астықты өткізу мүмкін болмайтынын мойындап отыр: теміржол инфрақұрылымының қуаттылығы айына 1 миллион тонна астық, мал мен құс шаруашылығының қажеттіліктеріне ішкі сұраныс 1 миллион тонна, тағы 1 миллион тоннасын Қытайға экспорттауға болады.

Қазақстанның республикалық және аймақтық деңгейде құс шаруашылығына көңіл бөлуі құс етін тұтынуды арттыруға және оны ел тұрғындарының барлық топтарына қолжетімді етуге мүмкіндік берді. Қазақстан құс шаруашылығында ортақ шекара, белсенді экономикалық қарым-қатынастар, 1,5 миллиард долларға жуық тауар айналымы, сайып келгенде, жоғары сапалы экологиялық таза өнім бар. Қазақстан құс өсірушілер одағының болжамы бойынша 2027 жылға қарай ішкі нарықтың құс етіне деген сұранысы 100 пайыз қамтамасыз етіледі және 5 жыл ішінде өндіріс көлемін 600 мың тоннадан астам құс етін жеткізу күтіледі.

Қорытынды

Отандық экономисттер Қазақстанда ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттауды белсендіру агроөнеркәсіптік кешендегі отандық кәсіпорындарды мемлекеттік қолдаудың басым бағыты болып табылады. Елімізге экспортқа бағытталған ауыл шаруашылығы моделін енгізу қажет. Бұл мәселені шешу ауыл шаруашылығы кәсіпорындары қызметінің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етеді, бұл экспорттық инфрақұрылымды жақсарту және экономикалық қауіпсіздік қатерлерін бақылаудың жетілдірілген құралдарын пайдалану арқылы мүмкін болады деп есептейді (Abildayev S. et al., 2023).

Қазақстанның құс шаруашылығы саласының экспорттық әлеуетін арттыру мақсатында қолда бар оң тәжірибе мен келешекті ескере отырып, 2018 жылдың сәуір айында Қазақстанда құс шаруашылығы саласын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған бағдарламасы қабылданған болатын. Бағдарламаға іске асқан жағдайда келесі әлеуметтік-экономикалық тиімділік көрсеткіштеріне қол жеткізіледі деп күтілуде:

- өндіріс көлемін ұлғайту (құс еті – 560 мың тонна, немесе төрт есе, оның 150 мың тоннасы экспортқа шығарылады; тағамдық жұмыртқалар -2,5 млрд дана немесе 1,5 есе, оның 1,5 млрд бірлігі экспортқа);
- құс шаруашылығының жалпы ішкі өнімі 367,4 млрд теңгеге немесе 1,8 есеге артады;
- экспорттық түсім 746,5 млрд теңгеге дейін немесе тоғыз есеге өседі;
- салық түсімдері 204,9 млрд теңгеге дейін немесе 2,5 есеге өседі;

- жаңа 12 324 жұмыс орындары құрылады;
- еңбек өнімділігі 67 985 доллар/адам деңгейіне жоғарылайды. Нақты межеге бағытталған бұл бағдарлама елдегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, Қазақстанның әлемдік құс еті нарығындағы экспорттық әлеуетін ұлғайтуға зор үлесін қосады.

Саладағы жағдайды егжей-тегжейлі зерделеу және дереккөздерін талдау негізінде келесі ұсыныстарды беруге болады.

1. Қазақстан Республикасында құс саны жылдан жылға жылдам өсуіне байланысты, құс еті мен тауық жұмыртқасының өндірісі артып келеді. Соңғы жылдары халық құс етін ұлттық нормадан айтарлықтай көп тұтына бастады, бұл тамақтану мәдениетінің өзгеруіне байланысты. Қазіргі уақытта қазақстандық құс фабрикаларының өндірістік әлеуеті жылына шамамен 180 мың тонна құс етін құрайды және ұлттық тұтыну нормасы бойынша бұл көлем еліміздің осы өнімге деген ішкі қажеттілігін өтеу үшін жеткілікті. Сондықтан сапаны жақсарту және өнім түрлерін кеңейту басты назарда болуы қажет.

Құс етін экспорттау көлемін арттыратын бағыт күркетауық етін өндіруді болып табылады. Бұл жағдайда Қытай, Біріккен Араб Әмірліктері, Конго, Габон және Либерия нарықтары өте перспективалы болып табылады. Бройлер етін экспорттау үшін Сауд Арабиясы, Вьетнам, Беларусь, Бенин, Өзбекстан және Моңғолия елдерімен сауда байланысын дамыту керек. Осылайша, құс етінің экспорттық әлеуетінің артуы бір жағынан, әлемдік нарық конъюнктурасына, екінші жағынан, мемлекеттік реттеу құралдарына және отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болады. Қытай нарығына құс етін немесе жұмыртқасын жеткізуге мүмкіндік жоқ. Қытайда 2000 жылдары болған құс тұмауының өршуіне байланысты ескі тыйым күшінде. Ресей мен Беларусь елдері құс етін ол жерге емін-еркін экспорттайды. Екі елдің билігі келіссөздер жүргізіп, саяси шешім қабылдауы керек, бұл тыйымды алып тастап, біздің құс өнімдерінің Қытайдың орасан нарығына шығуына жол ашу керек. Бұл саланың дамуына қуатты серпін берері анық.

2. Елімізде тауық жұмыртқасын өндіру өсуде. Құс етін тұтынудың 50 пайызын импорт құраса, қазір еліміз өзін тауық жұмыртқасымен 100 пайыз қамтамасыз етіп отыр. Зерттеліп отырған кезеңде Қазақстан нарықтарында жұмыртқаның бөлшек сауда бағасы 18,8%-ға, көтерме сауда бағасы 15,3%-ға өсті. Сондықтан, жұмыртқа өндірісінің көлемін ұлғайту, оларды терең өңдеу және сұйық жұмыртқа өнімдерінің кең ауқымын өндіру, сыртқы нарыққа шығу, экспортты ынталандыру қажет.

3. 2018 жылдың сәуір айында Қазақстанда құс шаруашылығы саласын дамытудың 2018-2027 жылдарға арналған бағдарламасына сәйкес мемлекеттік қолдаудың қаржылық тетіктерін жетілдіру қажет:

- 2027 жылға дейін тікелей субсидияларды кезең-кезеңімен қысқарту (ДСҰ талаптарына сәйкес), субсидиялар мөлшерін 2023 жылғы деңгейде сақтай отырып, өндіріс көлемін ұлғайту;
- субсидиялау және (немесе) жеңілдікті несиелендіру арқылы екінші

деңгейдегі банктерде және басқа да қаржы институттарында қарыз капиталы бойынша сыйақы мөлшерлемесін төмендету;

• салаға жанама мемлекеттік қолдауды енгізу – құс шаруашылығына арналған шикізаттың негізгі түрлерін (жарма, соя, құнбағыс өнімдері) теміржол арқылы жүк тасымалдау шығындарын 0,5% төмендету, құс шаруашылығының сыртқы инфрақұрылымын дамытуға және құрал-жабдықтар сатып алуға жұмсалған шығындарды өтеу, құрылыс-монтаждау жұмыстары бойынша шығындардың бір бөлігін кезең-кезеңмен (үш жыл ішінде) өтеу;

4. Генетика саласындағы отандық ғылыми зерттеулерді дамыту арқылы импорттық генетикалық материалға тәуелділікті азайту үшін жұмыс жасау өте маңызды. Сондықтан, білікті кадрларды дайындау, ғылым жетістіктерін ендіру және заманауи технологиялар трансферті талап етіледі.

5. Құс еті мен өндірілетін өнімнің биологиялық қауіпсіздігінің жоғары деңгейін қамтамасыз ету, сондай-ақ өнімнің сапасын арттыру және ішкі нарықты қорғау қажет.

Әдебиеттер

С. Әбілдаев, Г. Аманбекова, Д.Б. Муратова Құс еті нарығы: әлемдік тәжірибе, импорт, экспорт. Аграрлық нарық проблемалары. 2023. №2 сәуір-маусым. DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.18

Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың 2021–2030 жылдарға арналған тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 30 желтоқсандағы № 960 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960>.

2018-2027 жылдарға арналған Қазақстанда құс шаруашылығын дамытудың салалық бағдарламасы. <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-nablizhajshie-10-let/24.11.2021>.

Макконелл К. Экономикс: принципы, проблемы и политика: пер. с англ. / К. Макконелл, С. Брю. - 14-е изд. - Москва : ИНФРА-М, 2003. - 972 с.

Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцев. - Москва : ИНФРА-М, 2004. - 479 с.

Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс / Ф. Котлер; пер. с англ. под ред. С.Г. Божук. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.

Анализ отраслевых рынков / Л.В. Рой; В.П. Третьяк; Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Экономический фак. - Москва: ИНФРА - М, 2008.- 440 с.

Fuseini A., Hadley P., Knowles T. *Halal food marketing: an evaluation of UK halal standards*// Journal of Islamic Marketing. – 2021. – № 5. – p. 977–991. – doi: 10.1108/JIMA-02–2020–0037.

Sao L., Li T., Wang R., Zhu J. *Impact of COVID-19 on China's agricultural trade*// China Agricultural Economic Review. – 2021. – № 1. – p. 1–21. – doi: 10.1108/CAER-05–2020–0079.

Мазлоев В.З., Хайруллина О.И. Импортзамещение и экспорт мяса: проблемы экономической доступности – за и против // АПК: Экономика, управление. – 2019. – № 6. – с. 44–54. – doi: 10.33305/196–44.

Popp J.: *A baromfiágazat globális helyzetét és kilitásai* (II), *Baromfiágazat*. – 2014. – Vol.14, №1. – P. 4-11.

Птицеводство. Технология производства мяса птицы: учеб.-метод. пособие / Новосибир. гос. аграр. ун-т. фак.: сост.: Л.В. Чупина, В.А. Реймер. – Новосибирск: Изд-во НГАУ, 2013. – 58 с.

Мусабеков К., Есболова А.Е. Анализ состояния и тенденции развития рынка птицеводческой продукции в Казахстане // Вестник КазНУ Серия Экономическая. – 2015. – №5(111). – С. 34-39.

Мазбаева К.О. Перспективы развития отрасли птицеводства в Республике Казахстан // Матер. междунар. науч.-практ. конф. «Конкурентоспособность национальных экономик и регионов в

контексте глобальных вызовов мировой экономики» / под. общей ред. Т. В. Ворониной, А.Б. Яценко. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2019. – С. 465-470.

<https://www.statista.com/statistics/237632/production-of-meat-worldwide-since-1990/>
OECD-FAO Agricultural Outlook 2023-2032», OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

Livestock and Poultry: World Markets and Trade. United States Department of Agriculture Foreign Agricultural Service October 12, 2023. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/livestock_poultry.pdf

Черняков Б.А. Типичная американская ферма по производству бройлеров [Текст] / Б.А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. - 2003. - № 4. - С. 50-52.

Жанабаева Д.К. Құс өнімдерін ветеринариялық-санитариялық сараптау: оқу құралы.-Астана: С.Сейфуллин атындағы Қазақагротехникалық зерттеу университеті баспасы, 2023. – 144 б.

Мазбаева К.О. Қазақстан Республикасында құс шаруашылығының дамуына нормативті-әдістемелік нұсқаулар әсерінің теориялық аспектілері // Вестник Университета Туран. – Алматы, 2020. – №1(85) . – С. 257-261.

Кожабаяева С., Бактымбет Ә. (2021). Қазақстанның құс шаруашылығы: мәселелері және оларды шешу жолдары. *Аграрлық нарық проблемалары*.1:115-121. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.14>

Kozhabayeva S. A. (2022). Poultry sub-sector and fodder production in the Republic of Kazakhstan: current trends and prospects. *Problems of AgriMarket*. 1(1): 83-90. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.09>

Аналитический обзор ситуации на рынке птицеводческой продукции на декабрь 2023 г. <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-na-dekabr-2023-g>

Статистикалық жинақ. Ауыл, орман және балық шаруашылығы. Ұлттық статистика бюросы. <https://stat.gov.kz/>. <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/16251/file/kk/>

Евразийская экономическая комиссия. Департамент агропромышленной политики, Прогнозы развития агропромышленных комплексов государств – членов ЕАЭС на среднесрочный период 2021 – 2025 годов и на долгосрочный период 2021 – 2030 годов.

Абилдаев С.Т., Исакова Г.К., Амалбекова Г.Е., Джунусова Д.А. Оценка экономической безопасности экспорта сельскохозяйственной продукции Казахстана. Экономика: стратегия и практика, 18(3), 157-173, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-157-173>

References

S. Abildaev, G. Amalbekova, D.B. Muratova Poultry market: world experience, import, export. Agricultural market problems. 2023. No. 2 April-June. DOI: 10.46666/2023-2.2708-9991.18

Concept of development of agro-industrial complex for 2021-2030. Resolution No. 960 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2021. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000960>.

Sectoral program of poultry farming development in Kazakhstan for 2018-2027. <https://foodindustry.kz/razrabotana-programma-razvitiya-otrasli-ptitsevodstva-rk-na-blizhajshie-10-let/24.11.2021>

McConnell K. Economics: principles, problems and politics: per. s Eng. / K. McConnell, S. Brew. - 14th izd. - Moscow: INFRA-M, 2003. –P.972 -990.

Raisberg B. A. Contemporary economic dictionary / B. A. Reisberg, L. Sh. Lozovsky, E. B. Starodubtsev. - Moscow: INFRAV-M, 2004. - P.479-490.

Kotler F. Marketing management. Express course / F. Kotler; per. s Eng. under ed. S.G. Bozhuk. - 2nd research. - St. Petersburg: Peter, 2006. –P.464-480.

Analysis of industry markets / L.V. Roy; V.P. Tretiak; Moskovskiiigos. Univ. M. V. Lomonosova, Faculty of Economics. - Moscow: INFRA - M, 2008.-P. 440-490.

Fuseini A., Hadley P., Knowles T. Halal food marketing: an evaluation of UK halal standards// Journal of Islamic Marketing. - 2021. - No. 5. - p. 977-991. – doi: 10.1108/JIMA-02-2020-0037.

Cao L., Li T., Wang R., Zhu J. Impact of COVID-19 on China's agricultural trade//China Agricultural Economic Review. - 2021. - No. 1. - p. 1-21. – doi: 10.1108/CAER-05-2020-0079.

Mazloev V.Z., Khairullina O.I. Import substitution and export: problems of economic availability – pros and cons // APC: Economics, management. - 2019. - No. 6. - c. 44–54. – doi: 10.33305/196–44.

Popp J.: A baromfiágazat global situation and prospects (II), Baromfiágazat. – 2014. – Vol. 14, No. 1. - P. 4-11.

Poultry farming. Technology of production of meat poultry: teaching method. allowance / Novosib. Mr. agrarian. Univ. faculty: associate: L.V. Chupina, V.A. Reimer. - Novosibirsk: Izd-vo NGAU, 2013. P.58 -65

Musabekov K., Esbolova A.E. Analysis of the state and tendencies of the development of the poultry production market in Kazakhstan // VestnikKazNU Series Economic. – 2015. – No. 5(111). - P. 34-39.

Mazbaeva K.O. Prospects for the development of the poultry industry in the Republic of Kazakhstan// Mater. mezhdunar. nauch.-prakt. conf. “Competitiveness of national economies and regions in the context of global challenges of the world economy” / pod. general ed. T. V. Voroninoy, A.B. Yatsenko. - Rostov-on-Don: Izd-vo UFU, 2019. - P. 465-470.

<https://www.statista.com/statistics/237632/production-of-meat-worldwide-since-1990/OECD-FAO-Agricultural-Outlook-2023-2032>”, OECD Agriculture statistics (database). dx.doi.org/10.1787/agr-outl-data-en. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/>

Livestock and Poultry: World Markets and Trade. United States Department of Agriculture Foreign Agricultural Service October 12, 2023. https://apps.fas.usda.gov/psdonline/circulars/livestock_poultry.pdf

Chernyakov B.A. A typical American farm for the production of broilers [Text] / B.A. Chernyakov // Economics of agricultural and processing enterprises. - 2013. - No. 4. - P. 50-52.

Zhanabaeva D.K. Veterinary-sanitary examination of poultry products: educational tool.-Astana: publishing house of the Kazakh Agricultural Research University named after S. Seifullin, 2023. – P.144 -160

Mazbaeva K.O. Theoretical aspects of the impact of regulatory and methodological guidelines on the development of poultry farming in the Republic of Kazakhstan // VestnikUniversitetataTurana. - Almaty, 2020. - No. 1(85). - P. 257-261.

Kojabaeva S., Baktimbet A. (2021). Poultry farming of Kazakhstan: problems and ways to solve them. Agricultural market problems. 1:115-121. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.14>

Kozhabayeva S.A. (2022). Poultry sub-sector and fodder production in the Republic of Kazakhstan: current trends and prospects. Problems of AgriMarket. 1(1): 83-90. <https://doi.org/10.46666/2022-1.2708-9991.09>

Analytical overview of the situation in the poultry production market for December 2023. <http://ptica.kz/news/analiticheskij-obzor-situacii-na-rynke-pticevodcheskoj-produkcii-na-dekabr-2023-g>

Statistical collection. Agriculture, forestry and fisheries. National Bureau of Statistics. <https://stat.gov.kz/>. <https://stat.gov.kz/api/iblock/element/16251/file/kk/>

Eurasian Economic Commission. Department of agro-industrial policy, Forecast of the development of agro-industrial complexes of EAEU member states for the medium-term period 2021-2025 and the long-term period 2021-2030.

Abildaev S.T., Iskakova G.K., Amalbekova G.E., Junusova D.A. Economic assessment of the export of agricultural products of Kazakhstan. Economics: Strategy and Practice, 18(3), P.157-173, <https://doi.org/10.51176/1997-9967-2023-3-157-173>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 295–306
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.841>

УДК 620.9

K.T. Aueyzova, Zh.M. Bulakbay, A.A. Zhakupov, 2024.

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

E-mail: karlygash.auezova@mail.ru

PROJECT MANAGEMENT IN THE STRATEGIC PLANNING OF ENERGY INDUSTRY ENTERPRISES

Aueyzova Karlygash Tanatarovna – candidate of technical sciences associated professor L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: karlygash.auezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Bulakbay Zhanat Mukhanbetzhankyzy – candidate of economic sciences associated professor .N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: bulakbay_zhannat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Zhakupov Altynbek Amanzholovich – Associate Professor of the Department of Tourism, .N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan, E-mail: jakypov-alt@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>.

Abstract. In this article, the authors consider project management in the strategic planning of energy industry enterprises. The purpose of the article is to analyze and calculate indicators in order to identify the effectiveness of modernization of an energy enterprise. The object of the study is Sogrinskaya NPP CHP LLP. The authors analyze in detail the literature review in the field of project management in the strategic planning of the enterprise. It is also revealed that strategic planning in the framework of project management is considered as a dynamic set of six interrelated management processes that logically follow from each other. It is worth noting that in order to identify the degree of reduction in the efficiency of the enterprise by the method of chain substitutions, the degree of influence of factors was calculated. As a result, due to the reduction in the number of hours of operation of boiler units, heat energy was under-developed. As a result, due to the reduction in the number of hours of operation of boiler units, thermal energy was under-developed. As a result of the conducted research, it was revealed that a change in the values of the main factors, namely the number of boiler units operating and due to heat losses from external pipelines affecting the production process, entails a change in the generated power of boilers, the amount of load and the useful heat released and hot water transferred to the consumer. Therefore, the authors proposed a project to modernize the turbine unit.

Key words: project management, strategic planning, industrial enterprise, sustainable development, factors, modernization, defects, enterprise goals, resources, analysis.

К.Т. Ауезова, Ж.М. Бұлақбай, А.А. Жакупов, 2024.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: karlygash.auezova@mail.ru

ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПОРЫНДАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ

Ауезова Карлыгаш Танатаровна – техника ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Менеджмент» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан, E-mail: karlygash.auezova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Бұлақбай Жанат Мұқанбетжанқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Қаржы» кафедрасының доценті, Астана, Қазақстан, E-mail: bulakbay_zhannat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Жакупов Алтынбек Аманжолұлы – «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» туризм кафедрасының доценті., Астана, Қазақстан, E-mail: jakupov-alt@mail.ru. <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар энергетика саласындағы кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқаруды қарастырады. Мақаланың мақсаты – энергетикалық кәсіпорынды модернизациялаудың тиімділігін анықтау мақсатында көрсеткіштерді талдау және есептеу. Зерттеу нысаны – "Согринская ЖЭС АЭС"ЖШС. Авторлар кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауындағы жобаларды басқару саласындағы әдебиеттерге шолуды егжей-тегжейлі талдады. Сондай-ақ, жобаны басқару шеңберіндегі стратегиялық жоспарлау бір-бірінен логикалық түрде ағатын өзара байланысты алты басқару процесінің динамикалық жиынтығы ретінде қарастырылатыны анықталды. Тізбекті алмастыру әдісін қолдана отырып, кәсіпорын тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін факторлардың әсер ету дәрежесін есептеу жүргізілді. Нәтижесінде қазандық агрегаттарының жұмыс уақытының қысқаруына байланысты жылу энергиясының жеткіліксіз өндірілуі орын алды. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. Қазандықтардың шығыс қуатының, жүктеме мөлшерінің және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық судың өзгеруіне әкеледі. Сондықтан авторлар турбиналық қондырғыларды жаңғырту жобасын ұсынды.

Түйін сөздер: жобалық басқару, стратегиялық жоспарлау, өнеркәсіптік кәсіпорын, тұрақты даму, факторлар, жаңғырту, ақаулар, кәсіпорынның мақсаттары, ресурстары, талдауы.

К.Т. Ауезова, Ж.М. Булакбай, А.А. Жакупов, 2024.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Астана, Казахстан.

E-mail: *karlygash.auezova@mail.ru*

ПРОЕКТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Ауезова Карлыгаш Танатаровна – кандидат технических наук, доцент кафедры «Менеджмент» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *karlygash.auezova@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0001-8774-3031>;

Булакбай Жанат Муқанбетжанкызы – кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы» ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *bulakbay_zhannat@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-3742-6756>;

Жакупов Алтынбек Аманжолович – доцент кафедры «Туризм» Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *jakupov-alt@mail.ru*, <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>

Аннотация. В данной статье авторы рассматривают проектное управление в стратегическом планировании предприятий энергетической отрасли. Цель статьи заключается в анализе и расчете показателей для определения эффективности модернизации энергетического предприятия. Объектом исследования является ТОО «Согринская ТЭЦ АЭС». Авторы проводят детальный анализ литературы по проектному управлению в стратегическом планировании предприятий. Также было выявлено, что стратегическое планирование в рамках проектного управления рассматривается как динамическая совокупность шести взаимосвязанных управленческих процессов, логически вытекающих друг из друга. Следует отметить, что метод цепной подстановки был использован для расчета степени воздействия факторов с целью определения уровня снижения эффективности работы предприятия. В результате было выявлено, что из-за уменьшения времени работы котельных агрегатов недостаточно производится тепловая энергия. В результате исследования было установлено, что изменение основных факторов, в частности, количества работающих котельных агрегатов, потери тепла через внешние трубы, влияющих на производственный процесс, приводит к изменению выработки котельными агрегатами мощности, уровня нагрузки и полезного тепла и горячей воды, поставляемых потребителю. Поэтому авторы предложили проект модернизации турбоагрегата.

Ключевые слова: управление проектами, стратегическое планирование, промышленное предприятие, устойчивое развитие, факторы, модернизация, дефекты, цели предприятия, ресурсы, анализ

Кіріспе. Өнеркәсіптік кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару көптеген функциялар мен бөлімшелерді қамтиды, мысалы: жабдықтау, өндіріс, қаржы, маркетинг, адами ресурстар, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар. Бүгінгі таңда стратегиялық

таңдау туралы шешім қабылдау бәсекелестік әрекеттерді бүкіл ұйымда біртұтас тұтастыққа жинақталған іскерлік шешімдермен байланыстыру болып табылады. Шаралар мен әдістердің бұл үйлесімі қазіргі бизнес стратегиясын көрсетеді. Стратегиялық жоспарлауды дамыту топ-менеджердің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл жағдайда стратегиялық тәсілдің ерекшелігі кәсіпорынның сол немесе басқа мақсаттарын біртұтас, өндірістік процесті жүзеге асыру кезіндегі қызметке бөлінетін барлық ресурстарға біріктіру мүмкіндігі болады (Tatenko, 2017).

Стратегиялық жоспарлау барлық басқару шешімдерінің, кәсіпорынның ұйымдастырушылық функцияларының, стратегиялық жоспарды әзірлеуге бағытталған ынталандыру мен бақылаудың негізі болып табылады. Дамудың қазіргі кезеңінде стратегиялық жоспарлау Бір-бірімен де, шетелдік компаниялармен де агрессивті бәсекелесуге тырысатын Қазақстандық компаниялар үшін маңызды бола түсуде. Нәтижесінде кәсіпорынның ұйымдық жоспарларын қалыптастыру ағымдағы және ұзақ мерзімді шешімдермен тығыз байланысты, әрі қарай оларды шешу міндеттерді оңтайландыруға және ресурстардың шектеулілігі жағдайында тиімді іс-қимыл жоспарын таңдауға бағытталған (Yusupova, 2018).

Бүгінгі таңда Батыс әдебиеттерінде энергетикалық кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлауда жобаларды басқаруға көп көңіл бөлінеді, бірақ, өкінішке орай, Қазақстанда бұл тақырыпқа көптен бері тиісті көңіл бөлінбеген. Стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның тұрақты дамуын қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі болып табылатындықтан және әртүрлі мүдделердің үйлесуі мен бизнес мәселелерін анықтауды ескере отырып, компанияны дамыту шаралары, әртүрлі әдістер мен бағдарламаларды әзірлеу, ағымдағы қажеттіліктерге және компанияның ұзақ мерзімді даму стратегиясына сәйкес жобаларды әзірлеу (Soltangazinov, et al., 2019). Нәтижесінде, зерттеудің негізгі мақсаты-энергетика саласы кәсіпорындарының жобаларды басқару құралдарын қолдана отырып, инновациялық және инвестициялық қызметті нығайтуға негізделген әдістерге көшуін негіздеу.

Материалдар мен әдістер. Ел дамуының қысқа мерзімінде отандық және шетелдік ғалымдар кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауындағы жобаларды басқару мәселелерін қозғайтын кәсіпорынның бизнес-жоспарлау және стратегиялық жоспарлау саласында жеткілікті ғылыми жұмыстар жазды. Қазіргі уақытта кәсіпорында "стратегиялық жоспарлау" ұғымы кең тарала бастады. Жалпы, стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның топ-менеджерлерінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Менеджерлер компанияның миссиясына, мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізуді қамтамасыз ететіндіктен, соның салдарынан бәсекелестерге қарағанда нақты артықшылықтарға қол жеткізу қажет (Vorobiev, 2021). Айта кету керек, бүгінгі таңда ұйымдардың дайындығын талдау және бағалау стратегиялық жоспарлаудың стратегиялық өзгерістердің маңызды заманауи аспектісі ретінде қабылдану дәрежесін көрсетеді Және Оған зерттеушілердің еңбектері, Мысалы: Фрайлингер К., Сыра М., Фишер И., Эйзенстат Р., Фай Л., Павлова А. және т. б.

Сондай-ақ, стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару саласында Келесі ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн: Герчиков И.Н., Абалкин И., Солтангазинов А., Каримбергенов М. Л., Аганбенгян А. С., Кайдаров С., Казанцев А. К., Симонов С., Ярамчук Е., Петров А. Н., Фатхутдинов Р. А., Абрамов И. И., Амиров м., уткин е. а., львов д. с. және басқалар. Мысалы, Кански Л.және Писон Дж. өз еңбектерінде жобаларды тиімді басқарудың кәсіпорынның өндірістік және ұйымдастырушылық қызметіне әсерін атап көрсетеді (Kansky, et al., 2023).

Шетелдік авторлардың еңбектерінің ішінде Келесі зерттеулерді атап өткен жөн: Минцберг Г., Экофф Р., Жиганов Г. В. (Zhiganov, 2020), Джонстон Р., Бернард С., Кингстон В., Ансофф И., Уотерман Р., Мезкон М., Друкер П., Лыков М. П. (Yaremchuk, et al., 2020), Портер м., Стрикленд Дж., Ворона-Сливинская Л. Г. және басқалар. Өз кезегінде Серпелл А., Рубио Дж. кәсіпорындағы жобаларды басқарудағы құзыреттілік компаниялар үшін өте маңызды қабілет және осы жобаларды сәтті жүзеге асыру болып табылатынын ескеріңіз (Serpell, et al., 2023).

Осылайша, дамудың қазіргі кезеңінде кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлауда жобаларды басқару маңызды рөлдердің бірін атқарады, өйткені оған кәсіпорынның бизнес мақсаттарына жету үшін жобаларды жоспарлау, басымдық беру және іске асыру кіреді. Стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару бизнес мақсаттары мен компанияның күнделікті жұмысы арасындағы тікелей байланысты қалыптастырады. Нәтижесінде жобаларды стратегиялық басқаратын кәсіпорындар өздерінің бизнес мақсаттарына неғұрлым тиімді қол жеткізе алады, бұл сайып келгенде жүргізілген зерттеулердің өзектілігі мен маңыздылығын анықтайды.

Нәтиже мен талқылау. Жұмысты жазу кезінде қазақстандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері әдістемелік негізге алынды, олардың еңбектері кәсіпорындарды стратегиялық жоспарлаудағы жобаларды басқару теориясы мен практикасының негіздеріне арналған. Мақаланы жазу кезінде эмпирикалық, дерексіз-логистикалық, экономикалық-математикалық бағалау сияқты әдістер қолданылды, зерттеуде салыстырмалы, визуалды, графикалық, статистикалық және т.б. әдістер қолданылды. Зерттеудің эмпирикалық бөлігі қолда бар статистикалық ақпаратты талдаудан тұрды, содан кейін олар мақсаттарға жетуге ықпал ететінін білу үшін салыстырылды.

Сондай-ақ, кәсіпорынның тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін факторлардың әсер ету дәрежесін есептеу үшін тізбекті алмастыру әдісімен жүзеге асырамыз. Факторлардың абсолютті әсерлерінің қосындысы жалпылама көрсеткіштің абсолютті өзгеруіне тең болуы керек ($\mathcal{E}_{omn}^0 - \mathcal{E}_{omn}^n$), факторлық индекстер шығаратын жалпылама көрсеткіштің индексі болып табылады:

$$J_o = J_p \times J_q \times J_k \quad (1)$$

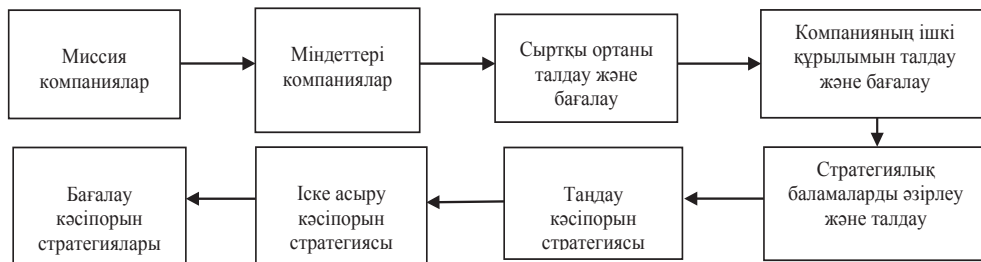
Деректер негізінде жалпыланған көрсеткіштің өзгеруіне айтарлықтай әсер ететін факторлар туралы қорытынды жасалады.

Авторлар сонымен қатар жылумен жабдықтаудың өзгеруін анықтайтын факторларды есептеді:

$$\Delta \mathcal{E}_{\text{отр}} = \Delta \mathcal{E}_r + \Delta \mathcal{E}_{\text{ch}} + \Delta \mathcal{E}_k \quad (2)$$

Бұл зерттеу "Согринская ЖЭО АЭС" ЖШС мысалында қарастырылған. Кәсіпорынның негізгі қызметіне электр энергиясын және жылу энергиясын өндірудің біріктірілген схемасы бар, сонымен қатар жылу энергиясын түпкілікті тұтынушыға беру мен таратуды қоса алғанда, электр және жылу энергиясын өндіру процесін жатқызуға болады. Кәсіпорын жылу кестесіне сәйкес жұмыс істейді. Бұл ретте максималды жүктеме қыста болады. Өскемен титан-магний комбинаты " ақ-түсті металлургия кәсіпорны (96%) электр энергиясының негізгі тұтынушысына жатқызылуы мүмкін.

Бүгінгі таңда жобалық менеджмент-бұл белгілі бір дәрежеде жобалық объектілерді ғана емес, сонымен қатар кәсіпорынның басқа объектілерін басқаруға да қолдануға болатын басқарудың ерекше түрі. Айта кету керек, нарықта жаңа мүмкіндіктердің, тауашалардың қалыптасуы уақытша құбылыс болып табылады - жобалардың көпшілігінде белгілі бір өнімді немесе қызметті жасау және әзірлеу мерзімдері 9-ға белгіленген; 10 жыл. Сондықтан жобаны басқару шеңберіндегі стратегиялық жоспарлауды (Сурет 1) бір-бірінен логикалық түрде ағып жатқан өзара байланысты алты басқару процесінің динамикалық жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, тұрақты кері байланыс циклі бар және әрбір процесс басқаларына әсер етеді.

Сурет 1. "Согринская ЖЭО" ЖШС АЭС стратегиялық жоспарлау құрылымы*

*Зерттелетін объектілердің деректері негізінде авторлар құрастырған

"Согринская ЖЭО АЭС" ЖШС тиімділігінің төмендеу дәрежесін анықтау үшін біз 1 формула бойынша факторлардың әсер ету дәрежесін тізбекті алмастыру әдісімен есептеулер жүргіземіз.

$$\mathcal{E}_{\text{отр}}^p = 216 \text{ Gcal/h} \times 1597 \text{ ч} \times (1 - 0,0306) = 334457,4 \text{ Gcal};$$

$$\mathcal{E}_{\text{отр}}^o = 216 \text{ Gcal/h} \times 1552 \text{ ч} \times (1 - 0,03572) = 323322 \text{ Gcal}.$$

Жылумен жабдықтаудағы жалпы ауытқу келесідей болды

$$\Delta \mathcal{E}_{\text{отр}} = 323322 - 334457 = - 11135 \text{ Gcal}$$

Яғни, жылумен жабдықтаудың төмендеуін байқауға болады.

Енді 2 формула бойынша жылумен жабдықтаудың өзгеруін анықтайтын факторларды анықтайық. Сондай-ақ әрбір фактордың абсолютті әсерін анықтау қажет:

1) P_y есебінен:

$$\Delta \mathcal{E}_p (P_y) = (216 - 216) \times 1597 \times (1 - 0,0306) = 0$$

Нәтижесінде, ұйымда белгіленген қуаттылықтың өсуі де, төмендеуі де байқалмайтынын атап өткен жөн.

2) қазандықтардың жұмыс уақыты санының өзгеруіне байланысты Ch :

$$\mathcal{E}_{ch} (Ch) = 216 \times (1552 - 1597) \times (1 - 0,0306) = -9422,568 \text{ Gcal}$$

Осылайша, қазандық агрегаттарының жұмыс уақытының қысқаруына байланысты жылу энергиясын өндіру жұмыстары жүргізілді.

3) жылу желілеріндегі ысыраптардың өзгеруіне байланысты K_p :

$$\mathcal{E}_k (K_p) = 216 \times 1597 \times (1 - 0,03572 - 1 + 0,0306) = -1713,15 \text{ Gcal}$$

4) жылу энергиясының жалпы ауытқуы:

$$0 - 9422,568 - 1713,15 = -11135,8 \text{ Gcal}$$

Осылайша, төмендеу қазандықтың жұмыс уақытының азаюына байланысты болды (9422.568 Gcal бойынша) және жылу желілеріндегі шығындар санының артуы (1713.15 Gcal бойынша). Факторлардың бірлескен әсерінің нәтижесінде берілетін жылудың жалпы мөлшерінің жалпы 11135 Gcal төмендеуі байқалады. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. қазандықтардың шығуы, жүктеме мөлшері және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық су. Осылайша, $\Delta \mathcal{E}_{ор}$ төмендеуі қазандықтың жұмыс уақытының қысқаруы (9422,568 Gcal-ға) және жылу желілеріндегі ысыраптар санының артуы (1713,15 Gcal-ға) нәтижесінде орын алды. факторлардың бірлескен әсерінің нәтижесінде жеткізілетін жылудың жалпы көлемінің жалпы 11135 Гкал-ға төмендеуі байқалады.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде негізгі факторлардың мәндерінің өзгеруі, атап айтқанда қазандық қондырғыларының жұмысының саны және сыртқы құбырлардан жылу шығыны салдарынан өндіріс процесіне әсер ететіндігі анықталды. қазандықтардың шығуы, жүктеме мөлшері және тұтынушыға берілетін пайдалы жылу мен ыстық су. Сондықтан турбиналық қондырғыны жаңғырту қажет. No1 турбиналық қондырғы 1961 жылы пайдалануға берілген және қазіргі уақытта 280 097 мың сағат жұмыс істейді. Бұл турбиналық қондырғылардың жұмысы қатал жағдайлармен байланысты - бу температурасы-540 С және қысым 90 кг/см.кв, бұл турбинаның корпус бөліктерінің металының күйіне әсер ете алмайды. Соңғы 20 жылдағы тексерулердің нәтижелері бойынша келесі ақаулар анықталды:

1988. Қорытынды № 250 магнитті - ұнтақты бақылау бойынша, нәтижесінде жарықтар табылды - Жоғарғы қақпақ (№1 жарықшақ Л-230 мм сағ - 45 мм, № 2 жарықшақ Л-80 мм сағ - 30 мм, № 3 жарықшақ Л-45 мм сағ - 15 мм, № 4 жарықшақ Л-20 мм сағ - 10 мм, Төменгі қақпақ № 1 жарықшақ л-250 мм сағ - 98 мм) - зерттеу жарықтары таңдалғаннан және түзетілгеннен кейін.

1992. Магниттік ұнтақты басқару бойынша № 245 қорытынды нәтижесінде корпусының келесі бөліктерінде жарықтар табылды: цилиндр қақпағы-18

жарықшақ Л 15 мм - ден 300 мм - ге дейін және сағ 90 мм - ге дейін; турбина цилиндрі - сыртқы беті - 7 жарықшақ Л 30 мм-ге дейін; турбина цилиндрі-ішкі беті-4 жарықшақ Л 15 мм-ден 200 мм-ге дейін және сағ 20 мм-ден 100 мм-ге дейін.

1997. Турбина корпусының металының қаттылығы мен қаттылығын бақылаудан өту сынақтары жүргізілуде. № 82 және 63 хаттамаларда көрсетілген сынақ нәтижелері бойынша турбина корпусының таңдалған үлгілері металдың қаттылығы мен қаттылығын бақылаудан өтпеді. Цилиндрдің төменгі бөлігінде l-1250мм жарықшақ табылды. Жөндеу жұмыстары кезінде бұл жарықшақ толығымен жабылмаған.

2006. Корпустың ішкі бетінің төменгі жартысы-тексеру кезінде келесі ақаулар анықталды: 2 жарықшақ L60 мм және 200 мм, өлшемі 25x10 мм-ден 50x40 мм-ге дейінгі 4 раковина.

Бүгінгі күні де соңғы сараптамалардың нәтижелерін қолымызда ұстай отырып, No1 турбиналық қондырғы металды бақылау сынақтарынан өте алмайды деп сенімді түрде айта аламыз. Мұның салдары турбиналық қондырғының одан әрі жұмыс істеуіне тыйым салу болады. NO1 ТА-ны пайдаланудан шығару электр энергиясын өндіру көлемін 40% - дан астамға азайтуға мүмкіндік береді. Ештеңе жасамай, зауыт No2 бір турбиналық қондырғыда оны пайдаланудан шығару мүмкіндігінсіз жұмысын жалғастыруға мәжбүр болады, бұл зауыттың сенімділігін айтарлықтай төмендетеді, әсіресе қыста. Өз кезегінде турбиналық қондырғы Жоқ. Қазіргі уақытта 2-де саябақтың қызмет ету мерзімі 29 мың сағатты құрайды және негізгі бөлшектерді металлмен тексеру туралы қанағаттанарлықсыз мәліметтер бар.

Негізгі жабдықтың қазіргі жағдайын ескере отырып, бұл жағдайдан шығудың жалғыз жолы-генераторлық жабдықты және қосалқы жабдықтың бір бөлігін ауыстыра отырып, қуаттылығы жоғары жаңа турбиналық қондырғының құрылысы. Сондықтан, нәтижелерге сүйене отырып, No1 турбиналық генераторды ПТ-40/50-90/10 турбиналық генераторына ауыстыру туралы шешім қабылданды. Сондай-ақ, жаңа турбиналық қондырғы іске қосылғанға дейін олардың қуатын номиналды қуатқа дейін жеткізу үшін қазандықтарды қайта құру жоспарлануда. Бұл "АЭС Согринская ЖЭО" ЖШС жабдықтарын ауыстырудың бірінші кезеңі болмақ. № 1 ТГ ауыстырылғаннан кейін жабдықты ауыстырудың екінші кезеңі жоспарлануда, оның аясында жылу және электр энергиясы нарығы талданады және талдау нәтижелеріне байланысты шешім қабылданады. зауытты одан әрі дамыту стратегиясы. Бұл No2 турбогенераторды РТ немесе Р типті турбогенератормен ауыстыруды немесе жылу энергиясын сату мүмкіндігі артқан жағдайда No4 қазандықты қалпына келтіру туралы шешімді қамтуы мүмкін.

Жобаның Артықшылықтары:

- Электр станциясының адамдары мен жабдықтарының қауіпсіздігі қамтамасыз етілген

- Әлеуметтік және саяси қысымның туындау қаупі жоққа шығарылады,

Өйткені No1 турбинаның пайдаланудан шығарылуы қыста жылу қуатының 30% - ға дейін тапшылығына әкеледі. Бұл зауыттан жылуды монополия ретінде алатын 4000 абоненттің (шамамен 12000 тұрғынның) қысқы жылумен қамтамасыз етілуіне, сондай-ақ басқа жылу тұтынушыларына кері әсерін тигізеді.

- Жөндеу шығындары 0,05 ТГ/квтсағ-тан 0,02 ТГ/квтсағ-қа дейін төмендейді.

- Жаңа турбиналық қондырғыда заманауи өрт сөндіру жүйесі орнатылады, бұл өртті ерте анықтау мүмкіндігіне және өртті жоюдың жоғары тиімділігіне байланысты объектінің өрт қауіпсіздігін арттырады.

-Турбина қондырғысы үшін заманауи микропроцессорлық қорғаныс жүйесін және дірілді бақылау жүйесін орнату арқылы төтенше жағдай кезінде жабдықтың ұзақ мерзімді істен шығу қаупі барынша азайтылады.

- Заманауи жүйелерді пайдалану және ыңғайлы интерфейсті қолдану арқасында оператордың жұмысын жеңілдетеді және турбиналық қондырғыны басқаруға кететін уақытты қысқартады.

- Заманауи технологияларды қолдану турбиналық қондырғыны күрделі жөндеу мерзімін 4 жылдан 5 жылға дейін ұзартуға мүмкіндік береді.

- Генераторды ауамен салқындатуға көшу (сутегі-ауаны салқындатудың орнына) май білігінің тығыздағыштарының қажеттілігін және станцияда сутекті пайдалану қажеттілігін жояды, бұл өрт қаупінің төмендеуіне әкеледі.

- Электр энергиясын өндіру үшін меншікті отын шығыны квт / сағ үшін 450-ден 415 г.к. дейін төмендейді

Электр энергиясын өндіру қоршаған ортаға шығарындыларды арттырмай жылына 240-тан 277 млн квт / сағ-қа дейін ұлғайтылатын болады, бұл болашақта реттеуші органдардан өтемақы тарифтерін алу тәуекелдерін жояды, өйткені зауыт қазірдің өзінде шекті тарифтерді қолданады. ҚР Үкіметінің "Инвестиция орнына Тариф" бағдарламасымен бекітілген. Енді ауыстырылатын жабдықтардың тізімін ерекше атап өту керек:

1. Турбинаны 40-50 МВт тиімдірек қуатқа ауыстыру;
2. Турбинаның қосалқы жабдықтарын ауыстыру "регенеративті жылытқыштар, мұнай жүйесі, турбинаның ішіндегі құбырлар мен клапандар";
3. ДП-225 жоғары қысымды деаэраторды ауыстыру;
4. Генераторды неғұрлым қуатты 50 МВт генератормен ауыстыру;
5. Генератордың заманауи қоздыру жүйесін орнату;
6. Турбинамен генератордың технологиялық процесінің барлық параметрлерін толық бақылауды қамтамасыз ететін заманауи автоматтандырылған басқару жүйесін енгізу;
7. Генератордың релелік қорғаныс және автоматика құрылғыларын микропроцессорлық құрылғылармен толық ауыстыру;

Толық инвестициялық шығындардың өтелу мерзімі жобаны іске асыру басталғаннан бастап 6-7 жылды құрайды.

1-кестеде ЖАЛПЫ ЖЭО-ның жобаны іске асырғанға дейінгі және одан кейінгі негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштері көрсетілген.

1-кесте Жобаны іске асыруға дейінгі және кейінгі негізгі техникалық-экономикалық көрсеткіштер*

№	Көрсеткіштер атауы	Бірлік Өлшем	Жоба- ны іске асыр- ғанға дейін	Жобаны іске асырғаннан кейін т. а. № 1 бап	оның ішінде орнату т. а. № 1 бап
1	Орнатылған қуат				
	- электрлік	MW	50	80	50
	- жылу	Gcal/h	293	293	171
2	Қолжетімді сыйымдылық				
	- электрлік	MВт	60	80	50
	- жылу	Gcal/h	220	220	171
	оның ішінде турбинаны өшіру	Gcal/h	80	138	97
3	Отын түрі		Қаражыра көмірі / Майкүбен кеседі		
4	Максималды сағаттық жылу жүктемесі (есептелген, шығындарды есептемегендет/с)	Gcal/h	68,0	97,0	70,4
	-бумен пісірілген	Gcal/h	7,0	7,0	6,0
	-ыстық суда	Gcal/h	61,0	90,0	63,0
5	Жылдық электр энергиясын өндіру, барлығы,	mln kWh	271,7	428,7	283,6
	оның ішінде жылу шығыны	mln kWh	175,4	328,8	183,7
6.	Өз қажеттіліктері үшін электр энергиясын тұтыну	mln kWh	49,7 (18,3%)	59,9 (14,0%)	28,4 (10,0%)
7	Автобус барларынан жыл сайынғы электрмен жабдықтау	mln kWh	222,0	369,0	255,0
8	Коллекторлардан пайдалы жылумен жабдықтау, барлығы, соның ішінде:	мың Gcal	319,4	450,0	310,0
	-бумен пісірілген	мың Gcal	52,4	73,8	45,5
	--ыстық суда	мың Gcal	267	376,2	264,5
9	Отын эквивалентінің жылдық шығыны	мың т.с.е.	166,2	219,7	146,4
10	Отын эквивалентінің меншікті шығыны				
	- жеткізілетін электр энергиясы үшін	g/kWh	476,8	389,2	372,9
	- берілген жылу үшін	kg/Gcal	189,1	169,1	165,3

*Зерттелетін объектілердің деректері негізінде авторлар есептеген

Нәтижесінде жүргізілген жұмыстардың нәтижелері қолданбалы сипаттағы маңызды ғылыми мәселені шешу үшін қолданылуы мүмкін. Сондай-ақ, алынған зерттеу нәтижелері экономикалық ғылымдардың перспективалы салаларын анықтауда және ілгерілетуде маңызды рөл атқарады.

Қорытынды. Осылайша, ұсынылған мәліметтер мен оларды талдау бизнесті басқарудың дұрыс таңдалған және сәтті жүзеге асырылған стратегиясы оның нарықтық экономикада тиімді жұмыс істеуінің кепілі болып табылатындығын тиімді бағалауға мүмкіндік береді. Әрине, жақсы стратегиялық жоспар және

оның дұрыс орындалуы компанияның рецессия мен белгісіздік кезеңдерін толығымен болдырмауға кепілдік бермейді. Стратегиялық жоспарлау жеке бастама емес, басқару процесінің бөлігі екенін есте ұстаған жөн.

Сондай-ақ, стратегиялық шешім қабылдау жоспарлау, ұйымдастыру, ынталандыру және бақылау туралы шешім екенін атап өткен жөн. Жоғарыда айтылғандардың барлығы және топ-менеджердің негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Алайда, барлық компаниялар үшін бірыңғай жоспарлау стратегиясы болмағандықтан, қиын нарықтық жағдайда өмір сүргісі келетін әрбір компания қоршаған ортаны, өз мүмкіндіктерін сыртқы талдау негізінде және ұйымның алға қойған мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, өз стратегиясын жасайды. Кәсіпорынның стратегиялық жоспарлауын қалыптастыру стратегиялық менеджменттің түпкі мақсаты емес. Бұл күрделі және көп уақытты қажет ететін технологиялық жұмыс болашақта кәсіпорынның стратегиялық жоспары сәтті жүзеге асырылған кезде ғана мағыналы болады. Стратегияны іске асыру процесін бақылау және алға қойылған мақсаттарға жету үшін ұйым басшылары жоспарлар, бағдарламалар мен жобалар құруға міндетті.

Әдебиеттер

Ари С.А., Уильямс Е. Ф. Ж., Турченко И., Домбровский З. жобаларды басқару кеңсесін Құру және жобаларды уақытында басқаруды ұйымдастыру// Қазіргі заманғы әлемдегі Өзекті ғылыми зерттеулер. – 2020, № 12-1 (68). -Б. 6-12.

Воробьев Д.А. Бизнес-жоспар фирманы стратегиялық жоспарлау әдісі ретінде// Актуальные научные исследования в современном мире. – 2021, № 4-5 (72). -Б.59-61.

Жиганов Г.В. стратегиялық жоспарлауды жүзеге асырудағы аймақтың сыртқы экономикалық қызметін Бағалау// Диктум - Фактум: Зерттеулерден Саясатты құруға дейін. – 2020, № 2. - Б. 78-84.

Кански Л., Пизон Дж. индустрия 4.0 таңдалған компоненттерінің жобаларды басқаруға әсері// Инновация Және Білім Журналы. - 2023 Жылғы Қаңтар-Наурыз, 1-Шығарылым. - 8 том. – Б. 122-147.

Л.Н. Боронина, З. В. Сенук Негізгі жобаларды жүзеге асыруда: м-во образования және Ғылым Рос. Федерация, Орал. федерация. бұұ-т. - Екатеринбург: Изд-во Ural. бұұ-та, 2015. — Б. 112. [орыс тілінде].

Серпелл А., Рубио Х. құрылыс компанияларындағы жобаларды басқарудың (PM) дайындығын Бағалау: Чилидегі жағдайлар// ProcediaComputerScience. - 219 Том, 2023, - Б. 1642-1649

Солтанғазинов А., Симонов С., Амирова М., Кайдарова С., Каримбергенова М. Стратегиялық жоспарлау Қазақстан республикасындағы мемлекеттік жоспарлау жүйесінің құралы ретінде// Қарағанды Университетінің Хабаршысы. Экономика Сериясы.- 2019, № 1. - Т.93. - Б.199-207.

Татенко Г.И. развития аумағын жоспарлаудың еуропалық тұжырымдамасы// Еуразиялық одақ. – 2017, № 11-2 (44). - Б.68-72. [орыс тілінде].

Юсупова И.в. аумақтық даму жобаларын Жетілдіру: Ермебное пособие. - Қазан': Изд-во Қазан. бұұ-та, 2018 жыл.–Б.150. [орыс тілінде].

Яремчук Е., Музалев С. экономикалық талдау ұйымдардағы стратегиялық жоспарлау элементі ретінде/ ресей Менеджмент Журналы. – 2020, № 1. - Т.8. - Б. 151-155.

References

Ari SA, Williams E. F. Zh., Turchenko I., Dombrovsky Z. Creating a project management office and organizing project management on time// Current scientific research in the modern world. – 2020, No. 12-1 (68). - P. 6-12. [in English].

Kansky L., Pizon J. Impact of selected components of Industry 4.0 on project management// Journal of Innovation and Education. - January-March 2023, Issue 1. - 8 volumes. - P. 122-147. [in English].

L.N. Boronina, Z. V. Senuk is implementing the main projects: Ministry of Education and Science Ros. Federation, Ural.federation. the United States - Yekaterinburg: Izd-vo Ural. Buu-ta, 2015. — P.112. [in English].

Serpell A., Rubio H. Assessment of project management (PM) readiness in construction companies: cases in Chile// Procedia Computer Science. - Volume 219, 2023, - P. 1642-1649.[in English].

Soltangazinov A., Simonov S., Amirova M., Kaidarova S., Karimbergenova M. Strategic planning as a tool of the state planning system in the Republic of Kazakhstan// Herald of Karaganda University. Economy Series. - 2019, No. 1. - Vol. 93. - P. 199-207. [in English].

Tatenko G.I. European concept of regional development planning// Eurasian Union. – 2017, No. 11-2 (44). - P. 68-72. [inEnglish].

Vorobiev D.A. Business plan as a method of strategic planning of the firm// Actual scientific researches in the modern world. – 2021, No. 4-5 (72). - P. 59-61. [in English].

Yaremchuk E., Muzalev S. economic analysis as an element of strategic planning in organizations/ Russian Journal of Management. - 2020, No. 1. - T.8. - P. 151-155. [in English].

Yusupova I.v. Improvement of territorial development projects: Ermebnoe posobie. - Kazan': Izd-vo Kazan. in the United States, 2018 – P.150. [in English].

Zhiganov G.V. Evaluation of the external economic activity of the region in the implementation of strategic planning// Dictum - Factum: From Research to Policy Making. - 2020, No. 2. - P. 78-84. [in English].

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 357–317
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.842>

UDC 331.526
IRSTI 06.77.59

A. Yelubayeva¹, Ceslovas Christauskas², 2024.

¹ Academy of Public Administration under the President of the Republic of
Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;

² Kauno Kolegija Higher Education Institution, Lithuania;
E-mail: a.yelubayeva@apa.kz

INCREASING THE HUMAN RESOURCES POTENTIAL OF STATE AUDIT BODIES AS A BASIS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY AUDIT MECHANISM

Yelubayeva Almagul – Doctoral student of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>.

Ceslovas Christauskas – Professor, Dr. in Economics, Associate Professor, Kauno Kolegija Higher Education Institution, Lithuania, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X>.

Abstract. Recent economic and financial scandals worldwide, the growth of the shadow economy, the increase in funds concealed from the budget, the rise of corruption, and insufficient adherence to financial discipline create very serious problems. The development of an audit system that creates a transparent and comprehensive informational environment for the government and the public, and plays a key role in economic regulation, is aimed at addressing these serious issues and improving the economic and managerial environment. **The purpose of the paper** is to explore how increasing the human resources potential of state audit bodies serves as a basis for improving the efficiency audit mechanism. The improvement of the functioning of the state audit system and the enhancement of the knowledge and expertise of personnel and specialists working in this field are based on the critical need to assess and refine the existing system. At the current stage of development, improving the mechanisms of state audit and financial control, as well as monitoring the effective use of budget expenditures, has become a priority. In this context, the concept of state budget policy has undergone changes and is now focused on results-based management. To achieve these goals, new approaches to assessing economic efficiency are being developed, with the improvement of the efficiency audit mechanism being the main focus.

The development of auditing institutions plays an important role in accelerating

the country's socio-economic development. As a result of these institutions' activities, it becomes possible to identify new financial and economic resources necessary for economic growth. Increasing transparency in society and strengthening financial discipline in economic activities are also closely linked to the work of these institutions. The paper examines the issues of enhancing the knowledge and experience of personnel and specialists, who play a key role in the development of the audit institute.

Keywords: state audit, efficiency audit, mechanism, institute of state audit, human resources, certification.

А. Елубаева¹, Чесловас Кристаускас², 2024.

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан;

²«Кауно Колегия» Жоғары оқу орны, Литва;

E-mail: yelubayeva@apa.kz

МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ОРГАНДАРЫНЫҢ КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ТИІМДІЛІК АУДИТІНІҢ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Елубаева Алмагуль – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының докторанты, Астана, Қазақстан E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>.

Чесловас Кристаускас – профессор, экономика ғылымдарының докторы, доцент, «Кауно Колегия» Жоғары оқу орны, Литва, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X> б.

Аннотация. Әлемдегі соңғы экономикалық және қаржылық жанжалдар, көлеңкелі экономиканың дамуы, бюджеттен жасырылған қаражат көлемінің ұлғаюы, сыбайлас жемқорлықтың өсуі және қаржылық тәртіптің жеткіліксіз сақталуы өте күрделі мәселелер туғызады. Мемлекет пен жұртшылық үшін ашық және толық ақпараттық орта құратын, экономикалық реттеуде маңызды рөл атқаратын аудит жүйесін дамыту осындай күрделі мәселелерді шешуге және экономикалық, басқарушылық ортаны жақсартуға бағытталған. Жұмыстың мақсаты – мемлекеттік аудит органдарының кадрлық әлеуетін арттыру тиімділік аудитінің тетігін жетілдіруге негіз болатындығын зерттеу. Мемлекеттік аудит жүйесінің жұмыс істеуін жақсарту, осы салада жұмыс істейтін кадрлар мен мамандардың білімі мен тәжірибесін арттыру қалыптасқан жүйені бағалау мен жетілдірудің ерекше қажеттілігіне негізделген. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ бюджет шығыстарын тиімді пайдалану мониторингі басым мәнге ие болады. Осыған байланысты мемлекеттік бюджет саясатының тұжырымдамасы өзгерістерге ұшырап, нәтижелер бойынша басқаруға бағдарланады. Осы мақсаттар үшін экономикалық тиімділікті бағалаудың жаңа бағыттары әзірленуде. Негізгі бағыт ретінде тиімділік аудитінің тетігін жетілдіруді қарастырған жөн.

Аудиторлық институттардың дамуы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетуде маңызды рөл атқарады. Осы институттардың қызметі нәтижесінде экономикалық дамуға қажетті жаңа қаржылық және экономикалық ресурстарды анықтау мүмкіндігі пайда болады. Қоғамдағы ашықтықты арттыру және экономикалық қызметтегі қаржылық тәртіпті нығайту да осы мекемелердің қызметімен тығыз байланысты. Мақалада мемлекеттік аудит институтын дамытуда маңызды рөл атқаратын кадрлар мен мамандардың білімі мен тәжірибесін арттыру мәселелері қарастырылады. Осы салада маңызды ұсыныстар мен ұсыныстар берілген

Түйін сөздер: мемлекеттік аудит, тиімділік аудиті, тетік, мемлекеттік аудит институты, кадрлық әлеует, сертификаттау.

А. Елубаева, Чесловас Кристаускас², 2024.

Академия государственного управления при Президенте Республики
Казахстан, Астана, Казахстан;

²Высшее учебное заведение "Кауно Колегия", Литва;

E-mail: yelubayeva@apa.kz

ПОВЫШЕНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА КАК ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ

Елубаева Алмагуль – докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан, E-mail: a.yelubayeva@apa.kz, <https://orcid.org/0009-0005-0280-3880>

Чесловас Кристаускас – профессор, доктор экономических наук, доцент, Высшее учебное заведение "Кауно Колегия", Литва, E-mail: ceslovas.christauskas@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-9668-758X>.

Аннотация. Недавние экономические и финансовые скандалы в мире, развитие теневой экономики, увеличение объема скрываемых от бюджета средств, рост коррупции и недостаточное соблюдение финансовой дисциплины создают очень серьезные проблемы. Развитие системы аудита, создающей прозрачную и полную информационную среду для государства и общественности, играющей важную роль в экономическом регулировании, направлено на решение таких серьезных проблем и улучшение экономической и управленческой среды. Целью данной статьи является изучение того, как повышение кадрового потенциала органов государственного аудита служит основой для совершенствования механизма аудита эффективности. Улучшение функционирования системы государственного аудита, повышение знаний и опыта кадров и специалистов, работающих в этой области, основано на особой необходимости оценки и совершенствования сложившейся системы. На современном этапе развития совершенствование механизмов государственного аудита и финансового контроля, а также мониторинг эффективного

использования бюджетных расходов приобретают приоритетное значение. В связи с этим концепция государственной бюджетной политики, претерпевшая изменения, становится ориентированной на управление по результатам. Для этих целей разрабатываются новые направления к оценке экономической эффективности. В качестве основного направления следует рассматривать совершенствование механизма аудита эффективности.

Развитие аудиторских институтов играет важную роль в ускорении социально-экономического развития страны. В результате деятельности этих институтов появляется возможность определить новые финансовые и экономические ресурсы, необходимые для экономического развития. Повышение прозрачности в обществе и укрепление финансовой дисциплины в экономической деятельности также тесно связаны с деятельностью этих учреждений. В статье рассматриваются вопросы повышения знаний и опыта кадров и специалистов, которые играют важную роль в развитии института государственного аудита. Предоставляются важные в этой области предложения и рекомендации.

Ключевые слова: государственный аудит, аудит эффективности, механизм, институт государственного аудита, кадровый потенциал, сертификация

Introduction

In the context of a growing global threat, new approaches and more efficient mechanisms for controlling financial and investment flows worldwide, ensuring the effective use of these funds, and improving management mechanisms are necessary (Albitar, et al., 2020), (Bergh, et al., 2016). In our view, an impartial and objective audit can serve as a more effective financial mechanism and control instrument in these processes (Dao, et al., 2019). Therefore, it is crucial to develop an effective audit system in the country (Barac, et al., 2021). This will also be reflected in practical financial control tools, particularly in the objectivity and impartiality of audit mechanisms and the auditing system (Goicoechea, et al., 2021).

Simultaneously, the growing trends of global economic processes, digitalization, and the active adoption of ESG environmental principles in Kazakhstan require state auditors to possess specialized and sector-specific skills, including in financing the transition to a digital economy and implementing global environmental standards (e.g., training IT auditors, green auditors, etc.). In the context of the qualitative development of the state audit and financial control system in Kazakhstan, including through enhancing the human resource potential of the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan, the need to improve the system for reproducing human capital within the state audit system becomes increasingly urgent. This can be achieved by thoroughly studying international best practices in the certification of state auditors, underscoring the relevance of the research topic.

The purpose of this study is to analyze and assess the human resource potential of state auditors and to develop recommendations for improving its quality to enhance the efficiency audit mechanism.

It should be noted that users of audit documentation rely on the high competence of state auditors, as the objectivity and reliability of audit reports are critical for economic development and investment. Auditors must recognize their duty and responsibility not only to the public authority (the audit object) but also to society as a whole. This requires improving the quality of auditing, raising the qualification standards for auditors, and strengthening the mechanisms for their training and certification.

Methods and materials

This study was conducted on the basis of a comprehensive analysis, review and systematization of theoretical and practical approaches to improving the human resources of public audit bodies as a basis for improving the efficiency audit mechanism. Official data from the websites of the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan., the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, and the Bureau of National statistics agency for strategic planning and reforms of The Republic of Kazakhstan are employed for this purpose.

Results

The high level of knowledge and professionalism of the staff and specialists working within the state audit system of the Republic of Kazakhstan significantly influences the quality and effectiveness of audit control measures. The improvement of the state audit institution's operations has also revealed the need to define a personnel policy in this area. Primarily, the implementation of such a policy should be based on the following principles:

- independence of the state audit institution from executive bodies and other state organizations;
- exclusive authority granted to this institution for auditing state property and resources;
- selection of personnel and specialists for the state audit institution in accordance with established requirements and conditions;
- recruitment of a proven human resource potential that represents the state audit institution, characterized by high societal reputation, professionalism, and objectivity.

The results of this approach should be reflected in the presentation of audit findings to the state and the public. This principles-based approach will ultimately help achieve outcomes that meet the standards set by the state in this area through audit work carried out by professional and experienced staff and specialists. When organizing the personnel and specialists of the state audit institution, the following stages must be taken into account.

When recruiting or hiring specialists or personnel, their relevant professional level, experience, and knowledge in the field should be considered;

- A two-stage selection process for specialists and personnel (candidates must first pass pre-defined test exams, and those who successfully pass the exams proceed to an interview). Preference in hiring personnel and specialists is given to the following conditions:

- possession of the necessary knowledge to conduct audits in accordance with modern requirements;
- sufficient practical experience to carry out audits at a professional level;
- a clear understanding of the subject of the audit;
- knowledge of regulatory and methodological documents related to conducting audits;
- in addition to higher education, holding a certificate of advanced qualification related to audit practices;
- experience in both national and international auditing practices.

Two factors should be given particular attention when recruiting personnel and specialists for the state audit system: the required level of basic education and practical experience in auditing. The required level of basic education can be obtained in one of the following fields: economics, law, management, finance, or accounting. This approach is also applicable to individuals with a scientific degree in these areas. On the other hand, based on the activities of the state audit institution in various sectors (such as technology, energy, etc.), recruitment of personnel and specialists in specific fields should also be a focal point. When hiring personnel and specialists, not only should the necessary level of basic knowledge be considered satisfactory, but at least five years of professional experience in one of these areas should also be taken into account. This factor should be associated with maintaining the reputation of the state audit institution and the quality of the professional activities of its personnel and specialists.

As is well known, the working body of the National Commission for the Certification of State Auditors is the Supreme Audit Chamber of the Republic of Kazakhstan (SAC RK). Let us examine the features of the current practice of certifying state auditors. Since the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On State Audit and Financial Control," the National Commission has held 67 meetings over the past 7 years and issued 2,046 certificates, with the majority (more than 90% of the total number of certificates issued) falling under the category of "state auditor" (Figure 1).

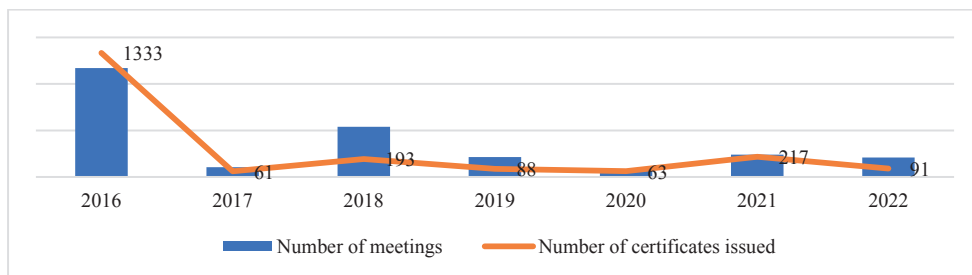

Figure 1. Dynamics of the number of meetings of the National Commission and the number of certificates issued for the period 2016-2022, units.

As can be seen from the data in the chart, the largest share of certificates issued, 1,333 units (or 65.2% of the total number of certificates issued during the studied period), falls in the year 2016, when the National Commission held the most meetings—29 sessions (or 43.3% of the total number of meetings held during the studied period). However, the dynamics of the above indicators indicate a trend of decreasing both the number of meetings and the number of certificates issued.

In particular, during the entire period under review, the National Commission revoked 31 certificates. The largest share of revoked certificates (35.5% of the total number of certificates revoked during the studied period) occurred in 2018. This was due to amendments made to the Law regarding certificate revocation—Article 39, Clause 8, Subclauses 1-4—which outlines the grounds for revoking a state auditor's certificate. These grounds include recommendations from the authorized body of external or internal state audit and financial control for violations of professional ethics (such as corruption and other offenses) (Figure 2).

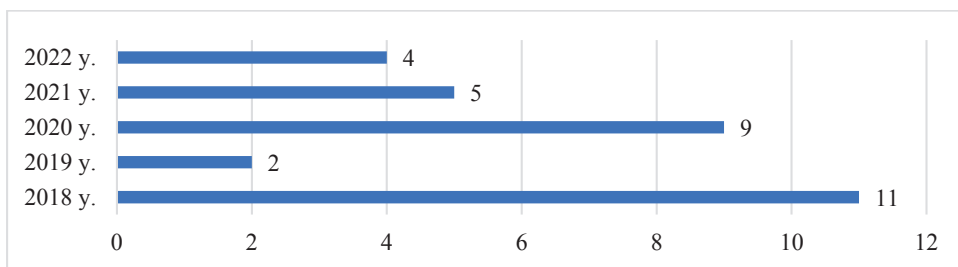

Figure 2. Dynamics of revoked certificates of the National Commission and the number of issued certificates for the period 2016-2022, units.

This circumstance necessitates the improvement of the human capital reproduction system within the state audit and financial control framework, particularly in enhancing the quality of the certification process for state auditors. This can be achieved through the formation of a comprehensive approach and the creation of a creative and integrated model for the training, retraining, and professional development of state auditors, including the establishment of a high-quality "reserve pool" and a human resource management system within the state audit structure.

To increase the efficiency of audit procedures and reduce audit time, auditors need to automate repetitive tasks, such as identifying and extracting data from databases, executing correct keystrokes, and navigating systems. It is estimated that 45% of personnel audit tasks can be automated, potentially saving around 2 trillion USD in global labor costs.

Through automation, auditors can save time and resources, ultimately improving the efficiency of the audit process. Software has been developed to integrate disparate actions into a unified automated process. Robotic Process Automation (RPA) can transform manual auditing into an automated, continuous process.

When planning an audit, RPA can assist the auditor in the following ways:

- **Materiality and Scope:** The auditor uses RPA to extract data from previous records or interim financial statements. This can help determine intended applicability based on a range of benchmarks.

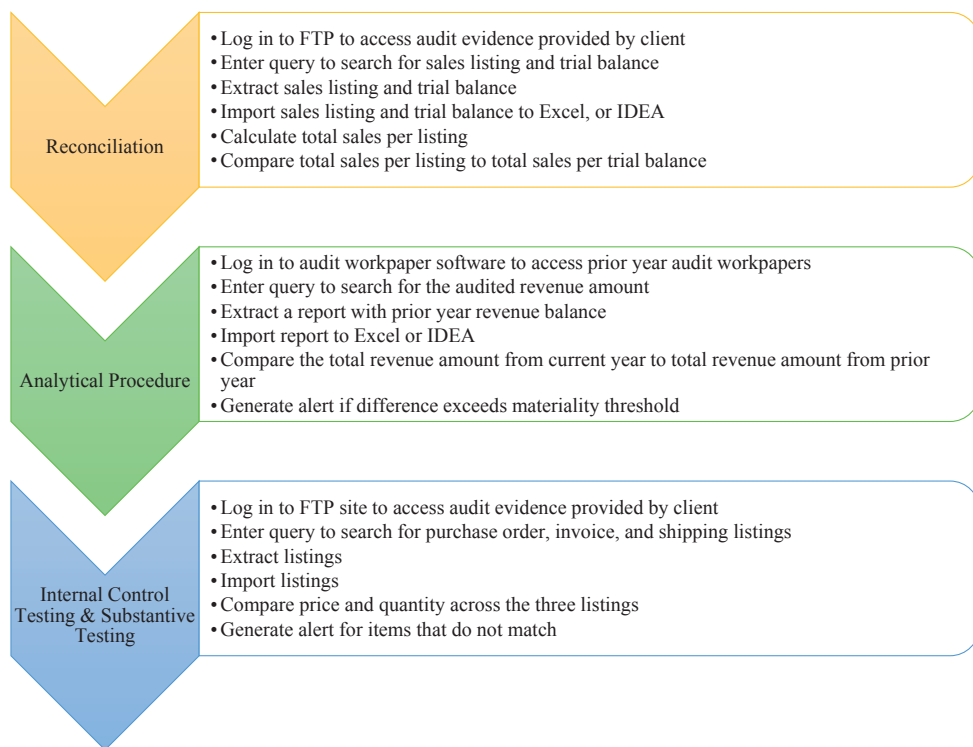
- **Risk Assessment:** RPA risk assessment helps auditors identify anomalies in revenues, expenses, or inventory. During field audits, RPA proves useful in the following areas:

- **Procedure Automation:** It can collect and compare transactional data, such as inventory costs or the cost of goods sold.

- **Expenses:** RPA is crucial for detecting anomalies in expense reports.

- **Contract Verification:** Optical Character Recognition (OCR), combined with other technologies, can compare contract details with other standard agreements.

Below is an example of an RPA step in revenue auditing.

FTP = File Transfer Protocol
RPA = Robotic Process Automation

Figure 3. Example of a step for an RPA in an income audit

The figure shows that automation can assist in achieving three stages: reconciliation, analytical procedure, and internal control and substantive testing, each with numerous inclusive tasks. There are many RPA tools available, with some well-known examples including BluePrism and UiPath.

Workflow optimization is one of the best ways to improve and enhance the efficiency of the audit process. We can optimize the audit process by ensuring that some processes are repeatable and consistent, regardless of the organization or department being audited. Workflow optimization may involve using the same methodology to collect data across different companies or developing a standard reporting format for audit reports.

Workflow optimization can be grouped into the following stages.

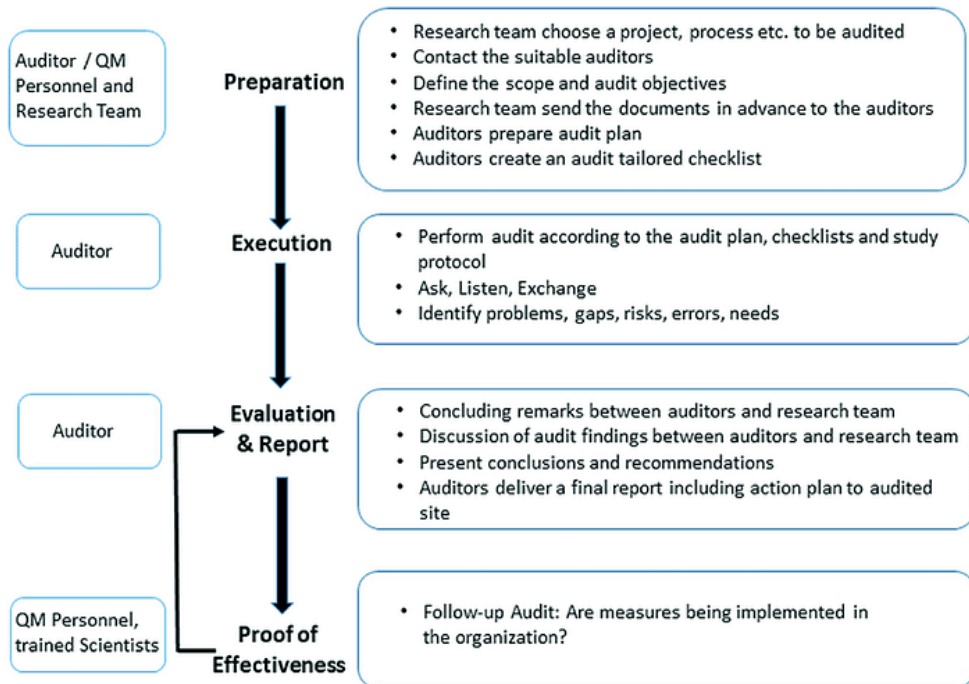

Figure 4. Stages of workflow optimization

Advanced technologies enable auditors to enhance the efficiency of their work. Algorithms and artificial intelligence systems can analyze and scan platforms, such as expense management software utilized by organizations, and accurately align relevant data for auditors, streamlining the auditing process and improving accuracy.

Discussion

In the process of auditing, special attention must be given to personnel audits. In our view, personnel auditing should become a critical focus within state audits. Enhancing the knowledge and expertise of staff and specialists is important for achieving both the objectives of public governance and the acceleration of socio-economic development. Methodological documentation for personnel audits should include provisions such as:

- Alignment of tasks assigned to personnel and specialists;
- The level of resource utilization aimed at achieving relevant goals and objectives;

- The organization of coordination between the activities of structures and subdivisions;
- Challenges faced by the organization and management systems, and the potential for overcoming them;
- The extent of internal audit coverage within the organization's activities and the metrics of its effectiveness.

To improve the knowledge and professionalism of staff and specialists, it is advisable to employ two methodological approaches: the first being the traditional approach, and the second being a modern methodology that considers evolving requirements. The application of both methodologies must be clearly defined in terms of purpose and function. The traditional approach should primarily determine the effectiveness of personnel and specialists in achieving specific tasks. In this process, specific frameworks and directions must be agreed upon based on the results (Asare, 2009).

When utilizing the traditional methodology to enhance the knowledge and professionalism of staff and specialists, special attention should be paid to the following factors:

- The mission of state bodies and organizations, and the execution of strategic objectives based on that mission;
- The level of implementation of relevant goals and strategies within the structures of state bodies and organizations;
- The assessment of the effectiveness of these goals and strategies carried out by the respective bodies and organizations over different periods;
- The evaluation of management systems and the human resource capacity of state bodies and organizations for achieving relevant goals.

The methodology for improving the knowledge and professionalism of staff and specialists, considering modern and evolving requirements, must be more comprehensive. The following elements should be incorporated into the core structure of the modern and evolving methodology, building upon the traditional approach:

- Analysis and evaluation of macro- and microeconomic development processes;
- Examination of global economic development trends;
- Assessment of the impact of these trends on the national economy;
- Preparation of well-substantiated proposals and recommendations to prepare for such impacts or to adopt preventive measures.

This comprehensive approach ensures that the development of human capital within state audit systems is aligned with both traditional practices and modern needs, allowing for the effective achievement of public and organizational objectives.

Conclusion

We believe that it is more appropriate to systematically enhance the knowledge and professionalism of the staff and specialists within the state audit institution, and to do so continuously and in a planned, structured manner. In particular, when improving the knowledge and professionalism of the staff and specialists of the state

audit institution, an approach focused on achieving efficiency should become the primary direction for increasing the effectiveness of audits.

In conclusion, by adopting a continuous and structured approach to professional development, the state audit institution can ensure that its personnel remain well-equipped to meet the evolving challenges of public financial management. This systematic enhancement of skills and expertise will not only strengthen the overall audit process but also contribute to the improvement of governance and transparency. Ultimately, focusing on efficiency as a core principle of professional development will help ensure that the audit institution can adapt to modern demands while maintaining high standards of accountability and performance.

References

- Agamamed, S. A., Alinazim, F. A., Shaban, M. A., Adil, L. H., Nasir, R. Q., & Yusif, L. R. (2023). Problems and prospects in developing the auditing system in Azerbaijan. *Universidad y Sociedad*, 15(2), 550-561 (in Eng.).
- Al-Tae, S. H. H., & Flayyih, H. H. (2023). Impact of the electronic internal auditing based on IT governance to reduce auditing risk. *Corporate Governance and Organizational Behavior Review*, 7(1), 94-100 (in Eng.).
- Albitar, K., Gerged, A. M., Kikhia, H., & Hussainey, K. (2020). Auditing in times of social distancing: the effect of COVID-19 on auditing quality. *International Journal of Accounting & Information Management*, 29(1), 169-178 (in Eng.).
- Alikulova, L., Spatayeva, S., Pankov, D., & Sembiyeva, L. (2021). Performance audit for state programmes in the Republic of Kazakhstan. *Public Policy and Administration*, 20(5), 598-609 (in Eng.).
- Asare, T. (2009). Internal auditing in the public sector: Promoting good governance and performance improvement. *International Journal on Governmental Financial Management*, 9(1), 15-28 (in Eng.).
- Barac, K., Plant, K., Kunz, R., & Kirstein, M. (2021). Audit practice: A straightforward trade or a complex system?. *International Journal of Auditing*, 25(3), 797-812 (in Eng.).
- Bergh, L. I. V., Hinna, S., Leka, S., & Zwetsloot, G. I. (2016). Developing and testing an internal audit tool of the psychosocial work environment in the oil and gas industry. *Safety Science*, 88, 232-241 (in Eng.).
- Dao, M., Xu, H., & Liu, L. (2019). Impact of the disclosure of audit engagement partners on audit quality: Evidence from the USA. *International Journal of Auditing*, 23(1), 112-124 (in Eng.).
- Goicoechea, E., Gómez-Bezares, F., & Ugarte, J. V. (2021). Improving audit reports: A consensus between auditors and users. *International Journal of Financial Studies*, 9(2), 25 (in Eng.).
- Igibaeva, Z., Beiseinova, L., Kazhmuhtametova, A., & Nikiforova, E. (2020). Modern trends of Kazakhstan's internal state audit: the US and UK experience. *Problems and Perspectives in Management*, 18(2), 1-12 (in Eng.).
- Kooli, C., & Abadli, R. (2022). Could education quality audit enhance human resources management processes of the higher education institutions? *Vision*, 26(4), 482-490 (in Eng.).
- Mamutova, K., Maulenkulova, G., & Toktibaeva, M. (2020). Improving the application of the risk management system in the field of state audit. In *Industrial Technologies and Engineering ICITE-2020* (pp. 100-105) (in Eng.).
- Sembayev, D. (2021). Audit Efficiency and Influence of Environmental Factors to State Bodies: Evidence of Kazakhstan. *Journal of Environmental Management and Tourism (JEMT)*, 12(05 (53)), 1307-1323 (in Eng.).
- Tumwebaze, Z., Bananuka, J., Kaawaase, T. K., Bonareri, C. T., & Mutesasira, F. (2022). Audit committee effectiveness, internal audit function and sustainability reporting practices. *Asian Journal of Accounting Research*, 7(2), 163-181 (in Eng.).
- Weekes-Marshall, D. (2020). The role of internal audit in the risk management process: A developing economy perspective. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 31(4), 154-165 (in Eng.).

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 318–329
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.843>

UDC 06.71.63

A.M. Yessirkepova, R.K. Niyazbekova, D.M. Makhmud, 2024.

South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan.

E-mail: Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz

RESEARCH OF THE ACTIVITIES OF PEASANT FARMS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF EFFECTIVE ENERGY CONSUMPTION

Yessirkepova Altyn Makhmudovna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: essirkepova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Niyazbekova Roza Kalmanbayevna - Doctor of Economic Sciences, Professor, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: roza.niyazbekova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Makhmud Dinara Marlenkyzy – Master of Economic Sciences, Doctoral Candidate, Department of Economics, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, e-mail: Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>.

Abstract. Some of the concepts that can be identified with agriculture in Kazakhstan include farmers and livestock breeders. Nowadays, the concept of agriculture is inextricably linked with the concepts of efficient energy consumption and "green" farming, thus there is a need to improve the use of renewable energy sources. Ensuring the efficient use of energy has advantages in the form of lower production costs and social benefits in the form of reducing carbon dioxide emissions to a level that does not harm the environment, in support of sustainable development of agricultural regions.

The purpose of the article is to analyze the impact of the use of renewable energy sources on the development of peasant farms. It is planned to identify factors related to renewable energy sources in terms of agricultural development, profitability, and their impact on the environmental component. In this context, an analytical comparison of installed renewable energy capacities and indicators of reducing the cost of CO₂ emissions due to energy-efficient technologies of the new generation was carried out.

Keywords: renewable energy sources, farms, energy consumption, economic efficiency, reduction of CO₂ emissions, simple linear regression.

The article was carried out within the framework of the funded project: IRN AP23487689 «Development of economic-mathematical model of increasing efficiency of natural resources utilization in agriculture of Turkestan region preventing climatic changes».

А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд, 2024.

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан.

E-mail: *Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz*

ТИІМДІ ЭНЕРГИЯ ТҰТЫНУ КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ

Есиркепова Алтын Махмудовна – экономика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *essirkepova@mail.ru*, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Ниязбекова Роза Калманбаевна - экономика ғылымдарының докторы, профессор, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *roza.niyazbekova@gmail.com*, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Махмуд Динара Марленқызы – экономика ғылымдарының магистрі, докторант, М. Әуезов Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, e-mail: *Dinara.Makhmud@aeuzov.edu.kz*, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>.

Аннотация. Қазақстандағы ауыл шаруашылығымен сәйкестендіруге болатын кейбір тұжырымдамаларға фермерлер мен малшылар жатады. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы ұғымы тиімді энергия тұтыну және "Жасыл" экономика ұғымдарымен тығыз байланысты, сондықтан жаңартылатын энергия көздерін пайдалануды жақсарту қажет. Энергияны тиімді пайдалануды қамтамасыз ету ауылшаруашылық аймақтарының тұрақты дамуын қолдау үшін көмірқышқыл газының шығарындыларын қоршаған ортаға зиян келтірмейтін деңгейге дейін төмендету түріндегі өндіріс шығындарын төмендету әлеуметтік артықшылықтарға ие.

Мақаланың мақсаты жаңартылатын энергия көздерін пайдаланудың шаруа қожалықтарының дамуына әсерін талдау. Атап айтқанда, ауыл шаруашылығын дамыту, рентабельділік және олардың экологиялық құрамдас бөлікке әсері тұрғысынан жаңартылатын энергия көздеріне байланысты факторларды белгілеу жоспарлануда. Осы тұрғыда ЖЭК-тің белгіленген қуаттары мен жаңа буынның энергияны үнемдейтін технологиялары арқылы CO₂ шығарындыларының төмендеу көрсеткіштері бойынша аналитикалық салыстыру жүргізілді.

Түйін сөздер: жаңартылатын энергия көздері, шаруа қожалықтары, энергия тұтыну, экономикалық тиімділік, CO₂ шығарындыларын азайту, қарапайым сызықтық регрессия.

Мақала қаржыландырылатын жоба шеңберінде орындалды: ЖТН АР23487689 «Климаттық өзгерістерді алдын алу үшін Түркістан облысы ауыл шаруашылығында пайдаланатын табиғи ресурстардың тиімділігін арттырудың экономикалық-математикалық моделін әзірлеу».

А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд, 2024.

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан.

E-mail: Dinara.Makhmud@auuezov.edu.kz

ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭФФЕКТИВНОГО ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЯ

Есиркепова Алтын Махмудовна – доктор экономических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: essirkepova@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5028-238X>;

Ниязбекова Роза Калманбаевна – доктор экономических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: roza.niyazbekova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6666-0456>;

Махмуд Динара Марленкызы – магистр экономических наук, докторант, Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, e-mail: Dinara.Makhmud@auuezov.edu.kz, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6737-903X>

Аннотация. Некоторые из концепций, которые можно отождествить с сельским хозяйством в Казахстане, включают фермеров и животноводов. В нынешнее время понятие сельского хозяйства неразрывно связано с концепциями эффективного энергопотребления и «зеленым» хозяйством, таким образом, существует необходимость в улучшении использования возобновляемых источников энергии. Обеспечение эффективного использования энергии имеет преимущества в виде снижения производственных затрат и социальную выгоду в виде снижения выбросов диоксида углерода до уровня, не наносящего ущерба окружающей среде, в поддержку устойчивого развития сельскохозяйственных регионов.

Целью статьи является анализ влияния использования возобновляемых источников энергии на развитие крестьянских хозяйств. В частности, планируется установить факторы, связанные с возобновляемыми источниками энергии, с точки зрения развития сельского хозяйства, рентабельности и их влияния на экологическую составляющую. В этом контексте было проведено аналитическое сравнение установленных мощностей ВИЭ и показателей снижения затрат на выбросы CO₂ за счет энергоэффективных технологий нового поколения.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, крестьянские хозяйства, энергопотребление, экономическая эффективность, снижение выбросов CO₂, простая линейная регрессия

Статья выполнена в рамках финансируемого проекта: ИРН АР23487689 «Разработка экономико-математической модели повышения эффективности использования природных ресурсов в сельском хозяйстве Туркестанской области, предупреждающей климатические изменения»

Introduction

The rationale for selecting the research directions is based on the existing need to enhance the efficiency of energy use in Kazakhstan's peasant and farming households. Against the backdrop of global climate change and increasing demands on countries, including Kazakhstan, to meet environmental commitments, the use of renewable energy sources in the agricultural sector is becoming a priority. Agriculture is heavily reliant on traditional energy sources, particularly hydrocarbons, making it highly sensitive to fluctuations in energy prices and, moreover, to any energy crisis.

This is due to the fact that Kazakhstan's peasant households face high electricity costs, limited access to renewable energy sources (Smagulova, et al., 2022), and are vulnerable to new weather conditions. Consequently, renewable energy sources can be considered an effective solution to achieve energy security goals and reduce carbon dioxide emissions in agriculture, aligning with the global decarbonization process. However, Kazakhstan faces challenges such as the limited availability of renewable energy sources in rural areas (Kabdullov, 2024), insufficient awareness among farmers about these energy technologies, and restricted funding to implement energy-efficient measures.

The aim of this study is to discuss the potential prospects for the use of renewable energy sources and the improvement of energy consumption efficiency in Kazakhstan's peasant and farming households. The research will examine the relationship between the level of energy independence in farming households and the growing interest in renewable energy sources, assess the economic feasibility of employing energy-efficient technologies in the country's agricultural sector, and offer practical recommendations for their further development.

Materials and main methods

Literature review

The analysis of renewable energy utilization in agriculture is being actively implemented in several countries, yet this topic is most relevant for Kazakhstan, as the demand for energy is growing, and it is necessary to minimize the negative environmental impact. These methods should be considered from an international perspective, as the experience of other countries, when properly applied, can be utilized in Kazakhstan's agricultural sector.

In the study titled «Understanding Farmers' Intentions and Willingness to Adopt Renewable Energy Technologies» (Elahi, et al. 2022), the authors sought to determine how readily farmers in Pakistan utilize photovoltaic water pumps. The primary focus was on the social feasibility of the technology and the willingness of farmers to pay a premium for clean electricity. The results showed that younger farmers with higher levels of education and income were more likely to adopt renewable energy, while others refrained, mainly due to financial constraints and limited awareness of the benefits of renewable energy. Such conclusions may be significant for Kazakhstan, as it appears that farmers might similarly face challenges in financing and understanding the advantages of renewable energy. Government

intervention through support programs and awareness-raising initiatives is required to expand knowledge and encourage farmers to adopt small-scale renewable energy technologies.

In the work «The role of research and development in green economic growth through renewable energy development» (Fang, et al., 2022), the authors examined the impact of renewable energy research and development (R&D) on the economic growth of South Asian countries. The study found that industrial growth and technological advancement are key factors in reducing CO₂ emissions and fostering economic growth through the integration of renewable energy. However, research on renewable energy adoption conducted in European countries could also be applied to others; for instance, Kazakhstan could benefit from the predominant implementation of renewable energy on agricultural lands. This would not only help limit emissions but also contribute to the development of rural areas through a green economy.

According to a study titled «Assessment of environmental sustainability: identifying the relationship between CO₂ emissions and agricultural and renewable energy consumption» (He, 2024), traditional farming practices increase emissions, while renewable energy, conversely, reduces emissions and ensures sustainable development. As a country facing similar challenges in agriculture and energy, Kazakhstan could benefit from South Korea's successful experience in implementing renewable energy in the agricultural sector to reduce emissions and improve environmental conditions.

In the article titled «Renewable energy sources and sustainable agriculture: a review of indicators» (Bathaei, et al, 2023), the authors devote significant attention to renewable energy-based agricultural production and its potential minimal negative environmental impact. They also emphasize the importance of using modern methods for assessing the efficiency of renewable energy in sustainable agriculture. It would be beneficial for farmers and various governmental bodies to have new and more precise sustainability indicators that reflect the impact of renewable energy sources on Kazakhstan's agricultural sector.

In their article «Rational use of Agricultural land in Kazakhstan» (Yelemessov, et al., 2022) analyze the institutional frameworks for the effective use of agricultural land in Kazakhstan's multicultural economy. According to the authors, there is a serious issue regarding the organization of sustainable and competitive land use when forming rational land management. In the context of a developing land market, ensuring a high level of commodity production and sufficient profitability becomes a key task. The article also notes that improving land use efficiency in farms with different forms of ownership depends on increasing labor productivity, optimizing economic regimes, and maximizing the use of internal reserves.

In the article «Sustainable Development Agriculture in the Republic of Kazakhstan» (Tokbergenova, 2018) an author analyzes issues related to the sustainable development of Kazakhstan's agricultural sector, with the authors focusing on problems associated with ensuring sustainability in agriculture. The diversity of natural and climatic conditions, as well as the availability of extensive

pasturelands in desert and semi-desert regions, has made traditional agriculture an indispensable means of ensuring the country's food security.

Finally, the study titled «Renewable energy sources and sustainable agriculture» (Aldhshan, et al. 2021), discusses the importance of renewable energy in ensuring sustainable agriculture globally. This article also describes various methods for assessing extraterrestrial solar radiation and determining optimal locations for photovoltaic farms. These methods can also be applied to identify potential areas for the development of solar power plants in Kazakhstan, particularly in the southern and western regions, which appear to have the highest potential for utilizing solar resources.

Analysis

The global economy is experiencing a substantial rise in demand for energy and associated services, driven by the necessity to support socio-economic development and improve the population's quality of life. Energy supply is a fundamental component for meeting citizens' basic needs, such as lighting, heating, cooking, and access to communication, as well as for enhancing production capacity (Kaygusuz, 2007).

However, the growing reliance on fossil energy sources like coal, oil, and gas is contributing to a rapid increase in greenhouse gas emissions, which negatively impacts the environment (Van Ruijven, et al, 2009). Economic structures and the selection of fuel and energy resources directly influence the volume of these emissions.

Kazakhstan, as one of the countries with high greenhouse gas emissions per unit of GDP, faces the necessity to transition to renewable energy sources (RES) for heat and electricity production, alongside improvements in energy efficiency. These measures are regarded as key tools to mitigate the adverse effects on the climate and the environment (Wang, et al, 2024).

Thus, data were collected to compare the levels of agricultural activity and energy consumption over the period from 2014 to 2022 (Kim, 2021) (Medieva, et al., 2024). Second-order polynomial interpolation sums were employed to estimate the coefficients. There is an abundance of additional data for 2014 and 2020, and the coefficients for these years were calculated based on the given data sets. This method proves effective for applied analysis, particularly when high data recovery speeds are required, as well as for coordinating and stabilizing growth, taking into account their nonlinear nature.

For example, cross-analysis and linear regression procedures were used to study the efficiency of renewable energy sources in meeting various household needs. An economic efficiency analysis was thus conducted, based on the cost savings from gas consumption and the reduction of CO₂ emissions, enabling a forecast for the coming years.

Interpolation of RES capacity:

$$P(x) = a \times x^2 + b \times x + c \quad (1)$$

Where:

$P(x)$ – the desired capacity in year x ;

a, b, c – coefficients calculated based on data from 2014 and 2021.

For further research, we will also require the functions of simple linear regression:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \times X + \varepsilon \tag{2}$$

Where:

Y – the dependent variable;

X – the independent variable;

β_0, β_1 – the parameters we seek;

ε – the error (noise) not explained by the model.

And correlation:

$$r = \frac{\sum(X_i - \bar{X}) \times (Y_i - \bar{Y})}{\sqrt{\sum(X_i - \bar{X})^2 \times \sum(Y_i - \bar{Y})^2}} \tag{3}$$

Where:

X_i, Y_i – values of the variables;

\bar{X}, \bar{Y} – mean values of the variables;

r – correlation coefficient.

Thus, polynomial interpolation (1) allowed us to calculate data for each year between 2014 and 2021, as well as 2022. However, the growth in capacity and the reduction in emissions vary due to the nonlinear nature of the function (see Table 1).

Table 1. Results of polynomial interpolation for 2015-2022

Year	Installed Capacity (MW)	CO ₂ Reduction (tons)	Cost Savings (\$)	Regional Capacity (MW)	Technological Efficiency (MW)
2014	100,0	200,0	150,0	120,0	130,0
2015	126,7	254,3	196,4	162,9	164,3
2016	157,3	316,9	253,7	212,6	205,7
2017	192,0	387,7	312,9	268,0	206,8
2018	230,7	466,9	372,9	329,1	310,0
2019	273,3	401,3	433,7	396,0	372,9
2020	320,0	650,0	495,4	468,6	503,6
2021	500,0	850,0	700,0	400,0	520,0
2022	553,3	964,3	790,7	485,7	587,1

Now, based on the available data, we will utilize the method of simple linear regression (2) to identify the relationship between the variables (see Figure 1).

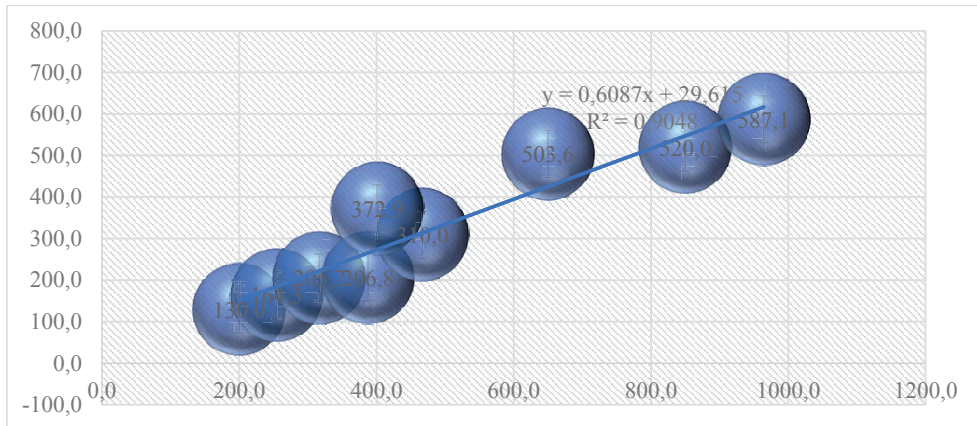

Figure 1. Simple Simple Linear Regression between CO₂ Reduction (tons) and Technological Efficiency (MW) based on the results of polynomial interpolation

Based on the regression, the linear regression function for our analysis is as follows:

$$Y = 0.6087x + 29.615 \tag{5}$$

Next, to verify the existing function, we should conduct a forecast function and the equation of the line (see Figure 2).

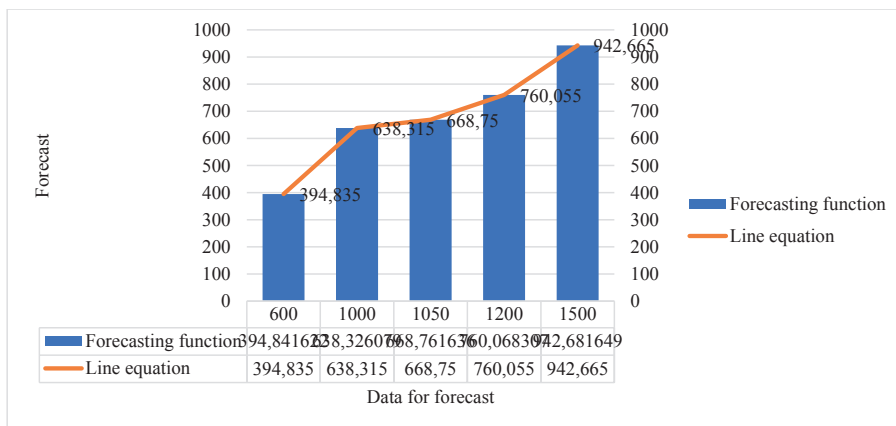

Figure 2. Forecast Function and Line Equation for CO₂ Reduction (tons) and Technological Efficiency (MW)

Now, we will identify the correlation using formula (3) for each parameter from Table 1 in relation to technological efficiency of RES (see Figure 3).

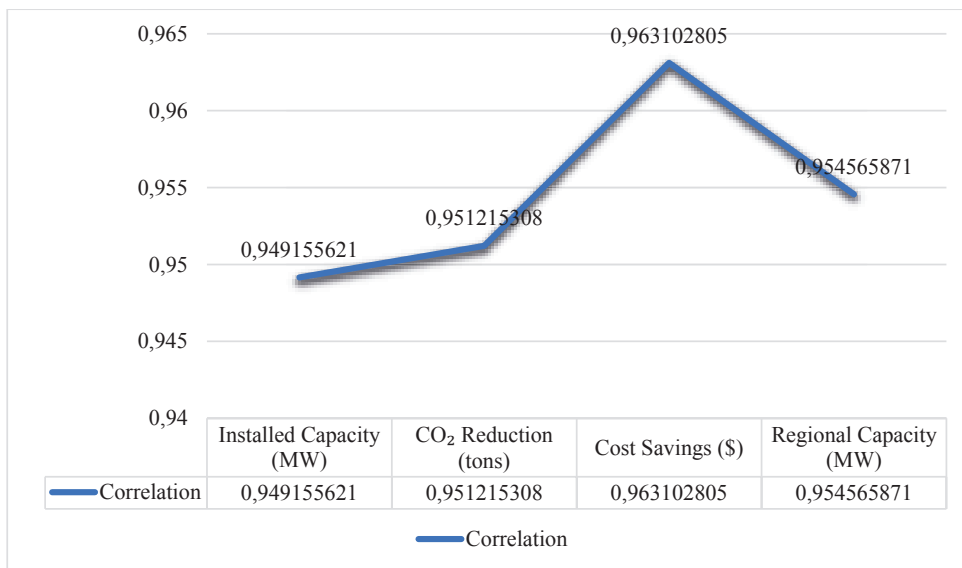

Figure 3. Correlation between Technological Efficiency (MW) and Installed Capacity (MW), CO₂ Reduction (tons), Cost Savings (\$), Regional Capacity (MW)

The findings of the study revealed a high correlation (>0.94) between all the variables examined. Thus, it can be concluded that improvements in one indicator will inevitably lead to an increase in another. However, it is also important to note that even the presence of a positive relationship does not guarantee overall strong performance. For instance, the Republic of Kazakhstan is among the leading countries in terms of per capita carbon dioxide emissions, yet the proportion of the state budget allocated to financing environmentally significant technologies pales in comparison to the top 50 GDP-ranked countries. Based on this, we conclude that the country needs to focus on enhancing governmental support and fostering technological progress through funding the development and implementation of new efficient renewable energy sources.

The concepts of a "green economy," "green" growth, and sustainable development have brought together representatives of international organizations, government bodies, and civil society in response to recent global crises. "Green" growth aims to simultaneously achieve economic growth while addressing climate change, costly environmental degradation, and inefficient use of natural resources. In this regard, the development of the "green economy" agenda is seen as a comprehensive approach to overcoming the triple crisis: economic, energy, and environmental. Currently, the world is paying particular attention to issues of sustainable development and "green" growth. International organizations such as the United Nations, OECD, and the World Bank are actively working in this direction. The driving force of globalization is the modernization and transition of the global economy, particularly in industrially developed countries, to a new technological paradigm. This shift, alongside the

qualitative renewal of the technological base, increasing production efficiency, and enhancing the competitiveness of the economy, is aimed at improving the quality of life and living conditions. Globally, the economic policy of "green" growth was officially adopted by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) in 2009 as a strategic direction for the long-term (up to 2030) and more distant (up to 2050) development of all its member states (Porfiryev, 2013).

Despite the constraining effects of the crisis in the short- and medium-term outlook (until 2020), the importance of the "green" sector of the economy, particularly in the domain of clean energy, is expected to intensify. According to various forecasts, over the next 20–25 years, the vast majority of G20 nations are anticipated to witness rapid growth and a substantial increase in the share of the "green economy," with an emphasis on the development of environmentally sustainable energy sources (Chernomorova, 2016).

In Kazakhstan, the exploitation of renewable energy sources (RES) remains limited despite the considerable potential for their expansion. Nonetheless, the nation is making significant strides toward sustainable development, as evidenced by its ratification of the Paris Agreement in 2016 (The Law of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2016). This agreement seeks to establish a national action plan aimed at addressing climate change and supporting the reduction of carbon emissions in the economy.

A reduction in Kazakhstan's carbon footprint could be achieved by substituting coal with cleaner energy sources such as natural gas and renewable energy. In addition to enhancing air quality, this transition fosters an environment conducive to attracting investments in the "green" economy.

Results

The analysis of the data revealed that the integration of renewable energy technologies in Kazakhstan's agricultural enterprises has a beneficial effect on both economic and environmental efficiency. The reduction of CO₂ emissions, alongside significant cost savings, not only enhances the resilience of agricultural enterprises but also contributes to their long-term development. Polynomial interpolation demonstrated its efficacy in forecasting data in the absence of information for specific years, while correlation and linear regression methods corroborated the positive relationship between the advancement of RES and improvements in economic performance.

Discussion

Speaking about the efficiency of the use of renewable energy sources in agriculture conducted in other countries, it can be stated that there is a high potential for reducing CO₂ emissions, improving energy efficiency and energy costs. Otherwise, following the examples of Pakistan, South Korea and other countries, given the great potential of Kazakhstan in the development of solar and wind energy sources, it is possible to try to implement specific strategies for the development of the agricultural

sector related to renewable energy sources. Based on the current state of affairs, it is possible to outline in advance several initial guidelines for the constant promotion of peasant farms in the field of renewable energy sources. First of all, attention should be paid to the concept of state support, since the further continuation of subsidy and support programs in the field of renewable energy sources will promote the use of new energy-saving technologies. This applies even more to areas that have a relatively higher probability of using solar and wind energy. Secondly, it is necessary to subsidize the development of technologies by providing financing for the development of new efficient sources of renewable energy. Based on interpolation and regression methods, energy consumption and yields can be predicted to help farmers plan resource use to avoid or minimize risks that reduce farm profitability.

Conclusion

The study also suggested to increase farmers' awareness of the potential to utilize renewable energy sources, as well as to implement new energy efficient technologies. This means the need for state support in form of subsidies as well as education programs and other strategies aimed at increasing the adoption of modern technologies in agriculture.

The application of the obtained findings is within the proposal of measures and further agricultural commercialization to expand RE use in the farms with better energy performance and immune against the extrinsic economic and environmental shocks. The possibilities for further research in this direction are the investigation of economic efficiency of different types of renewable sources of energy for farms, and the creation of models of state encouragement and funding that might contribute to the implementation of sustainable technologies in the sphere of agriculture.

References

- Aldhshan S. R. S. et al. Energy consumption and spatial assessment of renewable energy penetration and building energy efficiency in Malaysia: A review //Sustainability. – 2021. – T. 13. – №. 16. – C. 9244. DOI: 10.3390/su13169244 (in Russ.).
- Bathaei A., Štreimikienė D. Renewable energy and sustainable agriculture: Review of indicators // Sustainability. – 2023. – T. 15. – №. 19. – C. 14307. DOI: 10.3390/su151914307
- Chernomorova T. V. ACTIVITIES OF THE UNITED NATIONS AND OTHER INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FIELD OF PROMOTING THE "GREEN ECONOMY" MODEL // "Green Economy" as a global development strategy in the post-crisis world. – 2016. – No. 2016. – pp. 58-106 (in Russ.).
- Elahi E., Khalid Z., Zhang Z. Understanding farmers' intention and willingness to install renewable energy technology: A solution to reduce the environmental emissions of agriculture //Applied Energy. – 2022. – T. 309. – C. 118459. DOI: 10.1016/j.apenergy.2021.118459
- Fang W., Liu Z., Putra A. R. S. Role of research and development in green economic growth through renewable energy development: empirical evidence from South Asia //Renewable Energy. – 2022. – T. 194. – C. 1142-1152. DOI: 10.1016/j.renene.2022.04.125
- He Y. Evaluating Environmental Sustainability: The Role of Agriculture and Renewable Energy in South Korea //Agriculture. – 2024. – T. 14. – №. 9. – C. 1500. DOI: 10.3390/agriculture14091500
- Kabdullof M. H. IMPROVING THE ENERGY EFFICIENCY OF THE HOUSING SECTOR IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF A LOW-CARBON ECONOMY IN KAZAKHSTAN. - 2024.

Kaygusuz K. Energy for sustainable development: key issues and challenges //Energy Sources, Part B: Economics, Planning, and Policy. – 2007. – T. 2. – №. 1. – C. 73-83. DOI: 10.1080/15567240500402560

Kim N. The renewable energy market in Kazakhstan: potential, challenges and prospects //Review, objectives and conclusions of the study.-2021.–slide. – Vol. 5 (in Russ.).

Law of the Republic of Kazakhstan dated November 4, 2016 No. 20-VI SAM «On ratification of the Paris Agreement». Information and legal system of the NPA of the Republic of Kazakhstan:URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000020> (in Russ.).

Medieva G.A. et al. Analysis of the possibility of introducing various renewable energy technologies, including heat supply, cooling and hot water supply (HW) in different geographical areas, taking into account the resource potential. The UNDP-GEF project "Reducing the risks of investing in renewable energy sources". Available at the link: <http://surl.мы/мемнеп> (in Russ.).

Porfiriev B. «Green» Economy: Realities, prospects and limits of Growth (Carnegie Working Materials) / Carnegie Moscow Center. – 2013. – April. – URL: http://carnegieendowment.org/files/WP_Porfiriev_web.pdf (in Russ.).

Smagulova S. et al. Prospects for digitalization of energy and agro-industrial complex of Kazakhstan //International Journal of Energy Economics and Policy. – 2022. – T. 12. – №. 2. – C. 198-209. DOI: 10.32479/ijeep.12859

Tokbergenova A., Kiyassova L., Kairova S. Sustainable Development Agriculture in the Republic of Kazakhstan //Polish Journal of Environmental Studies. – 2018. – T. 27. – №. 5. DOI: doi.org/10.15244/pjoes/78617

Van Ruijven B., Van Vuuren D. P. Oil and natural gas prices and greenhouse gas emission mitigation //Energy Policy. – 2009. – T. 37. – №. 11. – C. 4797-4808. DOI: 10.1016/j.enpol.2009.06.037

Wang J., Azam W. Natural resource scarcity, fossil fuel energy consumption, and total greenhouse gas emissions in top emitting countries //Geoscience Frontiers. – 2024. – T. 15. – №. 2. – C. 101757. DOI: 10.1016/j.gsf.2023.101757

Yelemessov S., Zhildikbayeva A. RATIONAL USE OF AGRICULTURAL LAND IN KAZAKHSTAN //Journal Baltic Surveying. – 2022. – T. 17. DOI: 10.22616/j.balticsurveying.2022.17.006

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 330–344
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.844>

УДК 553.04:005 (574)
МФТИ 06.75

Sh.A. Zhumadilla¹, M.R. Sikhimbayev^{2*}, D.R. Sikhimbayeva², 2024.

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi,
Turkestan, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan;

*E-mail: smurat@yandex.ru

STATE REGULATION OF SUBSOIL USE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ECOLOGY AND INNOVATIONS

Zhumadilla Sholpan Abibullaqyzy – doctoral student, Akhmet Yassawi University; Turkestan, Kazakhstan; E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Sikhimbayev Muratbay Ryzdikbayevich – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Sikhimbayeva Dinar Rakhmangazovna – Doctor of Economic Sciences, Professor, Karaganda university of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan; E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Abstract. The proposed article is devoted to the study of innovative processes in the Republic of Kazakhstan in their interrelation with the possibilities of improving the environmental situation in the republic.

In accordance with the stated goal, the objectives of the study include: to explore the theoretical foundations of public administration in subsurface use; to consider methodological approaches to the study of the public administration system in subsurface use; to develop mechanisms for public management of the country's subsurface use in the light of improving and interconnecting environmental problems and their solutions based on the introduction of innovations in the industry.

During the research, the methods of scientific abstraction, hypotheses, statistics, analysis and synthesis, and others were applied.

The main basic problem of the article is the need to solve the problem of studying environmental issues and innovations in subsurface use. The relevance of this article is beyond doubt due to the urgent situations in the mineral resource industries. Subsurface use is one of the main environmental pollutants in the mining regions of the republic. The other side of this problem is the low level of innovative development, which slows down the development of the industry as a whole. The way we propose to solve these two problems of the industry is a possible combination of innovative

processes and purification of subsurface use regions from emissions of high-sulfur compounds and other oil wastes that can be used in the chemical industry. These can be the production of bitumen, asphaltenes, polyethylene and polypropylene, plastics and other chemical and petrochemical products that can be in demand both in domestic and foreign markets.

The ways of improving public policy for the economic growth of the national economy are investigated. The directions of state management of subsurface use are proposed, which involve the implementation of a set of effective measures and development in the field of innovation and ecology in a nature exploiting environment.

Keywords: government, subsoil user companies, innovation, rational use, integrated use, ecology, environment.

Ш.А. Жұмадилла¹, М.Р. Сихимбаев^{2*}, Д.Р. Сихимбаева², 2024.

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті, Түркістан, Қазақстан; ²Қарағанды Қазтұтынуодағы университеті, Қарағанды, Қазақстан.

*E-mail: smurat@yandex.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР

Жұмадилла Шолпан Әбибуллақызы – Ахмет Ясауи Университетінің докторанты, Түркістан, Қазақстан, E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Сихимбаев Мұратбай Рыздықбайұлы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды Қазақстан, E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Сихимбаева Динар Рахманғазықызы – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан; E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Аннотация. Ұсынылып отырған мақала Қазақстан Республикасындағы инновациялық процестерді олардың республикадағы экологиялық жағдайды жақсарту мүмкіндіктерімен өзара байланысында зерттеуге арналған.

Қойылған мақсатқа сәйкес зерттеу міндеттеріне мыналар кіреді: жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқарудың теориялық негіздерін зерттеу; жер қойнауын пайдаланудағы мемлекеттік басқару жүйесін зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін қарастыру; экологиялық проблемаларды жетілдіру және өзара байланыстыру; салада инновацияларды енгізу базасында жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару тетіктерін дамыту. Зерттеу барысында ғылыми абстракция, гипотеза, статистика, талдау және синтез әдістері қолданылды.

Бұл мақаланың өзектілігі өнеркәсіптің минералды-шикізат салаларындағы төтенше жағдайларға байланысты күмән тудырмайды. Жер қойнауын пайдалану республиканың өндіруші өңірлеріндегі қоршаған ортаны негізгі

ластаушылардың бірі болып табылады. Бұл мәселенің екінші жағы – жалпы саланың дамуына кедергі келтіретін инновациялық дамудың төмен деңгейі. Саланың осы екі мәселесін шешудің біз ұсынатын жолы инновациялық процестердің ықтимал үйлесімі және жер қойнауын пайдалану аймақтарын химия өнеркәсібінде пайдаланылуы мүмкін жоғары күкіртті қосылыстар мен басқа да мұнай қалдықтарының шығарындыларынан тазарту. Бұл битумдар, асфальтендер, полиэтилендер мен полипропилендер, пластмассалар және ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие басқа химия және мұнай-химия өнімдерін өндіру болуы мүмкін. Ұлттық экономиканың дамуы үшін мемлекеттік саясатты жетілдіру жолдары зерттелді. Табиғатты пайдаланатын ортада инновациялар мен экология саласында тиімді іс-шаралар кешенін іске асыруды және дамытуды көздейтін жер қойнауын пайдалануды мемлекеттік басқару бағыттары ұсынылады.

Түйін сөздер: мемлекет, жер қойнауын пайдаланушы компаниялар, инновациялық қызмет, ұтымды пайдалану, кешенді пайдалану, экология, қоршаған орта.

Ш.А. Жумадилла¹, М.Р. Сихимбаев^{2*}, Д.Р. Сихимбаева², 2024.

¹Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан;

²Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан;
*E-mail: smurat@yandex.ru

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ЭКОЛОГИЯ И ИННОВАЦИИ

Жумадилла Шолпан Абибуллақызы – докторант Университета Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан, E-mail: sholpan.jan94@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-7525-327>;

Сихимбаев Муратбай Риздикбаевич – доктор экономических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, E-mail: smurat@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8763-6145>;

Сихимбаева Динар Рахмангазовна – доктор экономических наук, профессор, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан, E-mail: sdinara2007@yandex.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3822-6200>.

Аннотация. Предлагаемая статья посвящена исследованию инновационных процессов в Республике Казахстан в их взаимосвязи с возможностями улучшения экологической ситуации в республике.

В соответствии с поставленной целью в задачи исследования входят: исследовать теоретические основы государственного управления в недропользовании; рассмотреть методологические подходы к исследованию системы государственного управления в недропользовании; развить механизмы государственного управления недропользованием страны в свете совершенствования и взаимосвязи экологических проблем и их решения на базе внедрения инноваций в отрасли.

В ходе исследования были применены методы научной абстракции, гипотез, статистики, анализа, синтеза и другие. Основной базовой проблемой статьи является необходимость решения проблемы изучения вопросов экологии и инноваций в недропользовании. Актуальность данной статьи не вызывает сомнений ввиду назревших ситуаций в минерально-сырьевых отраслях промышленности. Недропользование является одним из основных загрязнителей окружающей среды в добывающих регионах республики. Другой стороной этой проблемы является низкий уровень инновационного развития, который тормозит развитие отрасли в целом. Предлагаемый нами путь решения этих двух проблем отрасли заключается в возможном сочетании инновационных процессов и очищения регионов недропользования от выбросов высокосернистых соединений и других отходов нефти, которые могут быть использованы в химической отрасли промышленности. Это могут быть производства битумов, асфальтенов, полиэтиленов и полипропиленов, пластмасс и других продуктов химии и нефтехимии, которые могут быть востребованы как на внутреннем, так и на внешнем рынках.

Исследованы пути совершенствования государственной политики для экономического роста национальной экономики. Предлагаются направления государственного управления недропользованием, предполагающие реализацию комплекса эффективных мероприятий и развития в сфере инноваций и экологии в условиях, связанных с эксплуатацией природных ресурсов.

Ключевые слова: государство, компании-недропользователи, инновационная деятельность, рациональное использование, комплексное использование, экология, окружающая среда

Введение. На сегодняшний день недродобывающая отрасль является основным источником пополнения государственного бюджета страны, в то же время эта отрасль является одновременно и источником ряда социальных проблем национальной экономики, в первую очередь — это проблемы экологии и его переработки, то есть рационального использования минерально-сырьевых ресурсов страны. Социально-экономический эффект от недропользования складывается из двух элементов – рациональное недропользование + улучшение экологии в регионах добычи недр. Эффективное использование сырьевых ресурсов – это повышение степени переработки недровых ресурсов с усилением ее инновационной составляющей при одновременном улучшении экологии окружающей среды. Недропользование республики основывается в первую очередь на нефтегазовой отрасли, которая состоит из добычи нефти и газа, и их переработки. Если говорить о проблемах экономики в целом, то касательно недропользования — это проблемы экологии и его переработки, то есть рациональное использование минерально-сырьевых ресурсов страны. Несмотря на принимаемые меры и перманентное совершенствование регуляторных механизмов государственного управления социально-экологические проблемы недропользования страны все еще остаются актуальными на сегодняшний день.

Материалы и основные методы. В качестве основных методов исследования нами использованы методология и подходы к исследованию авторитетных учёных в этой сфере и их гипотез, использование и анализ статистических данных, углубленный анализ и переработка наших предыдущих исследований, экономико-математические методы исследования, прогнозирование, методы научной абстракции, критериальный подход, факторное исследование базы данных. Материалами для исследования послужили данные Бюро Национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, материалы интернет – сайтов по недропользованию, Министерства энергетики РК, монографии и научные статьи, результаты предыдущих исследований.

Обсуждение. Проблемам комплексного исследования экономики недропользования, его устойчивого и инновационного развития, в том числе и основ рационального недропользования Казахстана, посвящены труды ряда ученых с мировым именем, таких как Глазьев С., 2019, Гохберг Л., 2019, Крюков В., Шмат В., 2021, Каргажанов З., 2000, Кимельман С., 2005, Лукьянчиков Н., 2004, Разовский Ю., 2000 и другие. Большинство экономистов, ученых, представителей мировой общественности склоняются к концепциям рационального недропользования и рентных отношений, согласно которым земля и ее недра принадлежащие народу, а также финансовые ресурсы, вырученные от их добычи и переработки должны быть использованы в интересах общества, согласно Конституции РК (Основной Закон страны, 1995).

Инновации в недропользовании в классическом основываются на теории рационального недропользования, согласно которой основным постулатом является повышение социально-экономического эффекта от пользования недрами.

Взаимосвязь инновационных процессов с экологическими мероприятиями отмечалось учёными ещё в прошлом веке. Казахстанские учёные назвали этот процесс рациональным использованием недродобывающих ресурсов (Каргажанов, и др., 2022). Они считают, что рациональное недропользование, во-первых, основывается на комплексном использовании минерального сырья; и, во-вторых, обязательно должно быть направлено на мероприятия, направленные на улучшение экологии окружающей среды в недродобывающих регионах.

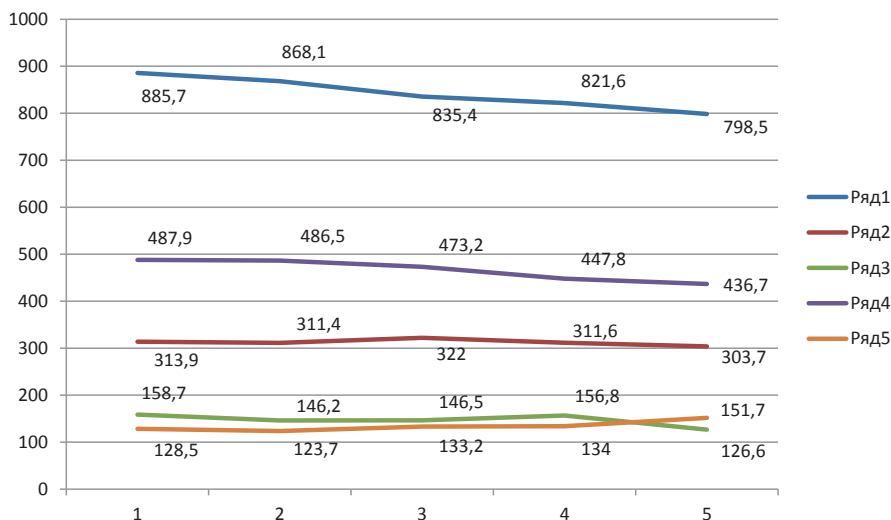
Также о связи экологии и инноваций именно в сырьевых секторах экономики отмечали зарубежные учёные, в частности Пежко, 2020, Титенберг, 2024, Хейнберг, 2021. В частности, одним из важных аспектов всегда выделяется использование природной ренты от недропользования, которой является доход от использования недровых ресурсов. В отличие от дифференциальной ренты 1, к которой относится простой доход от использования (продажи) добытых ресурсов без вложения в производство капитальных ресурсов, которые направлялись бы на улучшение производственного процесса и охрану окружающей среды, ученые считали особенно важной ренту второго типа, так называемый

доход, полученный от процесса недропользования (добычи и переработки), когда недропользователь осуществляет определённые капиталовложения в свое производство для повышения эффективности производства и добычи минерально-сырьевых ресурсов, а также по возможности очищает от вредных отходов близлежащие участки и перерабатывает их для дальнейшей реализации на внутреннем и (или) внешнем рынках. В современный период недродобывающей деятельности в Казахстане иностранные компании большей частью склоняются к выкачиванию природной ренты 1 из недр республики, на что обращали внимание ученые – природопользователи, начиная с 90х годов 20 века, когда было заключено большинство договоров на недропользование, и эта проблема до сих пор не решена в полной мере и требует дальнейшего исследования.

Результаты. Основным приоритетом промышленности страны является недропользование, в котором нефтегазовая отрасль занимает первое место. Несмотря на то, что нефть Казахстана на мировом рынке не определяется как высококачественная нефть, так как содержит много примесей, тем не менее она востребована и приносит доход государству государству, который колеблется от 20 до 30% в валовом национальном продукте.

На рисунке 1 изображены данные по статистике динамики выбросов основных специфических загрязняющих веществ суммарно по республике.

Все вышеперечисленные регионы сгруппированы нами в виде трех групп, по состоянию на 2023 год - с наибольшими выбросами (свыше 80 тыс. тонн), средняя группа (50-80) и минимальными выбросами (25-50 тыс тонн).

Ряд 1 - Диоксид серы (SO₂) Ряд 2 - Окись углерода (CO) Ряд 3 - Оксиды азота (в персчете на NO₂) Ряд 4 - НМЛОС Ряд 5 - Углеводороды (CH)

Примечание. Составлено на базе <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>.

Рисунок 1 – Объемы загрязнений по их основным видам за 2019-2023 гг., тыс. тонн

Таким образом, статистика показывает наибольший объем выбросов в восьми регионах республики – на первом месте Павлодарская область, на втором Карагандинская, далее по убыванию Атырауская, Актюбинская, Костанайская, Улытауская, Мангистауская и Восточно-Казахстанская области.

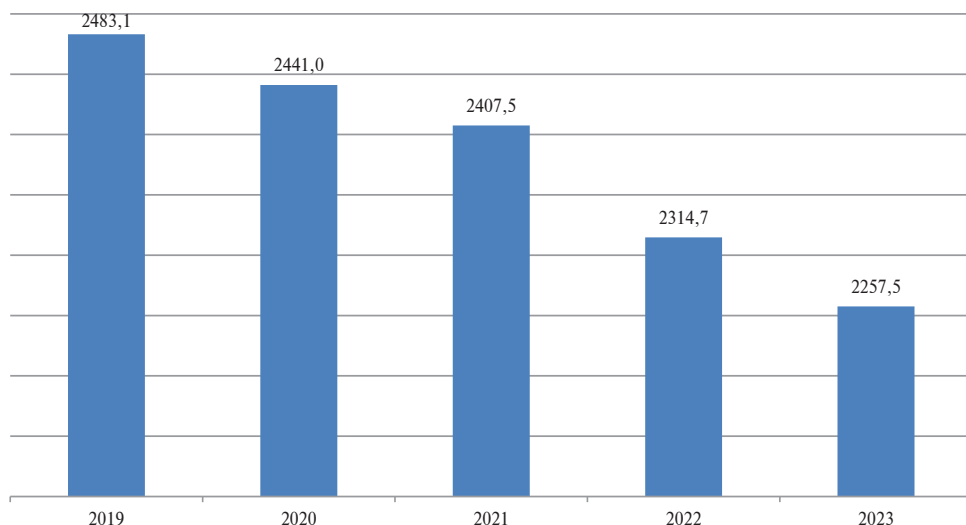
Средние показатели выбросов вредных веществ показали следующие регионы – это соответственно регионы по убыванию Акмолинская, Северо-Казахстанская и Жамбылская.

Наименьшее число выбросов по убыванию – г. Астана, г. Алматы, Абай, Западно-Казахстанская, Туркестанская и Алматинская области, г. Шымкент, Кызылординская область и Жетысу.

В целом в республике и по регионам наблюдается положительная динамика по снижению выбросов вредных веществ промышленными предприятиями страны. Относительно показателя индекса снижения выбросов за последние пять лет наилучшие индикаторы показали Алматинская (0,59), Восточно-Казахстанская (0,628) и Карагандинская (0,709) области.

Ухудшение произошло в регионах Мангистауской и Кызылординской областей, которые в динамике показали увеличение выбросов за последние пять лет, наибольший прирост показала статистика Мангистауской области. По нашему мнению, эти приросты выбросов связаны с ростом объемов производств в недропользовании этих регионов.

На рисунке 2 представлен график динамики выбросов в атмосферу загрязняющих веществ в целом по республике.

Примечание. Составлено на базе [11]

Рисунок 2 – Выбросы в атмосферу загрязняющих веществ, тыс. тонн

Информационные ресурсы показали, что наибольшие выбросы имеются в угледобывающих регионах республики. На втором месте – регионы,

специализирующиеся на добыче нефти газа (Атырауская, Актюбинская и Мангыстауская области).

Данные показывают, что проблема экологии и устойчивого развития в Казахстане до сих пор нуждаются в коренном улучшении.

Серьезной проблемой в казахстанском недропользовании является тот факт, что иностранные добывающие компании, занимающиеся добычей нефтегазовых ресурсов и другого минерального сырья, не участвуют в экологических мероприятиях, не создают перерабатывающие комплексы, а занимаются только добычей и продажей (реализацией) добываемого сырья. Эти процессы наносят значительный ущерб экономике республики, серьезным образом нарушая экологию окружающей среды, а также нанося урон в финансовом плане. Именно рентные отношения должны явиться фактором и движущей силой развития инновационных процессов в недропользовании страны, поскольку, повысив рентные платежи и приблизив налогообложение к реальным ставкам государство и компании-недропользователи смогут на базе этих ресурсов развить процесс рационального использования минерально-сырьевых ресурсов.

На рисунке 3 показано взаимодействие элементов инновационного развития в недродобывающем секторе промышленности.

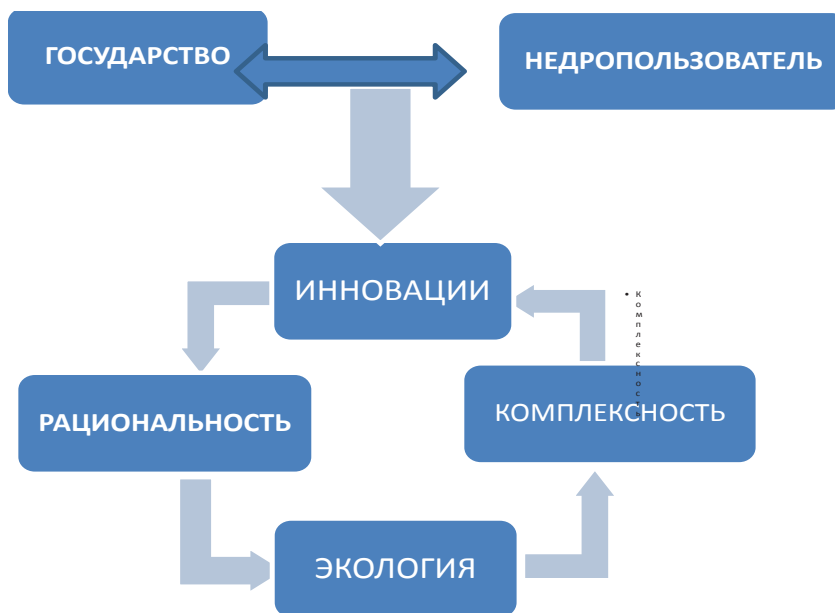

Рисунок 3 – Схема рационального использования минерально-сырьевых ресурсов

Из рисунка 3 видно, что государство совместно с недродобывающими компаниями регулирует инновационную деятельность на базе рационального использования сырьевых ресурсов, которое включает в себя их комплексное использование плюс экологические мероприятия.

Данная схема ввиду её комплексного характера ведёт к совершенствованию перерабатывающих процессов в сырьевом секторе экономики и одновременному росту положительных аспектов эколого-сохраняющей направленности вблизи месторождений добычи нефти и газа, а также полезных минералов, чёрных и цветных металлов и других ископаемых.

Начиная с прошлого века в республике большое значение уделялось проблеме комплексного использования минерально-сырьевых ресурсов. Это заключалось в том, что, повышая степень переработки минерального сырья одновременно с повышением его качества происходит повышение или рост его продажной стоимости. Поскольку себестоимость нефти складывается из ряда элементов затрат на его производство, добычу и переработку, а как известно себестоимость складывается из основных и вспомогательных материалов, заработной платы дополнительных затрат, и налогообложения. Причём переработанное сырьё содержит в себе большую долю добавочной стоимости, рост которой является на сегодняшний день серьёзной экономической задачей. Продавая непереработанное сырьё, государство теряет свои национальные доходы, тем самым снижая уровень и инноваций, и рационального использования в недродобывающей промышленности.

Обратимся к необходимости проанализировать современное состояние недропользования страны и выделить ряд его перспектив. К плюсам недропользования определённо относятся следующие его показатели:

1. Пополнение доходов государственного бюджета.
2. Инвестиционная привлекательность недродобывающего сектора экономики страны.
3. Повышение занятости населения в недродобывающих регионах.
4. Повышение уровня доходности при одновременном росте заработной платы работников в данной отрасли.

Отрицательные стороны развития недропользования. Первое — это нарушение экологии окружающей среды в недродобывающих регионах в связи с выбросами вредных веществ в воздух, на землю и в море. Второе — это отсутствие или медленное недостаточное развитие инновационной активности в недродобывающем секторе экономики. Третье — состояние недродобывающего сектора экономики до сих пор превращает нашу республику в экспортно-сырьевой придаток на мировом энергетическом рынке. Четвёртое — практическое отсутствие перерабатывающих предприятий, которые занимались бы использованием промышленных отходов. Так, например в мировой практике из многих отходов нефти производятся большое количество различных видов пластмасс, масел, вазелинов и других продуктов химической промышленности.

Говоря о прогнозах на ближайшие 10 лет недропользование страны останется локомотивом промышленности страны. Тем не менее глядя в перспективу в республике необходимо налаживать приоритеты его рационального использования. В настоящее время многие недропользователи, в том числе и

нефтегазовые компании сбрасывают отходы недродобывающей деятельности, например серу, вблизи месторождений, что очень негативно влияет на экологию окружающей среды. Это подтверждается рядом исследований, которые утверждают, что вблизи недродобывающих регионов увеличивается рост заболеваемости населения злокачественными, аллергическими и другими заболеваниями (Боженко Я., 2021, Хавьер Кортес-Рамирес, 2018).

Основываясь на классическом подходе экономики природопользования – рациональное использование в недропользовании состоит из ряда ключевых моментов: во-первых, это его комплексное использование, то есть очистка сырья выделением разных компонентов, которые также могут и должны быть использованы в экономике промышленности страны; второе – это экологическое состояние республики, в особенности его недродобывающих регионов. Взаимосвязь этих двух элементов определяется в том, что, выделяя вредные компоненты для окружающей среды предприятие-недропользователь должно их рационально использовать, одновременно улучшая экологию окружающей среды.

В результате основную формулу рационального недропользования можно представить в виде следующей формулы:

Рациональное недропользование = Инновации + Экология.

Основные принципы рационального недропользования:

1. Комплексный характер использования минерально-сырьевых ресурсов;
2. Инновационная деятельность.

Основные критерии рационального недропользования:

1. Развитие инновационной деятельности в недропользовании.
2. Экологическая безопасность, которая должна быть результатом инновационной деятельности.

Под уровнем инноваций мы понимаем объем инновационной продукции в отрасли, который включает в себя долю новой продукции, развитие инновационных процессов в отрасли, кроме того, в инновации можно учесть использование модернизированного парка оборудования и другие усовершенствования, которые могут повлиять на уровень инновационной активности в отрасли. Важным фактором являются все индикаторы, которые так или иначе влияют на объем производства в целом, в том числе численность работников, из них численность квалифицированного персонала и другие показатели.

Зависимость инновационной деятельности от рационального недропользования может быть представлена в следующем виде:

$$I_n = f(R) + E \quad (1)$$

Где

I_n - объем инноваций в отрасли;

$f(R)$ - индикаторы зависимости от рационального недропользования;

E - объем экологических мероприятий в денежном выражении.

Основными критериями экологической безопасности являются следующие:

предельно допустимая концентрация (ПДК), предельно допустимые выбросы (ПДВ), предельно допустимые дозы (ПДД) и предельно допустимая экологическая нагрузка на биосистему (ПДЭН).

На рисунке 4 представлены основные направления государственного регулирования недропользования.

Направления государственного регулирования недропользования, показанные на рисунке 4, основываются на соблюдении следующих принципов предотвращения угроз экологии окружающей среды:

- принцип предотвращения деградации окружающей среды в недродобывающих регионах;
- принцип устранения произведённых нарушений и загрязнений экологии окружающей среды;
- прогнозирование возможных рисков экологической безопасности;
- принцип устойчивого развития, под устойчивым развитием подразумевается социально-экономическое развитие общества, препятствующие нарушению экологии окружающей среды, своевременное выявление и устранение экологических рисков;
- принцип «загрязнитель платит». Согласно Экологическому кодексу республики Казахстан (Кодекс Республики Казахстан, 2021) каждое предприятие, которое наносит вред окружающей среде должно понести соответствующее наказание, то есть восстановить исторически нарушенную территорию и выплатить соответствующие штрафы;
- принцип пропорциональности, государство при условии соблюдения своих экономических интересов не должно поступаться нарушением экологических норм и правил.

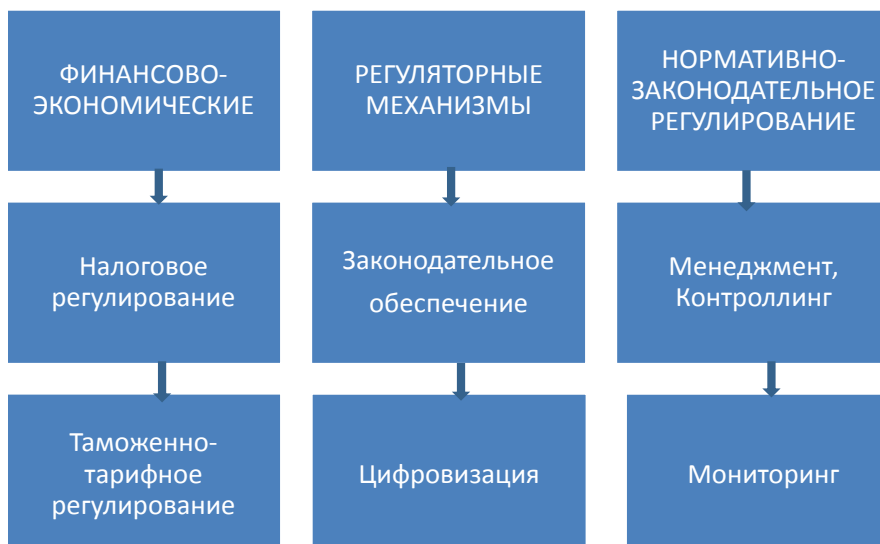

Примечание. Составлено авторами

Рисунок 4 - Направления государственного регулирования недропользования

Главной целью государственного управления недропользованием является повышение социально-экономической эффективности недропользования, которое заключается в первую очередь в сохранении экологии окружающей среды.

На рисунке 5 показаны основные функции системы управления государственной собственностью на недра.

Примечание. Составлено авторами

Рисунок 5 – Основные функции системы управления государственной собственностью на недра

Из рисунка 5 видно, что основными функциями государственного управления недропользованием страны являются: финансово-экономические рычаги регулирования, нормативно-законодательное регулирование и аналитические регулятивные механизмы, а также постоянный мониторинг и контроль.

Заключение. Для достижения указанных целей и задач государственного регулирования недропользованием необходимо:

- государственное управление и стратегическое планирование инновационной системы недропользования РК;
- совершенствование и развитие государственного регулирования отношений недропользования;
- постоянный мониторинг и контроль за изучением экологии окружающей среды и состоянием недр в добывающих регионах страны;
- воспроизводство и пополнение минерально-сырьевой базы страны, а именно постоянное проведение поисково-разведывательных работ на территории республики;
- государственный контроль за соблюдением экологии окружающей среды и исполнением штрафных санкций в случае ее нарушения, как например

выбросов недропользователями отходов производства на близлежащие территории, на сушу, море и воздушную среду.

Нами рассмотрены мероприятия, направленные на улучшение экологической ситуации вблизи нефтедобывающих регионов. Выведено, что существует прямая взаимосвязь между инновациями или инновационной деятельностью и мероприятиями, направленными на улучшение экологии окружающей среды в регионах недропользования.

Обосновывается что базой для инновационной деятельности в недропользовании является рациональное использование недровых ресурсов и соответственно основой рационального недропользования является комплексное использование минерально-сырьевых ресурсов.

Рациональный характер выведенной зависимости заключается в том, что, решая проблему инновационной деятельности в республике, особенно в недродобывающей сфере, государство совместно с добывающими компаниями сможет одновременно решить вопросы утилизации отходов, возникающих при добыче сырьевых ресурсов, и улучшить экологическую обстановку в близлежащих регионах. Это включает очистку от отходов недропользования, которые сбрасываются на сушу и в море в результате добычи и первичной переработки нефти, содержащей серу и другие загрязняющие химические элементы.

Литература

Beisembekova, S., Sikhimbayev, M., et al. (2022). Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Вестник Казахского университета экономики, финансов и международной торговли*, 2 (47): 204-210. DOI: 10.52260/2304-7216.28

Beisembekova, S., et al. (2022). The innovative ways of development in the oil and gas industry of Kazakhstan // *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12, 1: 9-16. DOI: 10.32479/ijee.11505

Боженко, Я. (2021). Экологические проблемы Казахстана и пути их решения. Опубликовано: 02 ноября 2021. URL: <https://www.nur.kz/family/school/1666860-ekologicheskie-problemy-kazakhstana/>
Глазьев, С. Ю. (2019). Рывок в будущее. Россия в новых технологическом и мирохозяйственном укладах. М.: Книжный мир. С. 22-23

Gokhberg, L., Kuzminov, I., Khabirova, E., Thurner, T. (2020). Advanced text-mining for trend analysis of Russia's Extractive Industries // *Futures*, 115: 10-12. DOI: 10.1016/j.futures.2019.102476

Кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-VI «Экологический кодекс Республики Казахстан» (действующая редакция)

Конституция Республики Казахстан: принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs>. Дата обращения: 10.05.2020

Крыуков, В. А., Шмат, В. В. (2021). Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // *Regional Research of Russia*, 11, 2: 174-186. DOI: 10.1134/S2079970521020076

Крыуков, В., Токарев, А. (2021). Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? [Electronic resource] // *Regional Science Policy and Practice*, 14(1). URL: <https://api.semanticscholar.org/Corpus ID:237641780>. DOI: 10.1111/rsp3.12445

Каргажанов, З. К., Баймырзаев, К. М. (2020). Экономический механизм природопользования. Алматы: Гылым, 276 с

Кимельман, С., Андрюшин, С. (2005). Проблема горной ренты в современной России // *Вопросы экономики*, 2: 30-42

Лукьянчиков, Н. Н. (2004). Природная рента и охрана окружающей среды. М.: ЮНИТИ – ДАНА, 176 с

Mortality and morbidity in populations in the vicinity of coal mining: a systematic review / Javier Cortes-Ramirez, Suchithra Naish, Peter D. Sly & Paul Jagals. (2018). *BMC Public Health*, 18, Article number: 721. URL: <https://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-018-5505-7>

Peszko, G., et al. (2020). Diversification and Cooperation in a Decarbonizing World: Climate Strategies for Fossil Fuel-Dependent Countries. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705881593750058987/pdf/Diversification-and-Cooperation-Strategies-in-a-Decarbonizing-World.pdf>

Разовский, Ю. (2000). Горная рента. – М.: ОАО НПО Изд-во «Экономика», 221 с

Heinberg, R. (2021). Power: Limits and Prospects for Human Survival // *Journal of Ecohumanism*, 1: 73–76. DOI: 10.33182/joe.v1i1.1784

Tietenberg, T., Lewis, L. (2024). *Environmental and Natural Resource Economics* (12th edition). New York: Routledge. 612 p

Sikhimbayev, M., et al. (2022). Public administration priorities of subsoil use in Kazakhstan // *Научный журнал «Вестник НАН РК»*, 1: 21–26. DOI: 10.32014/2022.2518-1467.234

Статистика окружающей среды. Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>

References

Beisembekova S., Sikhimbayev M., et al. (2022). Public administration of innovation activity in the subsoil use of Kazakhstan // *Bulletin of the Kazakh University of Economics, Finance and International Trade*, 2 (47): 204-210. DOI 10.52260/2304-7216.28.

Beisembekova S., et al. (2022). The Innovative ways of development in the oil and gas industry of Kazakhstan // *International Journal of Energy Economics and Policy*, 12, 1: 9-16. DOI: <https://doi.org/10.32479/ijeep.11505>.

Bozhenko Ya. (2021). Environmental problems of Kazakhstan and ways to solve them Published: November 02, 2021: <https://www.nur.kz/family/school/1666860-ekologicheskije-problemy-kazakhstana/>.

Glazyev S. Yu. (2019). A leap into the future. Russia in new technological and world economic structures. Moscow: Knizhny Mir. pp. 22-23.

Gokhberg L., Kuzminov I., Khabirova E., Thurner T. (2020). Advanced text-mining for trend analysis of Russia's Extractive Industries // *Futures*, 115: 10-12. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102476>.

Kryukov V.A., Shmat V.V. (2021). Petro-Gas Chemistry in Russia's East: Growth Driver or Ballast? // *Regional Research of Russia*, 11, 2: 174-186. DOI: 10.1134/S2079970521020076.

Kryukov V., Tokarev A. (2021). Spatial trends of innovation in the Russian oil and gas sector: What does patent activity in Siberia and the Arctic reflect? [Electronic resource] // *Regional Science Policy and Practice*, 14(1). URL: <https://api.semanticscholar.org/CorpusID:237641780>. DOI: 10.1111/rsp3.12445.- DOI: 10.1111/rsp3.12445.

Kargazhanov Z.K., Baymyrzaev K.M. (2020). The economic mechanism of environmental management. Almaty: Gylym, 276 p.

Kimelman S., Andryushin S. (2005). The problem of mining rent in modern Russia // *Economic Issues*, 2: 30-42.

Code of the Republic of Kazakhstan dated January 2, 2021 No. 400-VI "Environmental Code of the Republic of Kazakhstan" (current version).

The Constitution of the Republic of Kazakhstan: adopted at the republican referendum on August 30, 1995 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs.10.05.2020>.

Lukyanchikov N.N. (2004). Natural rent and environmental protection. Moscow: UNITY – DANA, 176 p.

Mortality and morbidity in populations in the vicinity of coal mining: a systematic review/ Javier Cortes-Ramirez, Suchithra Naish, Peter D Sly & Paul Jagals. *BMC Public Health* volume 18, Article number: 721 (2018) // <https://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12889-018-5505-7/>.

Peszko, Grzegorz, et al. (2020). Diversification and Cooperation in a Decarbonizing World: Climate Strategies for Fossil Fuel-Dependent Countries. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/705881593750058987/pdf/Diversification-and-Cooperation-Strategies-in-a-Decarbonizing-World.pdf>.

Razovsky Yu. (2000). Mining rent. – M.: JSC NPO Publishing House "Economics", 221 p.

Heinberg Richard (2021). Power: Limits and Prospects for Human Survival Paperback // Journal of Ecohumanism, 1:73–76. DOI: <https://doi.org/10.33182/joe.v1i1.1784>.

Tom Tietenberg, Lynne Lewis (2024). Environmental and Natural Resource Economics (12th edition). New York: Routledge. 612 p.

Sikhimbayev M., et al. (2022). Public administration priorities of subsoil use in Kazakhstan // Scientific journal "Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan", 1: 21-26. DOI: <https://doi.org/10.32014/2022.2518-1467.234>.

Environmental statistics. Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan - <https://stat.gov.kz/ru/industries/environment/stat-eco/publications/182402/>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 345–358
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.845>

ӨОЖ 331

©**A.S. Karbozova***, **A.Z. Bukharbayeva**, **G.B. Duzelbaeva**, 2024.
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan.
E-mail: akjan_92_00@mail.ru

THEORETICAL ASPECTS OF THE ECONOMIC MECHANISM OF AGRICULTURAL PRODUCTION MANAGEMENT

Karbozova Agzhan Sailaubekkyzy – doctoral student, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Bukharbayeva Akmaral Zhetibaykyzy – Ph.D, Associate Professor; Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Duzelbaeva Gulshat Berikbayevna – Candidate of Economics, Director of the Institute of Economics and Law of the Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>.

Abstract. The article discusses the theoretical aspects of the functioning of the economic mechanism of management of the regional agro-industrial complex. The article examines the definition of the concept of «mechanism» given in various dictionaries and encyclopedias, gives its generalized explanation, different from the technical meaning, examines the historical aspect of the application of this concept in economics, examines the views of various scientists on the essence of the concept of «economic mechanism», gives its author's interpretation. The main approaches to the definition of the concept of «economic mechanism» are critically analyzed.

Based on a comparison of the available interpretations of the concepts of «economic mechanism» and «organizational and economic mechanism», it is concluded that the economic mechanism includes an organizational component, therefore, the allocation of the category «organizational and economic mechanism» is impractical from the point of view of understanding the essence of these concepts. It is proved that the property and interests of participants in economic activity play a decisive role in the implementation of the economic mechanism, the concept of «economic mechanism» for managing the sustainable development of the agro-industrial complex is clarified.

The article considers and summarizes the views of leading national scholars on agrarian economy in relation to the issues of formation and development of organizational-economic mechanism of the agro industrial complex. According to Mazloeva V. Z., the essence of organizational–economic mechanism is a "... collection

of interconnected economic levers and methods of impact on production, exchange, distribution and consumption of products". The basic principles of organizational-economic mechanism, compliance with which should ensure the core functions of the organizational-economic mechanism: increase of efficiency of economic-financial activities; ensuring the competitiveness of products; creating a favorable economic environment for the effective functioning of economic entities, etc.

Keywords: agriculture, economic mechanism, economic management mechanism, sustainable development of agriculture, agricultural management

©А.С. Карбозова, А.Ж. Бұхарбаева, Г.Б. Дузельбаева, 2024.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: akjan_92_00@mail.ru

АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Карбозова Агжан Сайлаубекқызы – Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің докторанты, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Бұхарбаева Ақмарал Жетібайқызы – Ph.D; Қауымдастырылған профессор, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628> ID: 21100429502;

Дузельбаева Гүлшат Берікбайқызы – экономика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Экономика және құқық» институтының директоры, Қызылорда, Қазақстан, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>.

Аннотация. Мақалада аймақтық АӨК басқарудың экономикалық механизмінің жұмыс істеуінің теориялық аспектілері қарастырылады. Мақалада әртүрлі сөздіктер мен энциклопедияларда келтірілген "механизм" ұғымының анықтамасы қарастырылған, оның техникалық мағынасынан өзгеше жалпыланған түсіндірмесі берілген, экономикалық ғылымда осы тұжырымдаманы қолданудың тарихи аспектісі зерттелген, әртүрлі ғалымдардың «экономикалық механизм» ұғымының мәні туралы көзқарастары зерттелген, оның авторлық түсіндірмесі берілген. «Экономикалық механизм» ұғымын анықтаудың негізгі тәсілдері, осы ұғымның «экономикалық механизм» ұғымымен байланысы сыни тұрғыдан талданады.

«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарының қолда бар түсіндірмелерін салыстыру негізінде экономикалық механизм ұйымдық компонентті қамтиды деген қорытынды жасалды, сондықтан «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» санатын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсіну тұрғысынан орынды емес. Экономикалық тетікті іске асыруда экономикалық қызметке қатысушылардың меншігі мен мүдделері шешуші рөл атқаратыны дәлелденді, «АӨК орнықты дамуын басқарудың экономикалық механизмі» ұғымы нақтыланды.

Мақалада агроөнеркәсіптік кешеннің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмін қалыптастыру және дамыту мәселелеріне қатысты аграрлық экономика бойынша жетекші отандық ғалымдардың көзқарастары қарастырылып, жинақталды.

В.З.Мазлоевтың пікірінше, ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің мәні бұл «... өзара байланысты экономикалық тұтқалар мен әдістердің жиынтығы өнімді өндіруге, айырбастауға, таратуға және тұтынуға әсері». Ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің негізгі принциптері анықталды, оларды сақтау ұйымдастырушылық-экономикалық механизмнің негізгі функцияларын орындауды қамтамасыз етуі керек: экономикалық-қаржылық қызметтің тиімділігін арттыру; өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету; шаруашылық жүргізуші субъектілердің тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы экономикалық жағдайлар жасау және т. б.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, экономикалық механизм, экономикалық басқару механизмі, ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы, ауыл шаруашылығын басқару

©А.С. Карбозова, А.Ж. Бухарбаева, Г.Б. Дузельбаева, 2024.

Кызылординский университет имени КORKYT Ата, Кызылорда.

E-mail: akjan_92_00@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ

Карбозова Агжан Сайлаубековна – докторант Кызылординского университета имени КORKYT ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: akjan_92_00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9869-3735>;

Бухарбаева Акмарал Жетибайқызы – PhD, ассоциированный профессор, Кызылординский университет имени КORKYT Ата, E-mail: Nurai0510@mail.ru, <https://www.orcid.org/0000-0002-5849-8628>. ID: 21100429502;

Дузельбаева Гулшат Берикбайқызы – кандидат экономических наук, Директор института экономики и права Кызылординского университета имени КORKYT Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: gulshat_korkyt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2917-2653>

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические аспекты функционирования экономического механизма управления региональным АПК. Так же рассматривается определение понятия «механизм», приведенное в различных словарях и энциклопедиях, дается его обобщенное объяснение, отличное от технического значения, исследуется исторический аспект применения данного понятия в экономической науке, изучаются взгляды различных ученых на сущность понятия «экономический механизм», дается его авторская трактовка. Критически анализируются основные подходы к определению понятия «экономический механизм».

На основе сравнения имеющихся трактовок понятий «экономический механизм» и «организационно-экономический механизм» сделан вывод о том, что экономический механизм включает в себя организационную составляющую, поэтому выделение категории «организационно-экономический механизм» нецелесообразно с точки зрения понимания сущности этих понятий. Доказано, что в реализации экономического механизма решающую роль играют собственность и интересы участников экономической деятельности, уточнено понятие «экономический механизм управления устойчивым развитием АПК».

В статье рассмотрены и обобщены взгляды ведущих отечественных ученых по аграрной экономике касательно вопросов формирования и развития организационно-экономического механизма агропромышленного комплекса.

По мнению Мазлоева В.З., сущность организационно-экономического механизма представляет собой «... совокупность взаимосвязанных экономических рычагов и методов воздействия на производство, обмен, распределение и потребление продуктов». Выделены основные принципы организационно-экономического механизма, соблюдение которых должно обеспечивать выполнение основных функций организационно-экономического механизма: повышение эффективности хозяйственно-финансовой деятельности; обеспечение конкурентоспособности производимой продукции; создание благоприятных экономических условий для эффективного функционирования хозяйствующих субъектов и др.

Ключевые слова: сельское хозяйство, экономический механизм, механизм экономического управления, устойчивое развитие сельского хозяйства, управление сельским хозяйством

Кіріспе. Нарықтық экономика жағдайында агроөнеркәсіптік кешеннің көптеген кәсіпорындары экономикалық дербестікке ие болды, бірақ сонымен бірге олар экономикалық қызметтің негізгі түрлерінің шығынында, қаржылық қиындықтардың болуында, меншік иелерінің корпоративтік қақтығыстарында және тағы да басқа халықаралық экономикалық дағдарыс пен қаржылық тұрақсыздықтың әсерінен пайда болатын әртүрлі дағдарыстық құбылыстарға тап болды. Осыған байланысты, АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмінің жұмысы мен формаларын зерттеу өте өзекті болып табылады.

«Механизм» термині техникалық терминнен алынған. Энциклопедиялық сөздікте «механизмнің» келесі анықтамалары берілген. Механизм-қозғалысты беру құрылғысы; бір нәрсенің ішкі құрылымы; қандай да бір құбылыс салынатын күйлер мен процестердің жиынтығы (Векленко,2015). Бүгінгі таңда «басқарудың экономикалық механизмі» ғылыми ортада екі жолмен түсіндіріледі – процесс ретінде және процестің ресурстары ретінде, АӨК кәсіпорындарына қатысты экономикалық механизмнің нақты терминологиялық және тұжырымдамалық анықтамасы жоқ.

Агроөнеркәсіптік кешен кез келген ел экономикасының маңызды

секторларының бірі болып табылады. Ел халқының және тұтастай алғанда қоғамның жеткілікті мөлшерде қажетті сапалы тамақпен қамтамасыз етілуі осы сектордың даму тиімділігіне байланысты. Осылайша, агроөнеркәсіптік кешенді дамыту елдің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтайды.

Материалдар мен негізгі әдістер. Қазіргі уақытта Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің салаларын дамыту және қолдау елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының басым міндеттерінің бірі болып табылады, бұл аграрлық саясатта елеулі өзгерістер болды. АӨК-де экономикалық өсудің басым қарқынды факторларын пайдалануға, ресурс үнемдеуші технологияларды енгізуге, өндірісті ұйымдастырудың жана нысандарын игеруге біртіндеп көшу жүріп жатыр. Өнім өндірісін ұлғайтудың нақты резервтерін пайдалану ауыл шаруашылығын және АӨК-нің басқа салаларын реттеудің кең ауқымды қатынастарын, нысандары мен әдістерін қамтитын шаруашылық механизміне байланысты. Бүгінгі таңда экономикалық механизмді жетілдіру бағыттарын қалыптастыру, тиімділігін анықтау және дамыту мәселелері ерекше өзекті болып отыр.

Осылайша, қазіргі заманғы нарықтық жағдайларға бейімделген тұрақты дамып келе жатқан АӨК қалыптастыру қазіргі уақытта ауыл шаруашылығының теңгерімді және тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етуге бағытталған белгілі бір тетіктің әрекетінсіз мүмкін емес. Экономикалық ғылым мен практика барлық реформалардың, соның ішінде аграрлық реформалардың негізінде тиісті тетіктердің әрекетіне байланысты жүйелілік негізделуі керек екенін көрсетеді.

Экономикалық әдебиеттерде «экономикалық механизм», «экономикалық механизм», «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдары белсенді жұмыс істейді. Бұл жағдайда ғалымдар «механизм» терминін қандай да бір қызмет түрінің тәртібін анықтайтын жүйе ретінде түсіндіреді. Экономикаға қатысты оны шаруашылық жүргізуші субъектілердің жұмыс істеу тәртібін анықтайтын жүйе ретінде қарастыруға болады. «Экономикалық механизм» ұғымы негізгі болып табылады. Экономикалық механизм-бұл құрамы мен мазмұны жағынан күрделі экономикалық категория.

Біз зерттеген отандық және шетелдік экономистердің еңбектерін қорытындылай келе, басқару ұғымына қатысты механизм термині процесс ретінде әрекет етеді және оның мақсатты қозғалысының, жұмыс істеуі мен дамуының мүмкіндігін анықтайтын жүйеге әсер ету құралдары мен әдістерінің жиынтығын, байланысын білдіреді деген қорытындыға келеміз. Осылайша, ауылшаруашылық кәсіпорындарын басқарудың экономикалық механизмі макро, мезо және микро деңгейлерде көптеген ауыл шаруашылықтарының ұзақ мерзімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін әлеуметтік-экономикалық, құрылымдық-институционалдық және заңнамалық-құқықтық сипаттағы әдістердің жиынтығы.

Нәтижелер. Жоғарыда айтылғандардан экономикалық басқару механизмінің құралдарын үш деңгейге бөлуге болады:

Бірінші деңгей макроэкономикалық:

1. Елдегі басқарудың экономикалық жүйесі;
2. Агроөнеркәсіптік және агроазық-түлік саясаты;
3. Қаржы-несие және салық жүйелері;

4. Агроөнеркәсіптік кешендегі шаруашылық субъектілерінің мүдделерін дамытуға ықпал ететін заңнамалық-құқықтық база;

6. АӨК салалары арасындағы баға паритеті;
7. Вертикальді агроөнеркәсіптік интеграцияның даму деңгейі.

Екінші деңгей - мезоэкономикалық:

1. Аймақтың экономикалық құрылымының даму деңгейі және аймақтың инвестициялық тартымдылығын анықтайтын табиғи-климаттық жағдайлардың ерекшеліктері;

2. Аймақты мемлекеттік деңгейде қолдау шаралары;

3. Өнімнің негізгі түрлерін (сүт, нан, ет және басқа да бірқатар) өндірудегі салаишілік бәсекелестік;

4. Импортталатын өнім саны;

5. Өңірдің АӨК кәсіпорындары жұмыс істейтін нарық модельдерінің үйлесімділігі;

6. Өңірлік деңгейде интеграциялық процестерді дамыту;

7. Өңірдің инфрақұрылымы және өнімді өткізу арналары

Үшінші деңгей - микроэкономикалық:

1. Негізгі өндірістік қорлармен қамтамасыз ету;

2. Білікті басқарушы кадрлардың болуы;

3. Кәсіпорын бөлімшелері арасында шаруашылық есеп қатынастары жүйесінің болуы;

4. Қызметкерлер мен басқарушыларды ынталандыру жүйесі;

5. Ауыл шаруашылығын жүргізудің нормативтік жүйесін қолдану деңгейі;

6. Өнімді сатудың ең тиімді арналарын таңдау

Кез – келген механизмнің негізгі мақсаты-жұмыс істеу, бірақ әртүрлі механизмдерде жұмыс істеу нәтижесі әртүрлі жолдармен көрінеді. Механизмнің техникалық әсер етуінде, мысалы, машина іске қосылмайды, сағат тоқтайды. Экономикалық механизмде әлдеқайда күрделі: оның қаншалықты тиімді жұмыс істейтінін өлшеу үшін жүйенің функционалдық критерийлерін анықтау қажет.

Г.Гриценко мен И.Щербаков-тың пікірінше, экономикалық механизм-бұл материалдық тауарлар мен қызметтерді өндіруге, бөлуге, айырбастауға және тұтынуға, яғни экономикалық қызметке әсер ететін өзара байланысты, өзара тәуелді әдістердің, әдістердің, тетіктердің (экономикалық, ұйымдастырушылық, құқықтық, әлеуметтік) жиынтығы (Ушакова, 2018). Басқару сыртқы және ішкі жағдайлардың өзгеруін ескере отырып, оның белгілі бір күйін сақтау мақсатында басқару объектісіне әсер етудің әртүрлі әдістерін қолдана отырып жүзеге асырылады. Шаруашылық кең мағынада экономикалық шешімдер қабылдау процесі ретінде түсіндіріледі, оған өндірісті ұйымдастыру

функциялары, шешім қабылдау (жоспарлау) функциялары, шешімді іске асыру функциялары (ынталандыру әдістері) және әлеуметтік мотивация кіреді. Демек, шаруашылық - бұл басқару ғана емес, экономикалық қызметті ұйымдастыру және басқару жүйесі.

Осылайша, басқару - экономикалық механизмнің негізгі құралдарының бірі ғана. А.М. Емьяновтың пікірінше – «экономика мен экономикалық механизм бір-бірімен тығыз байланысты, бірақ олар бірдей емес.

Экономикалық механизм экономикаға қарағанда кеңірек. Экономикалық механизм экономикалық механизмнің бөлігі, құрылымдық буыны бола отырып, мемлекет ауылшаруашылық кәсіпорындарына, еңбек ұжымдары мен қызметкерлеріне әсер ететін экономикалық тетіктерді қамтиды (Павленков, 2019).

Жаңа экономикалық сөздікте «экономикалық механизм»... экономикалық процестерге әсер ету әдістері мен құралдарының жиынтығы. Бұл ретте экономикалық механизм - белгілі бір жағдайларда пайда болатын өзара байланысты экономикалық құбылыстар жүйесі(Мочалов, 2021).

А.И.Семин экономикалық механизмнің өзара байланысты он екі элементін анықтайды: жоспарлау жүйесі, коммерциялық есептеу, өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру формалары, баға белгілеу, салық жүйесі, қаржыландыру және несиелеу, ынталандыру жүйесі, жеткізушілермен және тұтынушылармен қарым-қатынас, есеп, талдау және бақылау жүйесі, кәсіпорынның дербестігі, оның құқықтары мен жауапкершілігі, өндірістік және басқарушы персоналдың қатынасы өндіріс құралдары (Измалков, 2018).

Ресейлік ғалым, экономика ғылымдарының докторы Л.И. Абалкиннің тұжырымдамасына сәйкес шаруашылық механизмнің құрылымына сүйене отырып,біз оның негізгі элементтерін бөліп көрсетеміз:

-басқару деңгейлері бойынша ұйымдастырушылық құрылымдар: экономикалық орта мен объектілерді аграрлық басқару (макро деңгей);жүйесінің негізгі шаруашылық буыны шеңберіндегі басқару (микро деңгей)

- басқару тетігі субъектілерін басқарудың нақты нысандары мен ішкі жүйелері, оның ішінде өзіндік құнын есептеу, баға белгілеу, пайданы қалыптастыру және бөлу тәртібі,қаржыландыру, несиелеу және т.б.

-әкімшілік немесе экономикалық құралдар басым басқару әдістерінің кешендері.

-қоғам нақты қалыптасқан жағдайды ескере отырып, экономикалық заңдарды қолданатын құқықтық нормалар

Л.И.Абалкин экономикалық механизмді өзіне тән нысандары мен әдістері, экономикалық ынталандырулары мен құқықтық нормалары бар қоғамдық өндірісті ұйымдастыру тәсілі ретінде анықтайды (Абалкин, 2010).Сонымен бірге, ол өзінің әрі қарайғы зерттеулерінде экономикалық механизм «меншік нысандары мен өндіргіш күштердің байланысына делдалдық етеді» деп атайды (Абалкин, 2013).

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің

экономикалық мүдделерінің тауар өндірушілер – шаруашылық жүргізуші субъектілердің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады.

Негізгі экономикалық міндеттердің бірі-экономикалық механизмді дамыту. Бұл механизм экономиканы күрделі жүйе ретінде басқару қажеттілігімен байланысты. Қоғамдық еңбек бөлінісіне негізделген ірі әлеуметтік өндіріс объективті түрде ғылыми негізделген басқару жүйесіне мұқтаж. Қазіргі уақытта экономикалық ғылым еңбектерде «экономикалық механизм» ұғымының мазмұны туралы бірыңғай пікір қалыптасқан жоқ. Бірқатар зерттеушілер бұл ұғымдар бірдей деп санайды, ал басқалары оларды дұрыс ажырату қажеттілігін көрсетеді. Осы категориялардағы айырмашылықтарды егжей-тегжейлі қарастырмас бұрын, механизм ұғымын егжей-тегжейлі зерттеу керек. Бұл ұғымды әр түрлі сөздіктерде түсіндіру 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1.Әртүрлі сөздіктер мен энциклопедиялардағы «механизм» ұғымының мазмұны

Дереккөз атауы	Тұжырымдаманың мазмұны
Түсіндірме сөздік	Ішкі құрылғы, бір нәрсенің жұмыс істеуі,іс-әрекеттің қандай да бір түрінің аппараты
Орыс тілінің құрамына енген шетелдік сөздердің сөздігі	Күштің әрекет ету тәсілі; сонымен қатар біздің қызметіміздің бір немесе басқа әрекетін іске асыруға қажетті барлық құралдардың жиынтығы (мысалы, мемлекеттік механизм)
Философиялық энциклопедиялық сөздік	Қозғалыс немесе оқиға жүйесі, сондай-ақ табиғат заңдарымен анықталған осы қозғалыстар орындалатын құрылғы.
Үлкен кеңестік Энциклопедия	Бір немесе бірнеше дененің қозғалысын басқа денелердің қажетті қозғалысына айналдыруға арналған дене жүйесі.

Осылайша, жоғарыда келтірілген анықтамалардан,«механизм» ұғымы шекті процестің жұмысына дейін азаятыны көрінеді, бұл жұмыс жүйесінің құрылымымен, оның құрамдас элементтерін өзара әрекеттесу тәсілдері мен әдістерімен анықталады.

Экономикалық механизмді зерттеу Ю. Осиповтың еңбектерінде жалғасты, ол оны «шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін реттейтін өздеріне тән шаруашылық жүргізу тетіктері және бүкіл жүйеге тән қоғамдық шаруашылық институттары бар шаруашылық жүргізуші субъектілердіңқоғамдық жүйесі» ретінде анықтайды.

И.С. Аверина экономикалық механизмді «мақсатқа жетудің нысандарын, әдістері мен құралдарын жетілдіру арқылы ойын ережелері мен шарттарын өзгерту арқылы экономикалық қызметті өзгертуді қамтамасыз ететін субъективті-объектілік қатынастар жүйесі» ретінде қарастырады (Аверина, 2022). Осылайша, экономикалық ғылымдағы «механизм» ұғымын анықтауда ол өзіне тән формалары, әдістері мен институттары бар процесс немесе өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастырылады. Экономикалық механизмдер теориясы экономикадағы процестердің заңдылықтарын анықтауға және болып жатқан құбылыстардың мәнін түсінуге жақындауға мүмкіндік береді.

«Экономикалық механизм» ұғымдарын түсіну үшін, «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм», «экономикалық механизм» жиі кездесетін мысалдарын қарастырамыз. Зерттеушілердің көпшілігі (И.С. Аверина, Н.В. Быковская, Н.Н.Лебедева және т. б.) экономикалық және экономикалық механизм ұғымдарын ажырату қажет деп санайды, өйткені екінші ұғым біріншісінің бөлігі болып табылады. Ғалымдардың едәуір аз саны бұл ұғымдарды анықтайды. Біз жүргізген зерттеулер көрсеткендей, бірінші тәсіл анағұрлым қолайлы, өйткені экономикалық механизм негізгі бола отырып, ұйымдастырушылық, саяси, мәдени және басқа тетіктермен бірге экономикалық механизмді қалыптастырады.

Әдеби дереккөздерді талдау бізге 2-кестеде келтірілгендей «экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтаудың негізгі тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді.

Ұйымдастырушылық-экономикалық механизм туралы айтатын авторлар, әдетте, оның құрамында экономикалық және ұйымдастырушылық компоненттерді шығарады. Алайда, экономикалық механизмді сипаттайтын авторлар оның процестерді ұйымдастыру функциясында да, оны жүзеге асыратын және реттейтін институттарда да көрінетін ұйымдық құрамдас бөлігін жоққа шығармайды. Кез-келген экономикалық қызметті ұйымдастырушылық рәсімдеусіз жүзеге асыру мүмкін емес, ал басқару процесі ұйымдастыру және жоспарлау функциясын жүзеге асырмай жүзеге асырыла алмайды. Экономикалық механизм белгілі бір экономикалық мүдделерді белгілі бір нысандарда жүзеге асыру арқылы көрінеді, бұл мүдделерді іске асыру, әдетте, белгілі бір ұйымдық нысандарда ұсынылатын осы процестің субъектілерінің қатысуынсыз жүзеге асырыла алмайды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты экономикалық механизм, оның ішінде ұйымдастырушылық компонент, нанымдарды бөлек атап көрсетуді қажет етпейді және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» категориясын бөлу осы ұғымдардың мәнін түсінуде және олардың қайталануында кейбір шатасуларға әкеледі деген қорытынды жасау керек.

Кесте 2.«Экономикалық механизм» және «ұйымдастырушылық-экономикалық механизм» ұғымдарын анықтау тәсілдері

Авторлар	Тұжырымдаманың мазмұны
А.И. Алтухов, В.И. Кундиус	АӨК дамуының экономикалық тетігі-ұйымдық құрылымдардың жиынтығы, нақты жағдайларда қолданыстағы экономикалық заңдар іске асырылатын және кеңейтілген ұдайы өндіріс процесі қамтамасыз етілетін басқарудың нақты нысандары мен әдістерінің кешені.
А.Н. Бычкова	Экономикалық механизм-бұл субъектілерді басқару және өзара әрекеттесу тәсілдерінің жиынтығы, оның мақсатты функциясы ұтымды басқару және экономиканың дамуындағы тұрақты заңдылықтарды қалыптастыру болып табылады.
Н.Е. Павленко	Экономикалық механизм-бұл материалдық және рухани игіліктерді өндіруге, бөлуге және тұтынуға бағытталған экономикалық құралдардың (есепке алу, талдау, жоспарлау, реттеу және т.б.) заңдары мен заңдарының жиынтығы.

Д.В. Ходос, С.Г.Иванов, О.Г. Дьяченко	Экономикалық механизм-мемлекеттің бағдарламалық саясаты негізінде қалыптасатын өндірістік жүйеде шаруашылық жүргізуші субъектілерді дамытудың қолданыстағы нарықтық заңдарының нақты көрінісі.
А.П. Мочалов	Агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық тетігі-АӨК салаларының инновациялық дамуын қамтамасыз ету және халықтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаһандық міндетін шешуге бағытталған қоғамдық өндірісті реттеудің мемлекеттік және нарықтық нысандары, әдістері мен тәсілдерінің өзара іс-қимылының жиынтығы қамтамасыз етілетін қатынастар жүйесі.
М.Г. Озерова	Агро азық-түлік секторының экономикалық механизмі - аграрлық саланың басқарылатын жағдайында экономикалық процестің өзара байланысты ресурстарының жиынтығы ретінде әрекет етеді, бұл тауар өндірушілердің өндірістік қызметін ынталандыруға ықпал етеді және отандық азық-түлік нарығының қанықтылығына әкеледі.
И.Г. Ушачев, Е.С. Оглоблин, И.С. Санду, А.И. Трубилин	Агроөнеркәсіптік кешендегі инновациялық процестің ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі -бұл саладағы ғылыми-техникалық прогресті қамтамасыз ету бойынша негізгі міндеттерді шешуді қамтамасыз ететін өзара байланысты және келісілген жұмыс істейтін инновациялық қызметті жүзеге асырудың нысандары (буындары) мен әдістерінің жиынтығы.
И.С. Козаев, В.И.Дементьев	Мал шаруашылығын дамытудың ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл сала жұмысының ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық компоненттерінің жиынтығы.
Ж.А. Ахмедова	Ауыл шаруашылығын реттеудің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-оның тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған өндіріс процесінде шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында туындайтын экономикалық қатынастарды үйлестіру жүйесі.
Ф. Х. Цхурбаева, И. Т. Фарниева	Кәсіпорынды басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі-басқару субъектісінің басқарылатын объектіге әсер етуінің ұйымдастырушылық және экономикалық құралдарының жиынтығы, статистика мен динамиканың байланысын қамтамасыз ететін басқару шешімдерін әзірлеу арқылы басқару объектісінің қажетті күйлеріне қол жеткізу.

АӨК орнықты дамуының экономикалық тетігін қарастыру кезінде кез келген экономикалық қызмет осы қызметке тікелей және жанама қатысушылардың (субъектілердің) мүдделерін іске асыру қажеттілігімен айқындалатындығын негізге алған жөн. Бұл, әдетте, экономикалық қызметте басым болатын экономикалық, сондай-ақ әлеуметтік, мәдени, экологиялық және т. б. мүдделер болуы мүмкін. Оларды іске асыру қоғамның даму деңгейіне, өндірістік күштер мен өндірістік қатынастарға байланысты тауарлар мен қызметтерді өндірудің, айырбастаудың, бөлудің және тұтынудың қандай да бір түріне дейін азаяды. Мүдделері басым, ойын ережелерін белгілейтін және олардың орындалуын қадағалайтын экономикалық қызметке қатысушылар өндірілген өнімнің қосымша бірліктері түрінде үлкен пайда көреді, әдетте олардың артықшылықты жағдайы өндіріс құралдарына меншік құқығымен және қажетті заңдардың қабылдануына әсер ету мүмкіндігімен анықталады. Алайда, басқару механизмінің басқа қатысушылары да өз мүдделерін жүзеге асырады, бірақ аз пайда әкеледі. Мүдделер болмаған немесе оларды іске асыру мүмкін болмаған жағдайда – басқарудың бүкіл экономикалық механизмін іске асыратын қозғаушы күш жоқ.

Талқылау. Агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың экономикалық тетігі субъектілерінің қызметіне сыртқы және ішкі факторлар, ол жүзеге асырылатын жағдайлар әсер етеді.

Агроөнеркәсіптік кешеннің экономикалық механизмінің мәнін зерттеу оның екі айрықша ерекшелігін анықтауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, бұл механизм АӨК-нің барлық деңгейлерінде қалыптасады: мемлекеттік, аймақтық, аудандық, кәсіпорындар, бөлімшелер.

Екіншіден, ұсынылған деңгейлерде қалыптаса отырып, бұл механизм әрекет етеді және оларға жүзеге асырылады.

Экономикалық механизмді қалыптастырудың теориялық ережелерін жүйелеу негізгі мазмұндық элементтерге, олардың құрылымына, ұйымдастырудың әдістері мен формаларына және ауыл шаруашылығындағы көріністерге қатысты ғылыми пайымдаулардың ұқсастығы туралы айтуға мүмкіндік береді. Экономикалық механизмнің жұмыс істеуінің негізгі принциптерін бөліп көрсету керек, олардың сақталуы оның жұмыс істеуі кезінде қамтамасыз етілуі керек:

- ұйымдастырушылық-экономикалық механизмді экономикалық, әлеуметтік және саяси сипаттағы үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға бейімдеу;

- негізгі экономикалық заңдар принциптерін қатаң сақтау;

- экономикалық және әлеуметтік процестерді жүйелі талдау және оның негізінде әлеуметтік-экономикалық даму проблемаларын шешу кәсіпорындар;

- олардың даму тенденцияларын анықтау нәтижесінде қоғамдық және жеке мүдделердің үйлесуін қамтамасыз ету;

- өндірістің барлық деңгейлерінде ұйымдастырушылық – экономикалық тетік элементтерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету;

- басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық механизмінің қалыптасуы мен жұмыс істеуін ақпараттық қамтамасыз ету.

Осы қағидаттарды сақтау ұйымдастыру-экономикалық тетіктің негізгі функцияларын орындауды қамтамасыз етуі тиіс. Олар:

- шаруашылық-қаржылық қызметтің тиімділігін арттыру;

- өндірілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету;

- шаруашылық жүргізуші субъектілердің тиімді жұмыс істеуі үшін қолайлы экономикалық жағдайлар жасау;

- азаматтардың жерге және өндірістің басқа да құралдарына меншік құқығын іске асыру;

- жекелеген қызметкерлер мен олардың ұжымдарының кәсіпорын қызметінің жоғары экономикалық көрсеткіштеріне қызығушылығын арттыру;

- материалдық-техникалық базаны сапалы қайта құруды қамтамасыз ету.

Қорытынды. Экономикалық механизмнің басты міндеті ауыл шаруашылығының тиімділігін арттыруда, саланың және тұтастай аграрлық кешеннің орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуына қажетті жағдайлар жасауда АӨК-нің барлық салаларының реттелген өзара іс-қимылын қамтамасыз ету болып табылады.

Агроөнеркәсіптік кешеннің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін мемлекеттік реттеу мен өзін-өзі реттеудің үйлесіміне негізделген пәрменді ұйымдастырушылық-экономикалық тетік қажет, ал оны қалыптастыру мемлекет деңгейінде басым міндет болып табылуға тиіс. Осылайша, АӨК-нің ұйымдастырушылық-экономикалық тетігі-бұл АӨК салалары мен ауылдық аумақтардың жұмыс істеуін және тұрақты дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік-өндірістік процестерді ұйымдастырудың экономикалық және әкімшілік-құқықтық тетіктері мен нысандарының жиынтығы ретінде қарастыру қажет.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, осы тұжырымдаманың келесі анықтамасын тұжырымдауға болады:

АӨК тұрақты дамуын басқарудың экономикалық механизмі – бұл өндіріс процесіне барлық қатысушылардың, сондай-ақ тұтынушылар мен мемлекеттің мүдделерін іске асыру процесі, өндірісті, айырбастауды, бөлуді, сатуды және тұтынуды ұйымдастырудың әртүрлі формалары арқылы жүзеге асырылады. АӨК орнықты дамуының экономикалық механизмі әр түрлі жағдайларда қосылған құнды ұдайы ұлғайтуға бағытталған.

Экономиканың мінсіз экономикалық механизмі нарықтың әсерінен қалыптасады және мемлекеттің реттеуші әсері кезінде қоғамның, мемлекеттің экономикалық мүдделерінің жергілікті топтық және жеке мүдделерімен – шаруашылық жүргізуші субъектілермен органикалық үйлесуін қамтамасыз етуге арналады. Өңірдің АӨК кәсіпорындарын басқарудың экономикалық тетігін жетілдіру бағыттары орнықты көпфункционалды бәсекеге қабілеттілікті және өңірдің АӨК дамытудың стратегиялық бағдарларына қол жеткізуді қамтамасыз етуі тиіс.

Әдебиеттер

Абалкин Л.И. Хозяйственный механизм развитого социалистического общества. - М.: Мысль, 2013.– 263 с.

Абалкин Л.И. Собственность, хозяйственный механизм, производительные силы // Экономическая наука современной России. – 2010. – № 1(5). – С. 52-53.

Аверина И.С. Эволюция и классификация феномена «хозяйственный механизм» // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология. – 2022. – № 2(21). – С. 12-16.

Алтухов А.И. Российский АПК: современное состояние и механизмы развития: монография / А.И. Алтухов, В.И. Кундиус. – М. ФГУП «ВО Минсельхоза России»; Барнаул: Изд-во АГАУ, 2016. –723 с.

Бычкова А.Н. Экономический механизм: определение, классификация и применение // Вестник Омского университета. Серия «Экономика». –2010. – № 4.– С. 37–43.

Боев, В. Р. Совершенствовать экономический механизм развития АПК / В. Р. Боев // АПК: экономика, управление. 2013. - №3. - С. 61-64.

Векленко Е.В. К вопросу об экономическом механизме воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. -№ 3. - С. 20-23.

Векленко Е.В. Цели, задачи и принципы построения экономического механизма воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2015. - № 4. - С. 33-36.

Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т. 2: Л — Ояловеть / Под ред. Д.Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 2018. — 1040 с.

Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка [Электронный ресурс] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42123/%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%97%D0%9C.

Павленко Н.Е. Формирование и развитие экономического механизма в сельском хозяйстве России (теория, методология, практика): автореф. дисс. док. эк. наук. — М., 2022. — 50 с

Мазлоев В. 3. Механизмы институциональных преобразований агропромышленных объединений // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2015. — № 7. — С. 37–40.

Мочалов А.П. Экономический механизм АПК // Вестник Ульяновской государственной сельскохозяйственной академии. — 2021. — № 3(15). — С. 130-135.

Семин А.Н. Экономический механизм хозяйствования как основа эффективной работы сельхозтоваропроизводителей/А.Н. Семин // Экономика сельского хозяйства России. — 2019. - №3. — С.37-40.

Озерова М.Г. Концептуальные основы экономического механизма агропродовольственного сектора // Вестник КрасГАУ. —2013. — №. — С.25-30

Ходос Д.В., Иванов С.Г., Дьяченко О.Г. Экономический механизм развития АПК региона // Вестник КрасГАУ. — 2013. — № 12. — С. 24-28.

Измалков С., Сонин К., Юдкевич М. Теория экономических механизмов (Нобелевская премия по экономике 2007 г. часть №1) // Вопросы экономики. — 2018. — № 1. — С. 4–24.

Ушачев И.Г. Рекомендации по организационно-экономическому механизму функционирования интегрированных формирований в АПК — М.: АНО «Издательство МСХА», 2013. — 174 с.

References

Abalkin L.I. The economic mechanism of a developed socialist society. - М.: Mysl, 2013. — 263 p.

Abalkin L.I. Property, economic mechanism, productive forces // The economic science of modern Russia. — 2010. — № 1(5). — Pp. 52-53.

Averina I.S. Evolution and classification of the phenomenon of "economic mechanism" // Bulletin of the Volgograd State University. Series 3: Economics. Ecology. — 2022. — № 2(21). — Pp. 12-16.

Altukhov A.I. Russian agro-industrial complex: current state and mechanisms of development: monograph / A.I. Altukhov, V.I. Kundius. — М. FSUE "Ministry of Agriculture of Russia"; Barnaul: Publishing House of ASAU, 2016. -723 p.

Bychkova A.N. Economic mechanism: definition, classification and application // Bulletin of Omsk University. The series "Economics". -2010. — No. 4.— pp. 37-43.

Boev, V. R. To improve the economic mechanism of agro-industrial complex development / V. R. Boev // Agro-industrial complex: economics, management. 2013. - No. 3. - pp. 61-64.

Veklenko E.V. On the question of the economic mechanism of the reproductive process in agriculture // Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy. — 2015. - No. 3. - pp. 20-23.

Veklenko E.V. Goals, objectives and principles of building an economic mechanism of the reproductive process in agriculture // Bulletin of the Kursk State Agricultural Academy. — 2015. - No. 4. - pp. 33-36.

Explanatory dictionary of the Russian language: in 4 vols. Vol. 2: L — Oyalovet / Edited by D.N. Ushakov. — М.: State Publishing House of Foreign Languages. and the national words., 2018. — 1040 p.

Pavlenkov F. Dictionary of foreign words included in the Russian language [Electronic resource] // http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42123/%D0%9C%D0%95%D0%A5%D0%90%D0%9D%D0%98%D0%97%D0%9C.

Pavlenko N.E. Formation and development of the economic mechanism in agriculture in Russia (theory, methodology, practice): the author's abstract. diss. doc. Ec. of Sciences. — М., 2022. — 50 s

Mazloev V. 3. Mechanisms of institutional transformations of agro-industrial associations // The economics of agricultural and processing enterprises. — 2015. — No. 7. — pp. 37-40.

Mochalov A.P. The economic mechanism of the agro-industrial complex // Bulletin of the Ulyanovsk State Agricultural Academy. – 2021. – № 3(15). – Pp. 130-135.

Semin A.N. The economic mechanism of management as the basis for the effective work of agricultural producers/A.N. Semin // The economics of agriculture in Russia. – 2019. - No.3. – pp.37-40.

Ozerova M.G. Conceptual foundations of the economic mechanism of the agro–food sector // Bulletin of KrasGAU. -2013. – №. - pp.25-30

Khodos D.V., Ivanov S.G., Dyachenko O.G. The economic mechanism of development of the agro-industrial complex of the region // Bulletin of KrasGAU. – 2013. – No. 12.– pp. 24-28.

Izmalkov S., Sonin K., Yudkevich M. Theory of economic mechanisms (Nobel Prize in Economics 2007, part No. 1) // Questions of Economics. - 2018. – No. 1. – pp. 4-24.

Ushachev I.G. Recommendations on the organizational and economic mechanism of functioning of integrated formations in the agro–industrial complex – M.: ANO "Publishing House of the Ministry of Agriculture", 2013. – 174 p.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 359–373
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.846>

УДК 338.43
МФНТИ 06.81.19

T. Kuangaliyeva¹, Zh. Yerzhanova², G. Mukasheva^{*3}, 2024

¹Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan;

²Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University,
Uralsk, Kazakhstan;

³S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University Astana, Kazakhstan.
E-mail: gulzhan74@mail.ru

SHEEP BREEDING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES OF MODERN DEVELOPMENT

T. Kuangaliyeva – c.e.s, associate professor, Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Zh. Yerzhanova – c.e.s, acting associate professor, Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-Technical University, Uralsk, Kazakhstan, E-mail: ganar_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

G. Mukasheva – m.e.c, Senior Lecturer, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>

Abstract. Sheep farming plays an important role in the agriculture of Kazakhstan and the economy of many countries, providing meat, milk, wool, and other valuable products. However, modern sheep farming is facing challenges such as climate change, increased resource consumption and the need to increase productivity. The purpose of the article is to study the development of sheep farming, identify problems and offer recommendations in the direction of its innovative development. The problems of sheep farming in Kazakhstan are presented and the ways of innovative development of sheep farming in the context of sustainable development of agriculture in the country are outlined. Most sheep in Kazakhstan are in households (approximately 68.13%). The share of households of the population 54.43% and individual entrepreneurs 41.20% in the production of sheep wool is quite high. They cannot provide breeding and innovation at the required level. The main consumers of innovations are agricultural organizations, which occupy a small place in terms of livestock.

Some of the main problem points in sheep farming in Kazakhstan are outdated methods and technologies, lack of infrastructure, lack of education and information, sheep diseases, insufficient genetic breeding, unprofitability, extreme climatic conditions, lack of funding and support, environmental problems. Environmental management in sheep farming in Kazakhstan should strive to create a balance

between the needs of the industry and the conservation of natural resources for future generations. This requires waste management, land management, efficient use of water resources, accounting and monitoring technologies, environmental education and awareness. The introduction of water saving technologies for feeding sheep and moistening pastures helps to use water resources more efficiently.

The practical significance of the article is that the proposed ways can be used in the development of state policy for the development of the industry at the regional and national levels.

Keywords: sheep breeding, innovation, development, technology, agriculture, improvement, sustainability.

Т. Қуанғалиева¹, Ж.Ержанова², Г. Мукашева^{3*}, 2024.

¹ Денешынықтыру және бұқаралық спорт Академиясы, Астана, Қазақстан;

² Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан;

³ С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан.

E-mail: gulzhan74@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Т. Қуанғалиева – э.ғ.к, қауымдасқан профессор, Дене шынықтыру және бұқаралық спорт Академиясы, Астана, Қазақстан, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Ж.Ержанова – э.ғ.к, доцент м.а., Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан, E-mail: ganar_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

Г. Мукашева – э.ғ.м, аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>.

Аннотация. Қой шаруашылығы қазақстанның ауыл шаруашылығында және көптеген елдердің экономикасында ет, сүт, жүн және басқа да құнды өнімдермен қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады. Дегенмен, қазіргі қой шаруашылығы климаттың өзгеруі, ресурстарды тұтынудың артуы және өнімділікті арттыру қажеттілігі сияқты қиындықтарға тап болып отыр. Мақаланың мақсаты-қой шаруашылығының дамуын зерттеу, проблемаларды анықтау және оның инновациялық дамуы бағытында ұсыныстар беру. Қазақстандағы қой шаруашылығының проблемалары ұсынылып, елдегі ауыл шаруашылығының тұрақты дамуы жағдайында қой шаруашылығының инновациялық даму жолдары көрсетілген. Қазақстандағы қойлардың көпшілігі үй шаруашылығында (шамамен 68,13%). Қой жүнін өндіруде халықтың үй шаруашылықтарының 54,43% және жеке кәсіпкерлердің 41,20% үлесі айтарлықтай жоғары. Олар селекция мен инновацияны қажетті деңгейде қамтамасыз ете алмайды. Инновациялардың негізгі тұтынушылары мал шаруашылығы бойынша шағын

орын алатын ауылшаруашылық ұйымдары болып табылады. Қазақстандағы қой шаруашылығындағы негізгі проблемалық мәселелердің кейбірі ескірген әдістер мен технологиялар, инфрақұрылымның жоқтығы, білім мен ақпараттың жетіспеушілігі, қой аурулары, генетикалық селекцияның жеткіліксіздігі, рентабельділік, экстремалды климаттық жағдайлар, қаржыландыру мен қолдаудың болмауы, экологиялық проблемалар болып табылады. Қазақстандағы қой шаруашылығындағы экологиялық менеджмент саланың қажеттіліктері мен болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтау арасындағы тепе-теңдікті құруға ұмтылуы керек. Бұл қалдықтарды басқаруды, жерге орналастыруды, су ресурстарын тиімді пайдалануды, есепке алу және бақылау технологияларын, экологиялық білім мен хабардарлықты талап етеді. Қойларды азықтандыру және жайылымдарды ылғалдандыру үшін суды үнемдеу технологияларын енгізу су ресурстарын тиімді пайдалануға көмектеседі. Мақаланың практикалық маңыздылығы: ұсынылған тәсілдерді саланы аймақтық және республикалық деңгейде дамытудың мемлекеттік саясатын әзірлеуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: қой шаруашылығы, инновация, даму, технология, ауыл шаруашылығы, жақсарту, тұрақтылық.

Т. Қуанғалиева¹, Ж. Ержанова², Г. Мукашева^{3*}, 2024.

¹Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан;

²Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан;

³Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан.

E-mail: gulzhan74@mail.ru

ОВЦЕВОДСТВО КАЗАХСТАНА: ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ

Т. Қуанғалиева – к.э.н., ассоциированный профессор, Академия физической культуры и массового спорта, Астана, Казахстан, E-mail: kuantu80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4684-0836>;

Ж. Ержанова – к.э.н, и.о. доцента, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, Уральск, Казахстан, E-mail: gana_000@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6795-1263>;

Г. Мукашева – магистр экономических наук, ст. преподаватель, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, E-mail: gulzhan74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3020-6144>

Аннотация. В сельском хозяйстве Казахстана овцеводство имеет важное значение, так как оно обеспечивает производство мяса, молока и шерсти. Однако, современное овцеводство сталкивается с вызовами, такими как изменение климата, увеличение потребления ресурсов и необходимость повышения продуктивности. Цель статьи изучить развитие овцеводства, выявить проблемы и предложить рекомендации в направлении его

инновационного развития. Представлены проблемы овцеводства в Казахстане и изложены пути инновационного развития овцеводства в условиях устойчивого развития сельского хозяйства страны. Примерно 68,13% овец в Казахстане находятся в хозяйствах, принадлежащих населению. Доля производства овечьей шерсти, приходящаяся на хозяйства населения, составляет 54,43%, а на индивидуальных предпринимателей — 41,20%, что свидетельствует о высоком уровне вовлеченности этих групп в отрасль. Они не могут обеспечить племенную работу и внедрение инноваций на необходимом уровне. Основными потребителями инноваций являются сельскохозяйственные организации, которые занимают небольшое место по поголовью скота.

Некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана: устаревшие методы и технологии, недостаток инфраструктуры, недостаток образования и информирования, заболевания овец, недостаточная генетическая селекция, нерентабельность, экстремальные климатические условия, отсутствие финансирования и поддержки, экологические проблемы. Управление окружающей средой в овцеводстве в Казахстане должно стремиться к созданию баланса между потребностями отрасли и сохранением природных ресурсов для будущих поколений. Для этого необходимо: управление отходами, управление земельными ресурсами, эффективное использование водных ресурсов, технологии учета и мониторинга, экологическое образование и осведомленность. Внедрение технологий экономии воды при питании овец и увлажнении пастбищ помогает более эффективно использовать водные ресурсы.

Практическое значение статьи в том, что предложенные пути могут использоваться при разработке государственной политики развития отрасли на региональном и республиканском уровнях, сельскохозяйственными предпринимателями.

Ключевые слова: овцеводство, инновации, развитие, технологии, сельское хозяйство, улучшение, устойчивость

Введение. Цель статьи изучить развитие овцеводства, выявить проблемы и предложить рекомендации в направлении его инновационного развития. Научная значимость статьи в углублении знаний о современных вызовах, влияющих на развитие овцеводства, проблемах, специфичных для этой отрасли Казахстана. Овцеводство – это древнее и важное направление сельского хозяйства, которое играет ключевую роль в обеспечении человечества мясом, молоком, шерстью и другими ценными продуктами (Овцеводство – основная отрасль...). Овцы являются одними из наиболее устойчивых и адаптивных домашних животных, способных процветать в разнообразных климатических и географических условиях (Кулашева, 2022:22).

Овцеводство имеет важное значение для обеспечения продовольственной безопасности, экономического развития и устойчивости сельского хозяйства (Попова, 2014:22.).

Обеспечение продуктами питания в овцеводстве состоит из следующих аспектов (Минахметова, 2022:25):

1. Мясо: овечье мясо является ценным источником белка, железа и витаминов. Оно востребовано в питании различных культур и национальных групп, добавляя разнообразие в рационы питания.

2. Молоко и продукты: овцы предоставляют молоко, из которого производят сыры, йогурты и другие молочные продукты. Молоко овец также является источником ценных питательных веществ.

3. Шерсть: овцеводство играет важную роль в производстве натуральных волокон, таких как шерсть. Это материал широко используется в текстильной промышленности для производства одежды, обуви и других товаров.

Овцеводство имеет экономическое значение, обеспечивая:

1. Занятость и рабочие места. Овцеводство обеспечивает рабочие места и источник дохода для миллионов людей по всему миру, особенно в сельских районах.

2. Экспорт и валютные поступления. продукция овцеводства, такая как мясо, молоко и шерсть, является важным экспортным товаром для многих стран (Форум овцеводов, 2023).

Таким образом, овцеводство – это сельскохозяйственная отрасль, занимающаяся разведением, выращиванием и уходом за овцами с целью получения продукции, такой как шерсть, мясо, молоко и другие продукты. Овцы являются домашними животными, которые используются человеком для разнообразных целей, начиная от пищи и одежды до других продуктов и услуг, таких как кожа, удобрение и услуги по поддержанию пастбищных угодий (Лайпанов, 2018; Садыков, и др., 2023:110).

Новизной работы является проведенный литературный обзор по материалам рейтинговых журналов базы Scopus, давший новые перспективы для инновационного развития овцеводства в Казахстане; проанализированы производственные показатели развития овцеводства за последние годы.

Обзор литературы

По исследованиям José Rivas и др. вероятность жизнеспособности молочных овцеводческих ферм, реализующих программу разведения, возросла с использованием технологических инноваций в таких областях, как управление, кормление животных, охрана здоровья животных и биобезопасность, землепользование, доильное оборудование и молочные продукты, репродукция и генетика (José Rivas, et al:1040, 2018:1040).

A S Gorbacheva и др. отмечают что наличие доступа к нужной информации имеет решающее значение для овцеводческих ферм при внедрении инновационных методов управления. Эта система информационной поддержки помогает раскрыть их инновационный потенциал и способствует общему росту (Gorbacheva, et al., 2020:12).

Как отметил Csatar G. B. в проектах по разведению овец результат в значительной степени зависит от того, что производится. Успех инновации,

а следовательно, и компании, зависит от двух факторов: 1) насколько высокой добавленной стоимости будет обладать конечный продукт и 2) на какой стадии разработки он находится, а также от того, насколько востребован рынком (Csatari, 2010:1020). Лучшие молочные фермы по мнению Theodoridis A и др. содержат небольшие стада, но получают больше молока от каждой коровы. Это происходит потому, что они заботятся о рациональном использовании своих ресурсов (земли, работников и кормов) и используют новейшие технологии, такие как усовершенствованные методы разведения, планы кормления и даже цифровые инструменты. Это помогает им снизить затраты и получать максимальную отдачу от производства молока (Theodoridis, et al, 2022:3040; Marinchenko, 2021: Куликова, 2017:190).

Наиболее эффективные мясные овцеводческие фермы выращивали большие стада, на полную мощность использовали имеющуюся инфраструктуру и рационально использовали человеческий труд. Эти лучшие фермы уделяли особое внимание инновациям в кормлении и выпасе скота, маркетинговым стратегиям, программам разведения и использованию цифровых технологий (Породы овец. НИИ овцеводства).

В целом, выращивание лучших пород овец способствует улучшению эффективности сельского хозяйства, обеспечивает высококачественные продукты и содействует устойчивому развитию отрасли.

Материалы и методы

Использовались статистические данные, научные журналы и публикации; университетские исследования; публикации местных организаций овцеводов, сельскохозяйственных ассоциаций и ветеринарных обществ. При поиске материалов учитывалась актуальность источников, авторитетность издательств и авторов, полагаясь на проверенных исследовательских данных.

Для успешного инновационного развития овцеводства было применено исследование анализа текущего состояния овцеводства, выявление проблемных точек и потенциальных областей для улучшения. Метод анализа и синтеза полученных данных, а также сравнительный и статистический анализы, систематический подход к исследованиям и внедрению инноваций по мнению авторов, позволит справиться с вызовами современного овцеводства и обеспечить устойчивое развитие этой важной отрасли сельского хозяйства.

Результаты и обсуждение

В мире существует множество пород овец, каждая из которых обладает уникальными характеристиками и применяется для разных целей. Важно понимать, что «лучшая» порода зависит от конкретных требований и задач овцеводства. В таблице 1 приведены некоторые из наиболее известных пород овец в Казахстане.

Таблица 1- Породы овец, разработанные в Казахстане

№	Порода	Описание породы
	Казахская тонкорунная порода	Высокая мясная продуктивность, то есть крупная величина, высокая живая масса, высокий убойный выход мяса, что позволяет производить конкурентоспособную ягнятину и баранину с отличными вкусовыми качествами
	Южноказахский меринос	Выведен в 1966 году скрещиванием казахских грубошерстных курдючных маток с баранами новокавказской, кавказской, алтайской, асканийской, грозненской, советского мериноса.
	Казахский архаромеринос	Создана порода в 1950 г. в высокогорной части Казахстана, является единственной в мире породой, выведенной путем гибридизации овец тонкорунной породы (прекос, новокавказского типа) с дикими архарами
	Мясистый меринос	Первая в мировой практике тонкорунная мясная порода, созданная в условиях круглогодичного отгонно-пастбищного содержания в зоне пустынь и полупустынь юго-востока Казахстана с минимальными осадками и изреженным травостоем
	Казахстанский меринос	Овцы новой породы по шерстной продуктивности и качеству шерсти не уступают австралийским мериносам, но значительно превосходят их по плодовитости, скороспелости, живой массе, жизнеспособности и другим качествам
	Казахская полутонкорунная порода с кроссбредной шерстью	Выведена в 1994 году путем межпородного сложного воспроизводительного скрещивания маток казахской тонкорунной породы и тонкорунно-грубошерстных помесей с баранами пород зарубежной селекции – линкольн, ромни-марш, бордер-лейстер, тяньшанской
	Акжайыкская полутонкорунная порода	Выведена в 1996 году, путем сложного воспроизводительного скрещивания тонкорунно и полутонкорунно-грубошерстных маток с баранами типа линкольн и ромни-марш 1/4, 3/4 кровности и последующим разведением животных желательного типа «в себе».
	Казахская мясошерстная полутонкорунная порода	на основе скрещивания местных казахских курдючных маток с баранами прекос и разведения помесей желательного типа «в себе», с последующим вводным скрещиванием с баранами линкольн и австралийский корридель
	Казахская мясная скороспелая полутонкорунная порода овец	Порода создана для разведения в предгорной и горной зонах, но хорошо зарекомендовала себя в пустынной и полупустынной зонах.
	Едилбайская порода	Животные этой породы наиболее крупные не только среди овец мясосального направления, разводимых в Казахстане, но и в мире.
	Сарыаркинская курдючная грубошерстная порода	Создана на основе воспроизводительного скрещивания овец казахской курдючной грубошерстной, едилбаевской и казахской курдючной полугрубошерстной пород
	Дегереская курдючная мясошерстная порода	Выведена на основе сложного воспроизводительного скрещивания путем разведения в себе трехпородных помесей желательного типа – казахская курдючная, шропшир и прекос
	Казахская курдючная грубошерстная порода	Порода отлично приспособлена к условиям круглогодичного пастбищного содержания, районирована почти во всех зонах разведения мясосальных овец страны.
	Казахская курдючная полугрубошерстная порода	Порода создана путем сложного воспроизводительного скрещивания казахских курдючных грубошерстных овец, улучшенных едилбайскими овцами, с баранами сараджинской, дегереской, таджикской пород и с последующим разведением животных желательного типа «в себе».

Источник: Составлено авторами на основе источников (Породы овец. НИИ овцеводства, Какие породы овец и баранов бывают)

Таким образом, данные виды овец наиболее популярны в мире и выбор остается за сельхозпроизводителем каких он предпочтет к выращиванию овец.

Численность овец и коз в Республике Казахстан составляет 21 785 977 голов согласно рисунку 1.

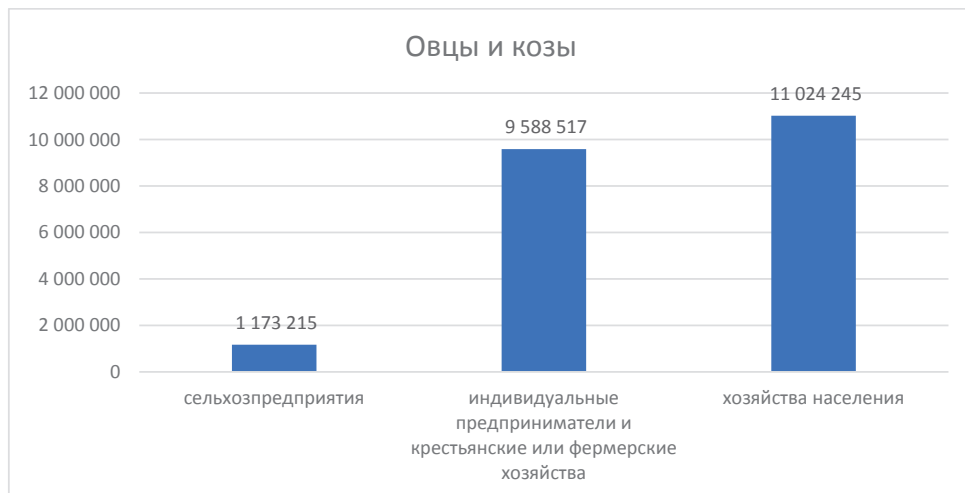

Рис. 1- Численность овец и коз в Республике Казахстан, 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

На предоставленном рисунке 1, в 2023 году сельхозпредприятия вместе с индивидуальными предпринимателями и крестьянскими/фермерскими хозяйствами общей численностью 1 173 215 занимаются разведением овец и коз. С учетом предоставленных данных, можно рассчитать процентное соотношение каждой категории в общем количестве овец и коз в 2023 году. Удельный вес сельхозпредприятий составил 5,38%. Индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства значительно превышают сельхозпредприятия в количестве, составляя 9 588 517. Индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства составили 43,99%. Хозяйства населения также активно занимаются разведением овец и коз, их количество составляет 11 024 245. Это самая многочисленная категория, указывая на значительный интерес населения к этой сельскохозяйственной деятельности. Хозяйства населения составили 50,63%.

Рассмотрим производственные показатели продукции овцеводства в Республике Казахстан за 2023 год, рисунок 2.

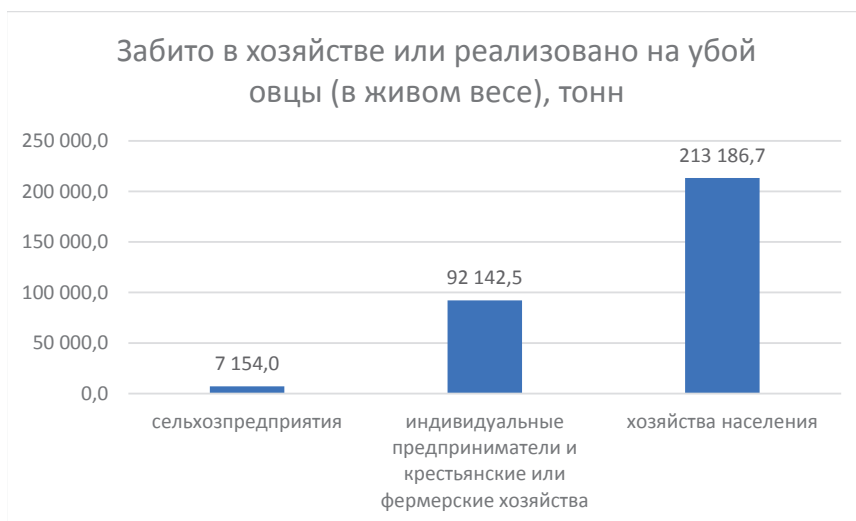

Рис. 2. - Забито за 2023 год в хозяйстве или реализовано на убой овцы (в живом весе), тонн

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Наибольшее количество забитых или реализованных овец приходится на хозяйства населения (68,21%), за которыми следуют индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства (29,50%), а сельхозпредприятия занимают наименьшую долю (2,29%). В настоящее время и в России мясное поголовье овец сосредоточено среди фермеров и домашних хозяйств, которые не могут обеспечить племенную работу и внедрение инноваций на необходимом уровне. Основными потребителями инноваций являются сельскохозяйственные организации, которые занимают небольшое место по поголовью скота и выпускаемой продукции. В целом, анализ данных о забое или реализации овец в живом весе позволяет оценить вклад разных хозяйственных структур в данную отрасль, выявить потребности и возможности для поддержки и развития, а также понять влияние на экономику и занятость в регионе.

Рассмотрим производство шерсти продукции овцеводства в Республике Казахстан за 2023 год, которая составляет 40 737, 8 тонн овечьей шерсти на рисунке 3.

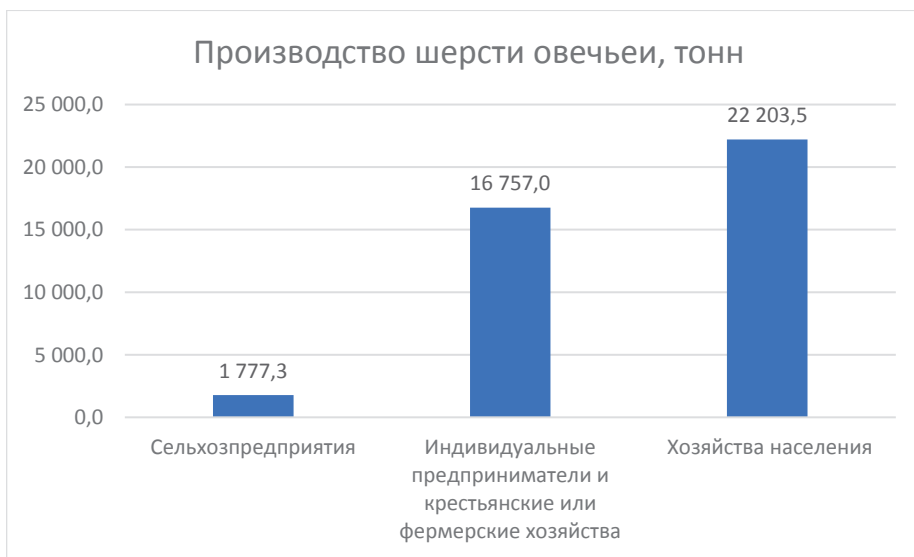

Рис. 3. – Производство овечьей шерсти в тоннах в Республике Казахстан за 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Доля хозяйств населения 54,43% по производству шерсти в Республике Казахстан за 2023 год, тогда как доля индивидуальных предпринимателей 41,20% и сельхозпредприятий 4,37%. Анализ производства овечьей шерсти позволяет понять, какие секторы экономики (сельхозпредприятия, индивидуальные предприниматели и хозяйства населения) являются основными производителями данного продукта. Это имеет важное значение для разработки стратегий развития и поддержки различных хозяйственных структур. Доля хозяйств населения 54,43% и индивидуальных предпринимателей 41,20%, в производстве овечьей шерсти достаточно высока. Это означает, что множество людей, работают на своих хозяйствах и предприятиях.

Разнообразие производителей (сельхозпредприятия, индивидуальные предприниматели и хозяйства населения) может способствовать устойчивости отрасли. Если бы зависимость была высокой от одного типа хозяйств, какие-либо изменения в этом секторе могли бы отрицательно повлиять на всю отрасль.

Качество продукции. Важно также обращать внимание на качество производства овечьей шерсти, независимо от типа хозяйств, для конкурентоспособности продукции на рынке и на удовлетворение потребителей.

В целом, анализ данного распределения производства овечьей шерсти позволяет понять структуру этой отрасли в Казахстане, выявить потребности различных секторов и разработать стратегии поддержки и развития.

Отметим, что в 2023 году имелся падеж скота, что изображено на рисунке 4.

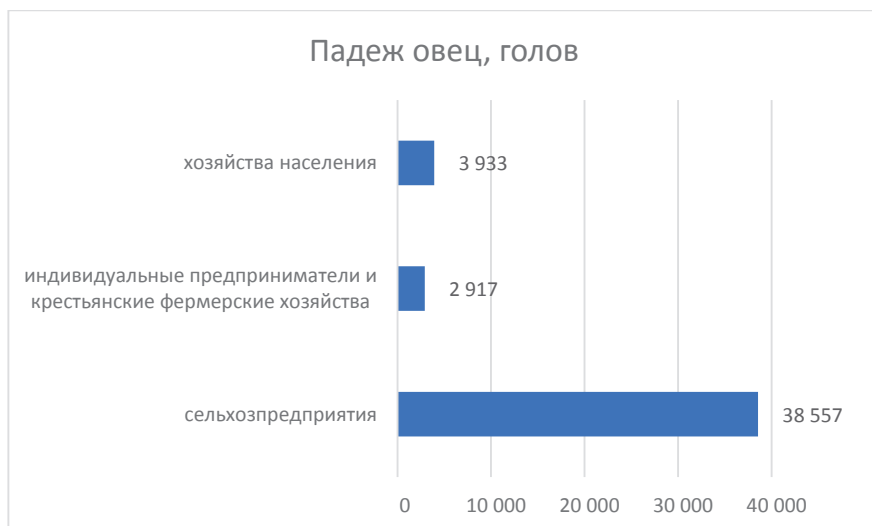

Рис. 4. - Падеж овец, голов в Республике Казахстан, 2023 год.

Источник: Составлено по источнику (Официальный сайт Бюро национальной статистики, 2023)

Большинство овец находится в хозяйствах населения (примерно 68.13%), затем идут сельхозпредприятия (29.89%), и индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства занимают наименьшую долю (2.26%).

Исходя из данных, можно сделать вывод, что овцеводство имеет важное значение в сельской местности Республики Казахстан. Хозяйства населения играют наибольшую роль в сохранении поголовья овец, что может быть связано с традициями и культурой населения. Большое количество овец в хозяйствах населения может означать значительное влияние этой отрасли на занятость и доходы местных сельских жителей. Активное участие индивидуальных предпринимателей и крестьянских/фермерских хозяйств в овцеводстве может указывать на развитие частных и мелких бизнесов в сфере животноводства.

Таким образом, овцеводство в Казахстане, как и в других странах, сталкивается с различными вызовами и проблемами. Важно, по мнению авторов, выявлять эти проблемные точки, чтобы разработать стратегии и подходы к их решению. Нами приведены некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана:

1. Устаревшие методы и технологии.
2. Недостаток инфраструктуры.
3. Недостаток образования и информирования.
4. Проблемы с заболеваниями.
5. Нерентабельность.
6. Недостаточная генетическая селекция.

7. Климатические факторы.

8. Отсутствие финансирования и поддержки.

9. Экологические аспекты.

Выявление и решение этих проблемных точек требует совместных усилий овцеводов, государства, научных исследователей и других заинтересованных сторон.

Овцеводство, как и любая сельскохозяйственная деятельность, оказывает определенное влияние на окружающую среду. Важно управлять этим воздействием, чтобы минимизировать отрицательные последствия. Овцеводство может воздействовать на окружающую среду в Казахстане и следующие меры могут быть приняты для управления этим воздействием.

Управление отходами.

1. Гумус образование: ведение овцеводства на пастбищах может способствовать образованию гумуса, улучшая структуру почвы и сохраняя плодородие земли.

2. Утилизация органических отходов: способы переработки органических отходов (например, остатков корма) в компост, биогаз или другие продукты могут снизить негативное влияние на окружающую среду.

3. Минимизация загрязнения водоемов: организация специальных мест для питания овец и обеспечение их удаленности от водных источников помогает предотвратить загрязнение водоемов.

Управление земельными ресурсами:

1. Ротация пастбищ: система планомерной смены пастбищных угодий позволяет предотвращать деградацию почвы и сохранять плодородие земельных участков.

2. Ограничение перегрузки: контроль численности овцеводческих стад на конкретных пастбищах помогает избежать избыточного поголовья и перегрузки пастбищ.

3. Агроресоводство: внедрение древесных и кустарниковых культур в систему овцеводства может способствовать защите почвы, водных ресурсов и борьбе с эрозией.

Внедрение современных технологий в Казахстане:

1. Эффективное использование водных ресурсов: Внедрение технологий экономии воды при питании овец и увлажнении пастбищ помогает более эффективно использовать водные ресурсы.

2. Технологии учета и мониторинга: Применение датчиков и систем мониторинга помогает отслеживать состояние пастбищ, здоровье стада и оптимизировать ресурсное использование.

Экологическое образование и осведомленность:

1. Обучение фермеров: Проведение семинаров и обучающих программ для овцеводов по принципам устойчивого овцеводства и экологически ответственным практикам.

2. Содействие общественного мнения: Пропаганда экологически чистого овцеводства среди населения и фермерского сообщества может способствовать формированию осознанной потребности в устойчивой практике.

Управление окружающей средой в овцеводстве в Казахстане должно стремиться к созданию баланса между потребностями отрасли и сохранением природных ресурсов для будущих поколений.

Поддержка этих путей способствует развитию современного и устойчивого овцеводства в Казахстане, способного эффективно адаптироваться к меняющимся условиям.

Выводы

Большинство овец в Казахстане находится в хозяйствах населения (примерно 68.13%), затем идут сельхозпредприятия (29.89%), и индивидуальные предприниматели и крестьянские/фермерские хозяйства занимают наименьшую долю (2.26%). Хозяйства населения играют наибольшую роль в сохранении поголовья овец, что может быть связано с традициями и культурой населения.

Доля хозяйств населения 54,43% и индивидуальных предпринимателей 41,20%, в производстве овечьей шерсти достаточно высока. Это означает, что множество людей, работают на своих хозяйствах и в малом бизнесе. Это положительно влияет на занятость и доходы населения в сельских районах.

Некоторые из основных проблемных точек в овцеводстве Казахстана: устаревшие методы и технологии, недостаток инфраструктуры, недостаток образования и информирования, заболевания овец, недостаточная генетическая селекция, нерентабельность, экстремальные климатические условия, отсутствие финансирования и поддержки, экологические проблемы.

Перспективы

Авторы планируют рассмотреть передовой опыт овцеводческих хозяйств Казахстана в отношении управления затратами.

Конфликт интересов

От имени авторов корреспондент автор заявляет, что конфликта интересов нет

Литература

- Csatari, G.B. (2010). The economic aspects of innovation in sheep breeding // *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 2010. 04: 97–104
- Gorbacheva, A.S. et al. (2020). IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 422 012073. 1–8
- Kulaševa, A. (2022). Как заработать в Казахстане на овцеводстве. URL: <https://world-nan.kz/blogs/kak-zarabotat-v-kazahstane-na-ovtsevodstve>
- Куликова, Н.И. (2017). Овцеводство и козоводство: учеб.-метод. пособие. Краснодар: КубГАУ. 193
- Лайпанов, Б.К. (2018). Овцеводство - как важнейшая отрасль во время импортозамещения // *Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями*, 2018. 19. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozamescheniya>
- Marinchenko, T. (2021). Scientific support for the innovative development of sheep breeding in the Russian Federation. In: International scientific and practical conference “Fundamental and applied research in biology and agriculture: current issues, achievements and innovations”. Farba, 2021. E3S Web of Conferences 254, 08013: 1–7

Minaxmetova, Z.R. (2022). Роль овцеводства в подъеме благосостояния сельского населения // *Сеїфуллин окулары – 18: «Жастар және ғылым – болашаққа көзқарас», материалы международной научно-практической конференции, Т.I, Ч.III, 216–219*

Овцеводство – основная отрасль животноводства Казахстана. URL: <https://itest.kz/ru/ent/biologiya/7-klass/lecture/ovcevodstvo-osnovnaya-otrasl-zhivotnovodstva-kazakhstan>

Официальный сайт Бюро национальной статистики. Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/>

Попова, Е. (2014). Овцеводство одна из древних отраслей сельского хозяйства. URL: <https://agroinfo.kz/ovcevodstvo-odna-iz-drevnix-otraslej-zhivotnovodstva/>

Породы овец. НИИ овцеводства. URL: <https://nasec.kz/sites/default/files/2020-12/porodi-ovets-nii-ovtsevodstvapdf.pdf>

Rivas, J., Perea, J., De-Pablos-Heredero, C., Morantes, M., Angon, E., García, C., García, B., García, A. (2019). Role of technological innovation in livestock breeding programmes: a case of cereal-sheep system // *Italian Journal of Animal Science*, 2019. 18(1): 1049–1057

Sadykov, E.T., Bekseitov, T.K., Tuganova, B.S. (2023). Овцеводство Республики Казахстан: пути повышения производительности труда и рентабельности // *Проблемы агрорынка*, 2023. 2: 116–126

Theodoridis, A., Vouraki, S., Morin, E., Koutouzidou, G., Arsenos, G. (2022). Efficiency Analysis and Identification of Best Practices and Innovations in Dairy Sheep Farming // *Sustainability*, 2022. 14(21): 13949

Theodoridis, A., Vouraki, S., Morin, E., Rupérez, L.R., Davis, C., Arsenos, G. (2021). Efficiency Analysis as a Tool for Revealing Best Practices and Innovations: The Case of the Sheep Meat Sector in Europe // *Animals*, 2021. 11(11): 3242

Форум овцеводов. (2023). *Сельскохозяйственные вести*, 2023, 1. URL: <https://agri-news.ru/zhurnal/2023/1-2023/forum-ovtsevodov/>

References

Csatari, G.B. (2010). The economic aspects of innovation in sheep breeding//*Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 2010. – 04. –1-2. –97–104.

Forum ovcevodov. (2023). Sel'skokoхojajstvennyye vesti, 2023–1. URL: <https://agri-news.ru/zhurnal/2023/1-2023/forum-ovtsevodov/>

Gorbacheva A. S. et al. (2020). IOP Conf. Ser.: Earth Environ. Sci. 422 012073. – 1–8.

Kakie porody ovec i baranov byvajut. URL: [https://electropastyx.ru/blog/kakie-porody-ovets-i-baranov-byvajut/\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://electropastyx.ru/blog/kakie-porody-ovets-i-baranov-byvajut/(data obrashhenija: 01.04.2024))

Kulasheva.A. (2022). Kak zarabotat' v Kazahstane na ovcevodstve. URL: <https://world-nan.kz/blogs/kak-zarabotat-v-kazahstane-na-ovtsevodstve>

Kulikova N. I. (2017). *Ovcevodstvo i kozovodstvo: ucheb.-metod. posobie*, 2017. – Krasnodar: KubGAU. – 193.

Lajpanov B.K. (2018). *Ovcevodstvo - kak vazhnejshaja otrasl' vo vremja importozameshhenija / Teorija i praktika bor'by s parazitarnymi boleznyami*, 2018. –19. URL: [https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozameshheniya_\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://cyberleninka.ru/article/n/ovtsevodstvo-kak-vazhneyshaya-otrasl-vo-vremya-importozameshheniya_(data obrashhenija: 01.04.2024))

Marinchenko T. (2021). Scientific support for the innovative development of sheep breeding in the Russian Federation. international scientific and practical conference “fundamental and applied research in biology and agriculture: current issues, achievements and innovations”. /*Farba*, 2021. – e3s web of conferences 254, 08013 – 1–7.

Minahmetova Z. R. (2022). Rol' ovcevodstva v pod#eme blagosostojaniya sel'skogo naselenija/ *Sejfullin okulary – 18: «Zhastar zhәне ғылым – bolashакқа көзқарас halыkaralyқ ғылыми -praktikalық konferencija materialdary Materialy mezhdunarodnoj nauchnoprakticheskoy konferencii «Sejfullinskie chtenija – 18: «Molodezh' i nauka – vzgljad v budushhee», 2022. — Т.I, Ch.III. – — 216–219.*

Oficial'nyj sajt Bjuro nacional'noj statistiki. Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam

Respubliki Kazahstan. [https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/\(data obrashhenija: 01.04.2024\)](https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-forrest-village-hunt-fish/publications/(data obrashhenija: 01.04.2024)).

Ovcevodstvo – osnovnaja otrasl' zhivotnovodstva Kazahstana. URL: <https://itest.kz/ru/ent/biologiya/7-klass/lecture/ovcevodstvo-osnovnaya-otrasl-zhivotnovodstva-kazahstana> (data obrashhenija: 01.04.2024).

Popova E. (2014). Ovcevodstvo odna iz drevnih otraslej sel'skogo hozjajstva. URL: <https://agroinfo.kz/ovcevodstvo-odna-iz-drevnix-otraslej-zhivotnovodstva/>

Porody ovec. NII ovcevodstva. <https://nasec.kz/sites/default/files/2020-12/porodi-ovets-nii-ovtsevodstv.pdf>(data obrashhenija: 01.04.2024).

Rivas, J, Perea, J, M, De-Pablos-Heredero C., Morantes M, Angon E., García C, García B, García A. (2019). Role of technological innovation in livestock breeding programmes: a case of cereal-sheep system/Italian Journal of Animal Science, 2019. –18:1, P. 1049-1057

Sadykov E. T., Bekseitov T. K., Tuganova B.S. Ovcevodstvo Respubliki Kazahstan: puti povyshenija proizvoditel'nosti truda i rentabel'nosti. / Problemy agrorynka, 2023. – 2. – 116–126.

Theodoridis A, Vouraki S, Morin E, Koutouzidou G, Arsenos G. (2022). Efficiency Analysis and Identification of Best Practices and Innovations in Dairy Sheep Farming. Sustainability,2022. – 14(21) – 13949.

Theodoridis A, Vouraki S, Morin E, Rupérez LR, Davis C, Arsenos G. (2021). Efficiency Analysis as a Tool for Revealing Best Practices and Innovations: The Case of the Sheep Meat Sector in Europe. /Animals,2021. – 11(11) –3242.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 374–388
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.847>

UDC: 332.122
IRSTI: 06.52.13

A. Makenova^{1*}, A. Oralbayeva¹, A. Kizimbayeva², 2024.

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan;

²Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov,
Aktau, Kazakhstan.

E-mail: bolat39@mail.ru

SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE

Makenova A. Master of Economics, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4942-2605;

Oralbayeva A. - candidate of Economic Sciences, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan, Kyzylorda, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Kizimbayeva A. acting associate professor at the «Management» department, Caspian University of Technologies and Engineering after S.Yessenov, Aktau, Kazakhstan, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Abstract. In this article, the authors consider the modern sustainable development of rural areas. It is the sustainable development of the agricultural sector that has the most significant impact on the state of all spheres of human activity from regional to global scales. The sustainable development of the economy of both the whole country and a separate region, taking into account the general patterns of functioning and development of the country, has its own characteristics, which are determined by the conditions of the production process, the efficiency of using resource potential, human capital, etc. It is sustainable development that characterizes the state of balanced and equitable progress, characterized by the coordinated use of natural resources, the distribution of investments, the direction of scientific and technological progress, personal growth and institutional transformations. Today, the development of the economy of Kazakhstan has led to a more rational functioning of the economic management system in the agricultural sector. The work highlighted the current state of sustainable development of rural areas: the state of rural areas, the main indicators of animal husbandry, crop production, etc. It is also worth noting that to effectively implement the ideas of the Sustainable Development Goals, it is necessary to conduct a comprehensive study, during which special attention would be paid to gender issues in all demographic groups. Today, in Kazakhstan, in the process of budget planning, work is underway to systematically take into account the needs of various demographic segments. Thus, the acquisition of effective cost

reduction management skills is crucial, since it allows you to produce and sell agricultural products with competitive advantages over other market participants. To increase the diversity of agricultural products, it is important to master the ability to diversify agricultural products.

Keywords: sustainable development, settlements, rural areas, agriculture, crop production, animal husbandry, ecology, agricultural products, sustainable development goals, planning.

А.А. Макенова^{1*}, А.К. Оралбаева¹, А. Кизимбаева², 2024.

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан;

²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.

E-mail: bolat39@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Макенова А. – экономика магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-4942-2605;

Оралбаева А. – э.ф.к, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Кизимбаева А. – С.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университетінің «Менеджмент» кафедрасының доцентінің м.а., Ақтау, Қазақстан, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Аннотация. Бұл мақалада авторлар ауылдық аумақтардың заманауи тұрақты дамуын қарастырады. Бұл аграрлық саланың тұрақты дамуы адам өмірінің барлық салаларының аймақтық ауқымнан жаһандық ауқымға дейінгі жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Елдің жұмыс істеуі мен дамуының жалпы заңдылықтарын ескере отырып, бүкіл елдің де, жекелеген аймақтың да экономикасының тұрақты дамуы өндірістік процестің шарттарымен, Ресурстық әлеуетті, адами капиталды пайдалану тиімділігімен және т.б. анықталатын өзіндік ерекшеліктерге ие. Бұл табиғи ресурстарды «Үйлестірілген пайдаланумен», инвестицияларды бөлумен, ғылыми-техникалық прогресс бағытымен, жеке өсумен және институционалдық өзгерістермен сипатталатын теңдестірілген және тең прогресс жағдайын сипаттайтын тұрақты даму. Бүгінде Қазақстан экономикасының дамуы аграрлық секторда экономиканы басқару жүйесінің неғұрлым ұтымды жұмыс істеуіне негіз болды. Жұмыста ауылдық аумақтардың орнықты дамуының қазіргі жай-күйі: ауылдық аумақтардың жай-күйі, мал шаруашылығының, өсімдік шаруашылығының негізгі көрсеткіштері және т.б. сондай-ақ, орнықты даму мақсаттарының идеяларын тиімді іске асыру үшін барлық демографиялық топтардағы гендерлік мәселелерге ерекше назар аударылатын кешенді зерттеу жүргізу қажет екенін атап өткен жөн. Бүгінде Қазақстанда бюджеттік жоспарлау процесінде түрлі демографиялық сегменттердің қажеттіліктерін жүйелі есепке алу бойынша жұмыс

жүргізілуде. Осылайша, шығындарды азайтуды тиімді басқару дағдыларын игеру өте маңызды, өйткені ол ауылшаруашылық өнімдерін нарықтың басқа қатысушыларына қатысты бәсекелестік артықшылықтармен өндіруге және сатуға мүмкіндік береді. Ауылшаруашылық өнімдерінің әртүрлілігін арттыру үшін ауылшаруашылық өнімдерін әртараптандыру дағдыларын игеру маңызды.

Түйін сөздер: тұрақты даму, кенттер, ауылдық аумақтар, ауыл шаруашылығы, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, экология, ауыл шаруашылығы өнімдері, тұрақты даму мақсаттары, жоспарлау.

А.А. Макенова^{1*}, А.К. Оралбаева¹, А. Кизимбаева², 2024.

¹Қызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан;

²Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, Актау, Казахстан.

E-mail: bolat39@mail.ru

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ КАЗАХСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Макенова А. – магистр экономики, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: Aigul.m.a@mail.ru, ORCID: 0000-0002-4942-2605;

Оралбаева А. – к.э.н, Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан, E-mail: aika-bagdat@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9233-8599;

Кизимбаева А. – и.о. доцента кафедры «Менеджмент», Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова, г. Актау, Казахстан, E-mail: kizimbayeva@mail.ru, ORCID: 0000-0002-2585-3156.

Аннотация. В данной статье авторами рассматривается современное устойчивое развитие сельских территорий. Именно устойчивое развитие аграрной отрасли оказывает наиболее существенное влияние на состояние всех сфер жизнедеятельности человека от региональных до глобальных масштабов. Устойчивое развитие экономики как всей страны, так и отдельного региона с учетом общих закономерностей функционирования и развития страны имеет свои особенности, которые определяются условиями производственного процесса, эффективностью использования ресурсного потенциала, человеческого капитала и т.д. Именно устойчивое развитие характеризует состояние сбалансированного и равноправного прогресса, характеризующегося скоординированным использованием природных ресурсов, распределением инвестиций, направлением научно-технического прогресса, личностным ростом и институциональными преобразованиями. Сегодня развитие экономики Казахстана обусловило более рациональное функционирование системы управления экономикой в аграрном секторе. В работе было освещено современное состояние устойчивого развития сельских территорий: состояние сельских территорий, основных показателей животноводства, растениеводства и т.д. Также стоит отметить, что для

эффективной реализации идей целей устойчивого развития необходимо провести комплексное исследование, в ходе которого особое внимание было бы уделено гендерным вопросам во всех демографических группах. Сегодня в Казахстане в процессе бюджетного планирования ведется работа по систематическому учету потребностей различных демографических сегментов. Таким образом, приобретение навыков эффективного управления снижением затрат имеет решающее значение, поскольку позволяет производить и продавать сельскохозяйственную продукцию с конкурентными преимуществами по отношению к другим участникам рынка. Чтобы увеличить разнообразие сельскохозяйственной продукции, важно овладеть умением диверсифицировать сельскохозяйственную продукцию.

Ключевые слова: устойчивое развитие, поселки, сельские территории, сельское хозяйство, растениеводство, животноводство, экология, сельхоз-продукция, цели устойчивого развития, планирование

Introduction

At the present stage of development, sustainable development of rural areas is one of the most important tasks facing countries around the world. It is important to note that the main goal of sustainable development of rural areas is to ensure the strengthening of rural areas of the country, as well as the protection and development of natural resources and the environment of the country for future generations. Today, it is the power of sustainable development of rural areas that represents such a state of rural areas that ensures the solution of three interdependent tasks: economic development, ensuring social justice and protecting natural resources.

Sustainable rural development has its own characteristics, which are determined by the conditions of the production process and the possibilities of its use, taking into account the general methods of work and development of the country, the use of natural resources, human capital, etc. It is worth considering that with growth and economic development, all areas of production are revived, a stable level of demand is created, the standard of living of the population increases. At the same time, it is necessary to understand that economic growth requires large expenditures and can have negative consequences. In this sense, sustainable rural development is the choice of the right priorities and the right path to achieve sustainable development goals. The Sustainable Development Goals are a global call to action aimed at reducing poverty, protecting the planet from negative consequences, improving the standard of living and development prospects for every person in the world. 17 Sustainable Development Goals were adopted by all UN member states in 2015 as part of the 2030 Agenda for Sustainable Development, and it is also worth noting that there is a 15-year plan to achieve them (Antipov, 2000).

Progress is being made towards achieving the Sustainable Development Goals, but overall implementation of these goals has not yet reached the required level and scale. It is important to note that 2020 marked a decade of intensive action to achieve the 2030 goals. It is also important to note that the annual reports provide

an overview of the Sustainable Development Goals currently adopted around the world, highlighting areas where progress has been made and where further action is needed. The reports are published by the UN Department of Economic and Social Affairs. A number of government agencies, experts from civil society organizations, international and regional organizations, foundations, academia and other organizations are also involved in the preparation of the reports.

The main objective of this article is to consider the sustainable development of rural areas in Kazakhstan at the current stage of development.

Literature review . It is important to note that the concept of sustainable rural development is gaining popularity all over the world today, but there are few scientific works on it, especially in the domestic sphere. Currently, we can cite the following scientists whose research is devoted to sustainable rural development: Faber A., Stanni M., Charnetsky A., Adamovich M., Urban S., Danilishina B., Gruznevich E.S. Sartanova N.T., Aitzhanova D.A., Merzlov A.V., Omarov A.K., Kaparova R.B., Siptits S.O., Moldashev A.B., Nikitina G.A. and others (Ivolga, 2014: 151-154; Siptits, 2017: 56-59).

It is worth clarifying and examining the main definitions of the concept of "sustainable development" considered by various authors:

- The UN World Commission gives the following definition of the concept of "sustainable development", which consists of the ability to meet the needs of people in the present, protect the environment and resources, that is, not to harm the environment and resources of the future, and meet the needs of the country's population.

- G.H. Brundtland believes that this is an example of sustainable development - it is the development of the population that satisfies the greatest needs of the present generation without depriving future generations of this opportunity.

- Aitzhanova D.A., Omarov A.K.: sustainable development is a process of change in which the use of resources, investment management, scientific and technological development, social conditions and organizational changes are associated with the subsequent strengthening of the country's ability to meet its needs.

- Solovyova S.V., Bobilev S.N. In their works they write that sustainable development is a balanced development of economic, social and environmental elements.

It is important to note that, based on the above, the concept of "sustainable development" should be considered as a global social responsibility based on two main factors: anthropocentrism and biosphere centrism. Anthropocentrism is associated with the principle of equal opportunities to meet the needs of the population and, as a consequence, with the right to life.

In general, the analysis of scientific literature on the problems of sustainable development of rural areas led to the use of two main methods for their definition:

- environmental direction (Efremov K., Anuchin V.A., Danilov-Danilyan V.V., Kostina T.I. and others);

- a comprehensive method that includes the fundamentals of socio-economic

principles (Buzdalov I.N., Anfinogentova A.A., Petrikov A.V., Bautin V.M., Kovalenko E.G., Aganbegyan A.G., Kozlov V.V., Andryushenko S.A., Sharipov et al. S.I.).

It should be noted that I.N. Buzdalov considers the economic component to be the most important element of sustainable development of rural areas. Afinogenova A.A. also pays attention to the development of the economy, agricultural and food industries within the framework of sustainable development of rural areas. In turn, Academician of the Russian Academy of Agricultural Sciences Krylatykh E.N. emphasizes the important role of agriculture in the theory of multifunctional agriculture and sustainable development of rural areas. In particular, the interaction and mutual influence of such important factors as economic, social, environmental and their derivatives (knowledge and innovation in the food distribution system, i.e. part of the development of rural areas) is shown (Rodionova, 2016: 16-23; Moldashev, 2019: 11-19).

A detailed approach is also presented in the works of Kozlov V.V., Bautin V.M. and Merzlov A.V., who consider the development of rural areas as follows: "this is the sustainable development of the rural community, allowing it to carry out its economic activity (food production, agricultural production and other non-agricultural products) and the distribution of public services, equality and quality of life in rural areas by preserving the rural way of life and rural culture, as well as control over the efficient use of land, protection of historical monuments, increase in the human race and improvement." "Environmental protection and preservation of ecological balance in the biosphere" (Ivolga, 2014: 151-154).

Materials and main methods. The development of a comprehensive measurement system, including both quantitative and qualitative aspects of assessing sustainable development, is one of the main challenges for effective rural development. Agenda 21, adopted at the UN Conference on Environment and Development in Rio de Janeiro in 1992, recognized the importance of developing indicators to promote development. These indicators are important for substantiating decision-making processes at different levels and for promoting coherence and self-sufficiency of complex ecosystems and rural areas.

Based on the current state of research and scientific literature, it is obvious that there are no established quantitative methods for assessing the sustainable development of rural areas, communities and rural areas. It is worth noting that there is no consensus among scientists and experts regarding the basic concept of "sustainable development" and strategies for achieving it. At the same time, a review of scientific research and articles on this topic revealed several basic methodological approaches to developing indicators of sustainable development (Lukyanchikov, 2002: 123-140).

In writing this article, the theoretical and empirical basis was based on concepts presented in the works of domestic and foreign researchers on sustainable development of rural areas, as well as in articles from international and national

conferences, forums, round tables, scientific research and international reports in the field of sustainable development of rural areas.

The empirical basis of the study is statistical data obtained from the bulletins and statistics of the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. When writing the article, the following information was analyzed: sustainable development of rural areas according to research by modern authors, living conditions in rural areas, key indicators of rural development, etc.

Results. Currently, agricultural resources and food products for the country's population are accumulated in rural areas, i.e. it should be noted that agricultural products produced in rural areas directly affect the food security of the entire country. Rural areas also affect and solve food security problems that can be caused by a lack of food production in rural areas and lead to a deficit of agricultural products not only in our country but also throughout the world.

It is worth noting that today, since the establishment of trade relations, the food sector of the Republic of Kazakhstan has undergone significant changes. These changes have had a significant impact on various aspects, including the scale and nature of production, the interaction of supply and demand in the domestic market, the composition of domestic and foreign goods, the stability of food prices, etc. Today, it is also worth paying attention to the fact that there has been a significant decrease in both the scale and volume of the corresponding agricultural production. The main reason for the change in the growth of the food sector can be considered a large number of changes, in particular, a change in its fundamental characteristics due to the establishment of private property, emerging crises in the world economy, a changing climate, etc. As a result of the above, the following occurs: a decrease in the allocation of land resources for agriculture, which led to a decrease in their availability; a decrease in the predominance of large farmers who used to trade in agricultural products for processing, was replaced by small farmers, including farms and enterprises; crop yields are falling due to climate change; there is a significant reduction in processing capacities in the food industry, which has led to the closure of large meat-packing plants, dairies and other similar enterprises.

It should be noted that the level of rural development plays an important role in the implementation of food safety standards. Therefore, it is necessary to constantly monitor and evaluate the development potential of rural areas. It is important to note that the effective implementation of rural development should be based on the use of comparative advantages of rural areas to identify and promote "growth zones", prioritize and support development methods, improve financing and production methods, which will be the basis for the financial independence of regions and rural areas.

The sustainability of rural areas generally depends on the level of rural development. Sustainable rural development means equal and fair progress, characterized by systematic use of resources, distribution of investments, direction of scientific and technological progress, human growth and institutional changes.

These interdependent factors together enhance the ability of people to meet their needs and desires, thereby ensuring a better quality of life now and in the future.

In the generally accepted sense, sustainable development is understood as a concept of socio-economic development that avoids the depletion of natural resources and promotes the sustainability of society. Sustainable development involves the gradual formation of a self-organizing society that has an impact on the economy, society and the environment. Sustainable development is characterized by adherence to the principles of economic health, environmental protection and social justice.

At the current stage of development, the planning system of the Government of Kazakhstan is focused on achieving results and plays an important role in accelerating the country's progress towards achieving the Sustainable Development Goals (SDGs). Since 2021, the country has introduced a new national planning system - Figure 1, where the main principle of the new system is the inclusion of indicators related to the UN SDGs in national planning documents. In addition, indicators for achieving the country's SDGs in 2021 have also been approved for this work.

It is important to note that Kazakhstan is still in the early stages of integrating the SDGs into the budget planning process. To determine the level of compliance of the state budget with the SDGs in Kazakhstan, a rapid analysis of the budget system was also conducted with the technical support of the United Nations Development Programme. Based on the results of the analysis conducted by various working groups, it was found that budget programs cover 46% (77 out of 167 national SDG targets) related to the SDGs. In summary, the results of the study show that budget plans are in line with the SDG goals to a certain extent. The highest level of implementation is observed for SDG 16 "Peace, Justice and Strong Institutions" - 92%, followed by SDG 11 "Resilient and Sustainable Cities" with an implementation level of 80%, SDG 9 "Industry, Innovation and Infrastructure" reached 75%, SDG 4 - "Quality Education" - reached 70%. In addition, the level of implementation of SDG 3 - "Health and Well-being" - was 69%. Finally, SDG 13 "Climate Protection" has reached 67%.

The average level of implementation of budget programs for SDG 7 "Clean and affordable energy" was 60%. Similarly, the level of implementation of SDG 8, concerning quality jobs and economic growth, was 50%. SDG 12 "Burden on consumption and production" was achieved by 45%. In addition, the level of achievement of SDG 1, aimed at eradicating poverty, was 43%, and SDG 10, aimed at reducing inequality, was 40%.

It is also worth noting that the alignment of budget programs with SDG 17, which concerns "cooperation for development," is low at 37%. SDG 15, which aims to protect the Earth's ecosystem, is at 33% according to the budget plan. Finally, SDG 2, "End Hunger," has a 25% linkage to the budget system.

Thus, there is currently no need to use the SDG budget plan as a reliable indicator of financial support for achieving the SDGs and to continue trying to match budget plans with the SDGs to ensure that sufficient funds are allocated for their implementation (Merzlov, 2006).

It is also important that the effective implementation of the SDG recommendations requires a comprehensive analysis, with special attention to women's issues. Today, when preparing the budget in Kazakhstan, efforts are being made to systematically take into account the needs of various groups of the population. With the assistance of the UN Children's Fund, a budget system for children was developed. This tool is used to assess the level of social protection of children's society (Antipov, 2000; Menshchikova, 2012: 106-110).

Discussion. Today, the intensity of innovative processes in agricultural production ensures the rapid growth of the agro-industrial complex of Kazakhstan. The stability and efficiency of agriculture are considered the most important requirements that society sets for the functioning of the economic system, and the design, implementation and operation of them remains an unresolved problem. Sustainable development affects all aspects of the global economy: the size of the planet's population, income inequality, environmental damage, depletion of natural resources, meeting the current and future needs of people, where the most significant impact on the state of all spheres of human activity from the local to the global level is the sustainable development of rural areas. It is the sustainable development of rural areas that requires integration and coordination between sectors, as well as a balance between social, economic and environmental factors (Tasmaganbetov, 2019: 66-74; Nakipova, 2021: 98-107).

At the present stage of social development, the creation of mechanisms for sustainable development of rural areas is the most important element for the growth of competitiveness of our country. The development of the economy of Kazakhstan has led to the introduction of numerous economic management systems in the agricultural sector. At the same time, the use of agricultural products provides a number of advantages that can be used to create competitive food products. Such advantages include the abundance of large land areas, the purity of agricultural products, excess human capital in rural areas, etc. (Kovalenko, 2012; Khambar, 2022: 56-62).

It is important to note that agricultural growth is closely related to several aspects of development, including political, legal, economic, environmental, social, international, informational and governance factors. For this reason, effective agricultural governance by the government is widely regarded as one of the most important aspects of administrative powers. According to economic theory, the best results in terms of economic development can be achieved with the right combination of government intervention in the economy and producer autonomy within the framework of market development. At the same time, agriculture and the food market are not self-regulating systems in a number of ways. These include: the main production methods are land, insufficient infrastructure development, slow progress and scientific and technical skills, dependence on nature and climate. Conditions, conservatism and inelasticity, as well as low profits and price differences (Soltangazinov, 2023: 60-67; Dorosh, 2019: 4-13).

As for the modern development of rural areas, I would like to note the following:

the budgets of these areas are usually small compared to the budgets of cities. As a result, these limited financial resources are not always sufficient to solve the social and environmental problems necessary to ensure a sustainable balance between the economy, society and the environment. Spatial organization is an important factor that distinguishes the various types of human settlement in the territory of the Republic of Kazakhstan. These include megacities, urban agglomerations, urban settlements and rural areas. At the beginning of 2023, there were 17 regions, 188 districts and 89 cities in the Republic of Kazakhstan, three of which are of national significance. In addition, as shown in Table 1, there are 29 cities, 2,177 rural districts and 6,295 settlements in the country.

Table 1- Administrative-territorial units of the Republic of Kazakhstan at the beginning of 2023.

	Districts			populated areas,				
	in total	of which:		cities			villages	villages,
		urban areas		total	of which:			
		of republican significance	of regional importance		of regional importance	of regional importance		
Republic of Kazakhstan	188	18	4	89	38	48	29	6295
Abaya	8	-	-	4	2	2	2	327
Akmola	17	-	-	11	3	8	5	589
Aktobe	14	-	2	8	1	7	-	315
Almaty	9	-	-	4	1	3	-	380
Atyrau	7	-	-	2	1	1	-	153
West Kazakhstan	12	-	-	2	1	1	3	416
Zhambyl	10	-	-	4	1	3	-	367
Zhetysu	8	-	-	6	2	4	-	352
Karaganda	9	-	2	8	6	2	8	349
Kostanay	16	-	-	6	4	2	3	517
Kyzylorda	7	-	-	4	2	2	2	230
Mangistau	5	-	-	3	2	1	-	59
Pavlodar	10	-	-	3	3	-	3	352
North Kazakhstan	13	-	-	5	1	4	-	635
Turkestan	14	-	-	7	3	4	-	826
Ulytau	2	-	-	3	3	-	2	72
East Kazakhstan	9	-	-	6	2	4	1	356
in the city of Astana	5	5	-	1	-	-	-	-
Almaty city	8	8	-	1	-	-	-	-
Shymkent city	5	5	-	1	-	-	-	-

It should be noted that rural areas may have the necessary infrastructure facilities for the development of entrepreneurial activity, as well as such necessary elements as consulting support and business opening. It is worth noting that during the years of independence, the development of rural areas was associated with a change in ownership patterns and the transition of jobs to market principles in all spheres of life. The share of agriculture in GDP in 2022 was 5.2 percent, and the physical volume index was 106.4 percent compared to the same period last year. It is also worth noting that the rural population growth increased from 155.8 thousand people in 2018 to 111.9 thousand people in 2022. According to the Bureau of National Statistics, the total volume of agricultural production by the end of 2023 reached 37,754.7 million tenge, which is a significant increase. For example, the total production volume increased from 4,497,585.4 million tenge in 2018 to 9,521,002.3 million tenge in 2022, i.e. almost twofold. Now let's look at the availability of grain and legume crops by region of Kazakhstan as of January 1, 2024 - Table 2.

Table 2 - Availability of grain and legume crops by region as of January 1, 2024

	Total	these					
		for legal entities with the main type of activity				other legal entities,	individual entrepreneurs and peasant or farm households
		cultivation of grains and legumes, including seeds and rice cultivation,	flour and cereal industry	Wholesale trade of grain, seeds and feed for	warehousing and storage of grain		
Republic of Kazakhstan	14533207,7	5,012,489.1	1 340113,9	388 453,8	3 928 378,9	1 154 491,8	2 632 470,2
Abaya	239,886.3	69,775.3	57,890.0	-	-	24,056.8	88 164,2
Akmola	3 657 202,3	1 245 305,4	378 526,8	48,080.0	1,485,543.0	78,364.0	415 236,1
Aktobe	410 471,3	83 083,1	55,082.8	86 421,2	90 218,0	21,495.5	70 235,0
Almaty	179 898,7	29,782.5	43 117,6	7,045.6	21,542.7	45 668,2	23 257,1
Atyrau	620.9	-	-	-	-	620.8	0,1
West Kazakhstan	316 289,5	42 420,9	85 528,8	7 105,0	72 776,4	17,825.5	90 603,9
Zhambyl	59,440.8	2,462.1	3 981,3	-	-	12,954.7	39 809,3
Zhetysu	105 808,5	23,522.8	-	3 627,7	-	52,400.7	26 257,3
Karaganda	678 074,3	289 213,6	59 279,6	3 184,1	38,557.9	68,013.5	219 825,6
Kostanay	3,997,409.6	1,349,304.5	197,088.5	106,588.2	1,096,932.1	316,075.7	927 042,6
Kyzylorda	264,048.5	94 939,4	78 385,2	-	-	14,550.1	76 173,8
Mangistau	3 814,8	-	1,414.8	-	-	2,400.0	-
Pavlodar	487 556,2	134,652.8	24,378.7	33 133,7	66,727.8	79 724,8	148,938.4
North Kazakhstan	3 570 244,8	1,481,823.1	174,023.9	85 961,7	1 018 209,9	330 846,9	429,032.9
Turkestan	53,659.0	5 283,2	35,736.0	3,490.0	-	3 273,3	5 876,5

Ulytau	11,064.7	-	7,991.7	-	-	-	3,073.0
East Kazakhstan	400 990,0	160 710,2	71,584.7	185.1	22 159,0	77,985.5	66 110,0
Astana city	19,356.4	186.3	2,990.0	-	15 712,1	468,0	-
Almaty	82.6	23.9	26.3	32.4	-	-	-
Shymkent city	77 288,5	-	63,087.2	3 599,1	-	7,767.8	2 834,4

As for the volume of produced goods, in 2022, livestock farming produced 25,127.3 million tenge compared to the previous year by 103.6%, in crop production - 12,623.7 million tenge by 110.6% compared to the previous year. In addition, 12,463.3 tons of meat (104.3%) were produced in live weight, 40,727.6 tons of milk (105.2%) were produced and 2,578.2 thousand eggs (102.5%) were received. Let's look at the main indicators of crop production in Kazakhstan - Figure 2.

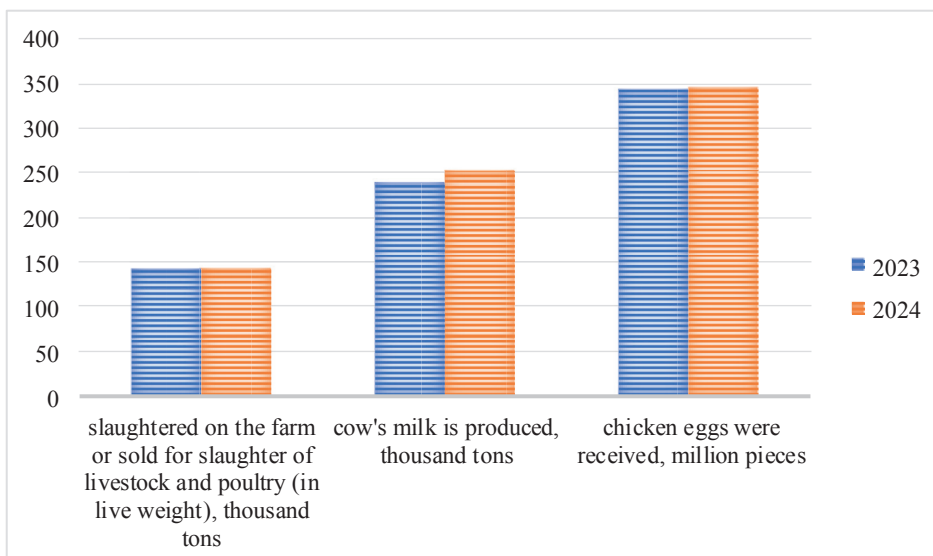

Figure 2. Key indicators of livestock farming in Kazakhstan.

Overall, based on the above data, it can be said that the current situation in rural areas is improving and progress is evident.

It is now very important to define the following areas of public administration for the development of rural areas:

- development of cooperation in rural areas with the aim of strengthening cooperation between players;
- support for improving access to credit resources in rural areas;
- implementation of effective pricing legislation;
- regulation of the distribution network of agricultural products, products, foodstuffs and goods on the market;

- provision of insurance to protect against risks associated with agriculture;
- application of technologies and technical achievements in the agricultural sector;
- protection and efficient use of land and other natural resources;
- promoting the development of rural areas;
- improving the tax system in the agricultural sector;
- creation of an information platform on the agro-industrial complex;
- the use of measures to promote environmentally friendly practices in agricultural production.

It should also be taken into account that the difference between the reproduction of agricultural products and the conditions and possibilities of satisfying the country's agricultural needs requires state control over agricultural production and the food market. The main goal and principle of such a policy is to ensure sustainable development of the agricultural sector, taking into account its specifics and the effective use of agricultural technologies to meet the needs of the population. When applying laws, the interests of the state, industrial and agricultural producers, credit and financial institutions, commercial organizations, urban and rural populations collide. Therefore, the main task of management is to determine the ways and means of satisfying the needs of these different groups.

The success of public administration in the agricultural sector can be seen in the achievement of the goals set by government bodies and included in plans and policies. The main direction of the country's agricultural policy is to promote sustainable development of the agricultural sector and rural areas, the main tasks of which are to increase the competitiveness of agricultural products, create jobs for the rural population, protect natural resources and develop agriculture. investment attractiveness of the agro-industrial complex, etc. At the same time, the stated goals of the agricultural policy serve as a means of assessing the effectiveness of state control in the agricultural sector. The most important indicators indicating the effectiveness of government measures in the agricultural economy are the growth rates of production and total added value measured in relevant prices. On the other hand, the most important indicators are the growth of major investments in the agro-industrial complex, the share of profitable agricultural organizations in relation to their number, as well as indicators of social payments and labor productivity.

It is important to note that the study of agricultural production at the current level of development allows us to classify the factors influencing the development of agriculture:

1) external factors that can affect the food industry are competition in foreign markets, a decrease in consumer demand and an increase in the share of imported food products on the market.

2) Internal factors: a weak regulatory system characterized by shortcomings and errors; the lack of sufficient state support for agriculture hinders the development and growth of the industry; the absence or high costs associated with entering the agricultural market.

In addition, the real problems faced by farming organizations include lack of

working capital, management problems characterized by the incompatibility of the management team with modern production management methods, as well as the use of traditional high-energy technologies and non-renewable costs of agricultural production; low prices for raw materials; weather dependence; problems with access to financial resources.

Conclusion. Overcoming the above-mentioned factors is possible only if the products of agricultural producers are competitive in international markets. At the same time, acquiring skills in effective cost reduction management is crucial, as it allows producing and selling agricultural products with competitive advantages over other market participants. In order to increase the diversity of agricultural products, it is important to master the skill of diversifying agricultural products. In addition, in regions where such practice was previously absent, it is advisable to develop non-traditional species, such as breeding marals or camels. Also today it is necessary to pay attention to increasing labor productivity in agriculture, which requires the use of modern technologies, the use of new equipment, the use of new plant species and animal breeds, optimization of methods for storing and caring for agricultural products, increasing investment and ensuring sufficient access to water supply. As a result, in order to achieve this goal, it becomes necessary to switch to growing crops that consume less water, reduce the use of agrochemicals, implement integrated pest and disease control strategies, and use anti-erosion technologies. Therefore, it is necessary to allocate funds for the implementation of green initiatives that meet environmental standards and promote sustainable development of rural areas.

References

- Antipov A. N., Fedorov V. N. Landscape and hydrological organization of the territory. Novosibirsk, 2000.
- Dorosh Y., Barvinsky A., Kupriyanchyk I., Kravchenko O., Saliuta V. Optimization of the agricultural land structure as the basis of sustainable development of rural areas// *Zemleustry, cadastre and land monitoring*. - 2019. - № 4 (25). - Pp. 4-13.
- Ivolga A.G., Chaplitskaya A.A. Substantiation of the approach to the concept of sustainable development of the economy of the region// *Bioresources and nature management*, 2014, Vol. 6. -№ 1-2. - pp. 151-154.
- Khambar B., Utebayeva A.B., Gafyatullina D.F. Introduction of the principle of budgeting of the UN Sustainable Development Goals in Kazakhstan// *Kazakh Economy, karzhi zhane halykaralyk sauda universitetinin zharshysy*. – 2022. – №3 (48). – Pp.56-62
- Kovalenko E. G. The mechanism of sustainable development of rural areas of the region // *Modern problems of science and education*. - 2012. - № 2.
- Lukyanchikov N. N., Potravny I. M. Economics and organization of environmental management. Moscow: UNITY, 2002. - 454 p.
- Menshchikova V. I. Sustainable development of rural areas// *Socio-economic phenomena and processes*. - № 7-8 (041-042). – 2012. – Pp.106-110.
- Merzlov A.V. Transition to sustainable rural development: theory, methodology and practice. M., 2006.
- Moldashev A.B., Nikitina G.A. Problems of sustainable functioning of the food system of the Republic of Kazakhstan// *Problems of the agro-market*. – 2019. – № 2. – pp. 11-19.
- Nakipova G., Lemechshenko O. Sustainable development of agro-industrial complex and rural areas: regional and applied aspect// *Economic series of the Bulletin of the L.N. Gumilev ENU*. -2021. - № 1. - pp. 98-107.

Official Internet source of Bureau of National statistics of Agency for Strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan: <https://stat.gov.kz/en/>

Rodionova O.A., Borkhunov N.A., Grishkina S.N. Agriculture and other economic activities: new stereotypes// Agro-industrial complex: economics, management. - 2016. – № 4. – pp. 16-23.

Siptitz S.O. Methods of designing effective and sustainable options for the placement of agricultural production// International Agricultural Journal. – 2017. – № 6. – pp. 56-59.

Soltangazinov A.R., Adieva A.A. The ways of sustainable development of supporting rural areas// Bulletin of Innovative Eurasian University. - 2023. - № 2 (90). - Pp. 60-67.

Sustainable development: New challenges: Textbook for universities/ Under the general editorship of V. I. Danilova-Danilyan, N. A. Piskunova. — M.: Publishing house "Aspect Press", 2015. — 336 p.

Tasmaganbetov A.B., Abayev A.A., Rahmanova A.S., Tleukabylova K.B. Theoretical and methodological bases of assessment of sustainable development of rural areas// Bulletin of Karaganda University. Economy Series. - 2019. - Vol. 96. - № 4. - pp. 67-74.

The Sustainable Development Goals. The United Nations. Official Internet source: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/>

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 389–400
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.848>

УДК 336.02
МРПТИ 06.73.45

J.K. Romazanov^{1*}, T.J. Niyazov¹, T.A. Karipov², 2024.
Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan;
«National Testing Center», Astana, Republic of Kazakhstan.
E-mail: rzhanat@mail.ru

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREDIT MARKET IN KAZAKHSTAN

Romazanov Zhanat Kabdullayevich – Candidate of Economics, Senior Lecturer of the Department of Economics and Business, Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Niyazov Talgat Zhaksybaevich – Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Business, Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Karipov Tlegen Amanbekovich – head of Information and Analytical Department, RSOE «National Testing Center», Astana, Kazakhstan, e-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>.

Abstract. Lending to the manufacturing industry is a prerequisite necessary for economic diversification and moving away from the country's dependence on raw materials. The key role in ensuring the availability of financing for the non-resource industry belongs to the National Bank of the country and its monetary policy. Therefore, the purpose of the study is to consider the reasons for the under-creditworthiness of the real sector of the economy and to propose a mechanism for the development of the credit market in Kazakhstan. The scientific significance of the work is determined by the fact that it is aimed at solving the current problems of the economy related to the underfunding of the manufacturing industry of the republic. The practical significance of this study lies in the proposal of tools to remove prudential standards that hinder the development of the country's credit market, as well as in the development of special financial mechanisms for lending to the manufacturing industry. The methodological basis of the work was the methods of collecting, generalizing and systematizing information, analyzing and synthesizing the data obtained, and applying a systematic approach to studying the problem posed. The main results of the work consist in the proposal of adjustments to the standards governing the banking sector, as well as in the development of new financing tools for the domestic non-resource industry, which will achieve the goals of diversifying the economy of Kazakhstan. The value of the conducted research

lies in the fact that its results can be used in the development of the country's credit market, as well as in expanding financial support for the manufacturing industry. The practical significance of the results of the work is determined by the possibility of applying the above proposals in improving legislation on banking activities, as well as the possibility of using the proposed mechanisms in the development of state programs for the development of the country's manufacturing industry.

Keywords: diversification, investment, credit, stagflation trap, economic growth.

Ж.К. Рамазанов^{1*}, Т.Ж. Ниязов¹, Т.А. Карипов², 2024.

¹Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан

²«Ұлттық тестілеу орталығы» Астана, Қазақстан.

E-mail: rzhanat@mail.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КРЕДИТТІК НАРЫҒЫН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Рамазанов Жанат Қабдұллаұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, "Экономика және бизнес" кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды индустриалды университеті, Теміртау, Қазақстан, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Ниязов Талғат Жақсыбайұлы – экономика ғылымдарының докторы, "Экономика және бизнес" кафедрасының профессоры, Қарағанды индустриалды университеті, Теміртау, Қазақстан, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Карипов Тлеген Амангелдыұлы – ақпараттық-талдау басқармасының басшысы, «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚМ, Астана, Қазақстан, E-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>.

Аннотация. Өндеуші өнеркәсіпті кредиттеу экономиканы әртараптандыру және елдің шикізатқа тәуелділігінен құтылу үшін қажетті міндетті шарт болып табылады. Шикізаттық емес өнеркәсіпті қаржыландырудың қолжетімділігін қамтамасыз етудегі шешуші рөл елдің Ұлттық Банкіне және ол жүргізіп отырған монетарлық саясатқа тиесілі. Сондықтан зерттеудің мақсаты экономиканың нақты секторының кредиттелмеу себептерін қарастыру және Қазақстанның кредиттік нарығын дамыту тетігін ұсыну. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – республиканың өңдеу өнеркәсібін жеткіліксіз қаржыландырумен байланысты экономиканың ағымдағы проблемаларын шешуге бағытталғандығымен айқындалады. Бұл зерттеудің практикалық маңыздылығы елдің несие нарығының дамуына кедергі келтіретін пруденциалдық нормативтерді алып тастау құралдарын ұсынадан, сондай-ақ өңдеуші өнеркәсіпті кредиттеудің арнайы қаржылық тетіктерін әзірлеуден тұрады. Жұмыстың әдіснамалық негізі ақпаратты жинау, жалпылау және жүйелеу әдістері, алынған деректерді талдау және синтездеу, проблеманы зерттеуге жүйелік тәсілді қолдану болды. Жұмыстың негізгі нәтижелері банк секторын реттейтін нормативтерге түзетулер енгізуді ұсынадан, сондай-ақ Қазақстан экономикасын әртараптандыру мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін отандық шикізаттық емес индустрияны қаржыландырудың жаңа құралдарын әзірлеуден тұрады.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы оның нәтижелерін елдің несие нарығын дамытуда, сондай-ақ өңдеу өнеркәсібіне қаржылық қолдауды кеңейтуде пайдалануға болатындығында. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы банк қызметі туралы заңнаманы жетілдіруде келтірілген ұсыныстарды қолдану мүмкіндігімен, сондай-ақ елдің өңдеуші өнеркәсібін дамытудың мемлекеттік бағдарламаларын әзірлеу кезінде ұсынылған тетіктерді пайдалану мүмкіндігімен айқындалады.

Түйін сөздер: әртараптандыру, инвестициялар, несие, стагфляциялық тұзақ, экономикалық өсу.

Ж.К. Ромазанов^{1*}, Т.Ж. Ниязов¹, Т.А. Карипов², 2024.

¹Қарагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан;

²Национальный центр тестирования, Астана, Казахстан.

E-mail: rzhanat@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА

Ромазанов Жанат Кабдуллаевич – кандидат экономических наук, старший преподаватель кафедры «Экономика и бизнес», Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан, E-mail: rzhanat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9790-2021>;

Ниязов Талгат Жаксыбаевич – доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и бизнес», Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан, E-mail: n.talgin@bk.ru, <http://orcid.org/0009-0003-3046-3532>;

Карипов Тлеген Аманбекович – руководитель информационно-аналитического управления, РГКП «Национальный центр тестирования», Астана, Казахстан, E-mail: tka77@mail.ru, <http://orcid.org/0009-0008-0803-1668>

Аннотация. Кредитование обрабатывающей промышленности является обязательным условием необходимым для диверсификации экономики и уходу от сырьевой зависимости страны. Ключевая роль в обеспечении доступности финансирования несырьевой промышленности принадлежит Национальному банку страны и проводимой им монетарной политике. Поэтому целью исследования является рассмотрение причин недокредитованности реального сектора экономики и предложение механизма развития кредитного рынка Казахстана. Научная значимость работы определяется тем, что имеет направленность на решение текущих проблем экономики, связанных с недофинансированием обрабатывающей промышленности республики. Практическая значимость данного исследования состоит в предложении инструментов по снятию пруденциальных нормативов, препятствующих развитию кредитного рынка страны, а также в выработке специальных финансовых механизмов кредитования обрабатывающей промышленности. Методологической основой работы послужили методы сбора, обобщения и систематизации информации, анализ и синтез полученных данных, применение системного подхода к изучению поставленной проблемы. Основные результаты

работы состоят в предложении корректировок нормативов, регулирующих банковский сектор, а также в разработке новых инструментов финансирования отечественной несырьевой индустрии, которые позволят достичь целей диверсификации экономики Казахстана. Ценность проведенного исследования состоит в том, что его результаты могут быть использованы в развитии кредитного рынка страны, а также в расширении финансовой поддержки обрабатывающей промышленности. Практическое значение итогов работы определяется возможностью применения приведенных предложений в совершенствовании законодательства о банковской деятельности, а также возможностью использования предложенных механизмов при разработке государственных программ развития обрабатывающей промышленности страны.

Ключевые слова: диверсификация, инвестиции, кредит, stagflationная ловушка, экономический рост

Введение

На сегодня проблема диверсификации экономики Казахстана, ее уход от сырьевой направленности и развитие обрабатывающей промышленности стоит перед страной более остро, чем за последние 20 лет. Для решения данной задачи разрабатывались и реализовывались основные стратегические документы страны, включая:

Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы.

Государственная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы.

Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы.

Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы.

Концепция развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023–2029 годы.

Оценка эффективности проводимым реформам в этой сфере дана международными экспертами в сфере промышленной политики (Юхас, Лейн, 2023) и сотрудниками Международного валютного фонда (Шериф, и др., 2024), которая подтверждает недостижение Казахстаном своих целей по диверсификации экономики. Мнение отечественного экспертного сообщества полностью совпадают с данными выводами зарубежных специалистов.

Особо в вышеуказанных работах иностранных специалистов можно отметить то, что на фоне негативных перспектив развития нефтяного рынка в ближайшие два десятка лет, предстоящем сокращении доходов от сырьевого экспорта и уменьшении доходов бюджета, у Казахстана не остается времени на «промедление» в решении вопроса диверсификации экономики и сохранении достигнутого уровня жизни населения страны.

Вместе с тем, по мнению авторов статьи, причины недостижения целей по развитию промышленности в Казахстане, озвученные зарубежными экспертами, являются спорными или неточными. Так, иностранными специалистами приводится оценка, что потраченные значительные средства на индустриализацию представляется недостоверным, потому что выделяемые государством средства не пошли на финансирование непосредственно промышленности, а были направлены на создание институтов поддержки развития индустрии, например на создание индустриальных и специальных экономических зон, на стимулирование экспорта, на субсидирование и гарантирование кредитных институтов. При этом необходимо отметить, что выделенные так называемые «колоссальные суммы» на все программы за весь рассматриваемый период не достигают стоимости строительства одного проекта, например, такого как Kazakhstan Petrochemical Industries Inc. или KPI, а распределенные по множеству программ и по годам, вообще не представляют из себя какой-либо практической ценности.

Другой причиной, указываемой зарубежными специалистами, является применение Правительством мер по развитию импортозамещения в ущерб экспортоориентированности. Тут тоже есть спорные моменты, так как данными специалистами не указываются конкретно какие-такие мировые рынки товаров остались нишевыми, так и ожидающими заполнения продукцией, пока несуществующей казахстанской индустрии, а также не учитывающими необходимость развития новой казахстанской промышленности до уровня конкурентоспособности с мировыми промышленными гигантами, имеющими узнаваемый имидж и бренд своей продукции. Кроме того, остается не учтенным вопрос о сравнительной дороговизне транспортировки казахстанской продукции на мировые рынки, не имеющего прямого выхода к морю, что является немаловажным конкурентным преимуществом иностранной промышленности. В дополнение можно отметить, что практически весь предыдущий опыт индустриализации в большинстве развитых стран мира, начинался как раз с насыщения внутреннего рынка этих стран с последующим выходом на экспорт.

Еще одной причиной недостижения целей диверсификации, указанной зарубежными экспертами, является применение административно-командных, нерыночных инструментов поддержки промышленности, но при этом данные эксперты не указывают напрямую связанной с этим проблемы недоступности кредитов для реального сектора экономики (рыночных инструментов), которая является следствием их же рекомендации по повышению базовой ставки для борьбы с инфляцией и ограничением денежного предложения экономике (рекомендации Всемирного банка и МВФ), направляемых Национальному банку и Правительству Казахстана.

Приведенные выше дискуссии по проблемам диверсификации казахстанской экономики внутри страны и за рубежом, подтверждают **актуальность** и **научную значимость** рассматриваемой тематики исследования.

Определение причин недостижения целей диверсификации экономики страны, вызванные недоступностью кредитных средств, а также предложение специальных инструментов финансирования несырьевой промышленности и является основной **целью** данной статьи.

Для достижения поставленной цели, **методологической основой** послужили общенаучные способы и методы проведения исследований: анализ и синтез, сбор, обобщение и систематизация данных, комплексный подход, выстраивание логических трендов.

Результаты исследования

Научно-аналитический подход к устранению существующей проблемы (Уэттен, 1996; Акофф, 1982) предполагает выявление причин ее возникновения и выработку релевантных механизмов их решения. Поэтому для определения путей развития кредитного рынка Казахстана необходимо проанализировать причины сложившегося дефицита кредитов для реального сектора экономики.

Наиболее точная оценка проблем с дефицитом кредитных ресурсов озвучена в ежегодном послании Главы государства от 1 сентября 2023 года (К. Токаева, 2023), в котором были указаны следующие проблемы кредитного рынка страны:

отсутствие макроэкономической стабильности, высокая волатильность нацвалюты и индексов инфляции, что повышает рискованность долгосрочных вложений в индустрию;

замена рыночных инструментов кредитования экономики нерыночными и дефицит инвестиций, который составляет 15% от ВВП;

смещение акцентов в кредитовании банковским сектором, больше потребительских займов в ущерб долгосрочным инвестициям в промышленность;

возможность у банковского сектора формировать доходность вне реального сектора экономики, за счет кредитования Нацбанка и Правительства при высокой базовой ставке, используемой для борьбы с инфляцией;

наличие малопривлекательных условий в сфере пруденциальных нормативов для банков при кредитовании реального бизнеса;

отсутствие гарантий национальных институтов для банковского сектора при кредитовании приоритетных проектов;

неразвитость механизмов совместного и синдицированного кредитования;

отсутствие механизмов вовлечения в хозяйственный оборот «замороженных активов» банковского сектора;

высокая концентрация банковского сектора, при котором финансированием инвестиционных проектов осуществляет только несколько крупных банков.

При этом, Президентом страны поставлена задача довести годовые темпы роста кредитования реального сектора до уровня более 20%.

Проблема макроэкономической стабильности, определяемая, в первую очередь, денежно-кредитной политикой Нацбанка, сказывается не только

на кредитовании банками второго уровня реального сектора экономики, но и сказывается на способности средств в нацвалюте сохранять свою покупательную ценность (Глазьев, 2015).

Стратегия Нацбанка по таргету инфляции не предполагает принятие каких-либо действий по росту предложения денег и замене, после мирового финансового кризиса 2007 года, внешних заимствований внутренними источниками финансирования экономики. Использование механизмов таргета инфляции еще больше сокращает количество денег в стране, что приводит к дефициту кредита и инвестиций, а в последствии и к сокращению производительных сил и рабочих мест в промышленности. Эти события уже во многом сбылись, но главный банк страны продолжают прежний курс, базовая ставка на 31 мая 2024 года составила 14,5% (Пресс-релиз Нацбанка, 2024), что приводит к росту процентных ставок по кредиту для бизнеса, а также сохраняется режим свободного плавления курса нацвалюты, повышая уровень рисков при кредитовании реального сектора экономики.

По мнению российского эксперта (Глазьев, 2015), в ходе проведенных исследований не была определена прямая связь колебаний индексов инфляции от роста базовой ставки и сокращения количества денег в стране. В тоже время отмечалась четкая корреляционная зависимость падения вложений в основной капитал и объемов выпуска продукции от сокращения денежной массы, вызванной ростом базовой ставки. Следовательно, действия Нацбанка по сжатию денежной массы имеют своим прямым следствием сокращение кредитования реального сектора экономики и последующим падением объемов производства товаров, что становится новой причиной для роста инфляции.

Получается замкнутый цикл или так называемая «стагфляционная ловушка». На первом этапе, под воздействием импортируемой инфляции, Нацбанк для контроля роста инфляции повышает базовую ставку, тем самым предлагая банкам второго уровня безрисково зарабатывать на разнице между стоимостью средств, направляемых главным банком страны на их фондирование, и текущей базовой ставкой, что в итоге сокращает предложение денег экономике, т.е. уменьшается кредитование банками бизнеса. На втором этапе, падение доступности кредита и рост его стоимости приводит либо к сокращению объемов производства, либо к выпуску более дорогой продукции, которая включает стоимость более дорогого кредита под операционные цели, либо и к тому, и к другому сразу, что запускает механизм роста цен на продукцию отечественных товаропроизводителей, т.е. растет внутренняя инфляция. Теперь Нацбанку нужно бороться и с ростом инфляции, вызванных внутренними причинами и вся цепочка действий перезапускается.

Этот цикл повторяется все прошедшие 30 лет независимости страны, не способствуя росту инвестиций в обрабатывающую промышленность и, соответственно, к диверсификации экономики. При этом такая деятельность Нацбанка всемерно поддерживается Всемирным банком и МВФ, которые регулярно направляют свои рекомендации главному банку страны и

Правительству по сохранению действующих мер. Все это способствует дальнейшему закреплению за Казахстаном статуса сырьевого экспортера и исключению его из острой конкурентной борьбы на мировых рынках промышленных товаров.

Как показывает прежний и текущий мировой опыт, страны с преобладающей сырьевой экономикой более подвержены влиянию мировых экономических шоков, а достижение макроэкономической стабильности в таких странах практически невозможна. Именно поэтому в Казахстане уже давно планируют диверсификацию экономики и уход от сырьевой зависимости, но текущая ситуация сохраняется.

В целом, проблема макроэкономической стабильности зависит от большого количества факторов, не только от монетарной политики, хотя ее вклад самый большой среди других причин. Решение данной проблемы достигается последовательно, на протяжении достаточно длительной и совместной работы денежных властей и Правительства страны. Этот вопрос требует отдельного изучения, не в рамках данной работы.

Выход из стагфляционной ловушки заключается в создании многоканальной системы кредитования экономики. Механизмы по расширению денежного предложения позволят устранить оставшиеся проблемы, озвученные в указанном выше Послании Главы государства, связанные с дефицитом инвестиций в обрабатывающую промышленность.

Предлагаемые механизмы можно использовать и при существующей монетарной политике, изменение которой может привести к внешнеполитическим последствиям для государства. Их цель корректировка действующей стратегии. При этом, полностью отрицать инструмент контроля за инфляцией через повышение базовой ставки и сокращение денежной массы в стране нельзя, тем более что альтернативных действенных мер в теории денежного обращения пока не разработано.

Поэтому, меры по увеличению кредитования реального сектора экономики и, в первую очередь, обрабатывающей промышленности, нужно вводить, как механизмы, корректирующие действие существующей монетарной политики Нацбанка. В их число можно отнести следующее:

Ввести ограничение для Национального банка на привлечение средств у банков второго уровня, например, в пределах 5-10% от имеющихся у них на счетах средств, т.е. квотировать возможности Нацбанка на использование данного инструмента, чтобы больше средств банков второго уровня направлялось в реальный сектор экономики.

Ввести ограничения для банков второго уровня на вложение средств в ценные бумаги государства, также на уровне не более 5-10% от имеющихся у них на счетах средств, т.е. квотировать возможности банковского сектора зарабатывать на ценных бумагах государства, чтобы больше кредитовали экономику.

Ввести для банков второго уровня квоты на кредитование физических

и юридических лиц, а также по секторам экономики, тем самым исключая перекосы, связанные с преобладанием потребительского кредитования в ущерб вложений в корпоративный сектор, в том числе такие квоты нужны при кредитовании отраслей экономики, например, введя стандартное требование на финансирование проектов обрабатывающей промышленности действующих и новых в размере, например, не менее 20% от имеющихся на счетах банков средств. При этом, принимая высокую рискованность долгосрочных кредитов, предложить, как озвучивал Глава государства, инструменты гарантирования от национальных институтов развития при финансировании приоритетных проектов несырьевой индустрии.

Сократить требования к банкам второго уровня по хранению своих средств на депозитах Нацбанка для обеспечения сохранности вкладов населения и бизнеса, введенные в период после мирового финансового кризиса 2007 года. Граждане страны добровольно вкладывают свои средства на депозиты банков, что не исключает возникновение рисков потери средств в крайних случаях мировых финансовых и экономических шоков. Это традиционно в развитых странах мира, и Казахстан не является исключением из данного правила. Для уменьшения таких рисков по всему миру используются инструменты индивидуального страхования, а замораживание средств банков на депозитах главного банка страны на десятилетия приносят большой ущерб, замедляя развитие страны в условиях дефицита кредитных средств.

Ввести требования к Национальному банку по поэтапному насыщению финансовой системы страны денежной массой до уровня не менее 100% от ВВП для оживления и оздоровления реального сектора экономики. При этом насыщение денежной массой экономики страны необходимо проводить по строгой схеме, во избежания инфляционных скачков, исключительно под финансирование инвестиционных проектов обрабатывающей промышленности или сельского хозяйства, что компенсирует вливания новых денежных средств в экономику выпуском новой промышленной или сельскохозяйственной продукции. Исключением может стать финансирование инфраструктурных проектов, которые также продуцируют дополнительное производство продукции, например, электроэнергетики, водо- и теплоснабжение. Ограничению в финансирование отраслей экономики должно быть связано с наличием у них возможности при получении кредитных средств оказывать прямое или косвенное воздействие на рост инфляции в стране.

Увеличение денежного предложения для реального сектора экономики возможно через развитие фондового рынка страны, который предложит частным владельцам средств альтернативу хранения средств на депозитах банков, т.е. инструмент совместного или синдицированного кредитования инвестиционных проектов, озвученный Главой государства. Такая работа требует проработки большого числа правовых актов, защищающих интересы индивидуальных кредиторов – участников совместного или синдицированного кредитования, в том числе по страхованию их рисков. Важным механизмом стимулирования

развития фондового рынка должно стать включение в их реестр не только приватизируемых государственных компаний или уже действующих частных компаний, но и предоставление возможности участвовать в финансировании новых индустриальных, сельскохозяйственных и инфраструктурных проектов.

Вместе с тем, полностью исключать нерыночные инструменты, используемые государством для финансирования реального сектора экономики, тоже не стоит. Единственным условием при его использовании должно быть то, что он не должен конкурировать с традиционными рыночными инструментами кредитования экономики через банковский сектор, а должен дополнять его, закрывая наименее интересные ниши, например, высокорискованные и низкорентабельные проекты, проекты с большими инвестициями или долгим сроком окупаемости. Наоборот, в целях достижения главной экономической цели государства по диверсификации экономики и уходу от сырьевой направленности, возможно использование специального финансового инструмента, предназначенного для кредитования только проектов несырьевой индустрии. Такой инструмент важен для ситуации, когда инвестиционные проекты промышленности имеют высокий уровень рисков, например, при реализации новых индустриальных проектов или создании новых отраслей промышленности с нуля, так называемые «старт-ап» проекты. Такие проекты могут быть малопривлекательны для коммерческих банков или консорциума частных инвесторов, но могут иметь ключевое значения с отраслевой точки зрения, являясь обязательными видами производств при выстраивании вертикально-интегрированной технологической цепи отдельной отрасли или подотрасли промышленности.

Выводы

Таким образом, действующая денежно-кредитная политика Нацбанка, реализуемая по рекомендациям Всемирного банка и МВФ, направлена на удушение национального кредита и не приводит к эффективной борьбе с инфляцией и обесценением национальной валюты. При этом такая монетарная политика сохраняет свою чрезвычайную эффективность в борьбе с ограничением финансирования реального сектора экономики и сдерживании промышленного развития страны. Поэтому реализация государственных программ по развитию несырьевой индустрии и последующей диверсификации экономики без должной корректировки монетарной политики главного банка страны преодолеть не удастся. Безусловно, такая корректировка деятельности Нацбанка не является универсальным инструментом решения всех проблем в экономике страны. Однако принятие мер по расширению объемов и механизмов кредитования реального сектора экономики станет одним из действенных инструментов, содействующих развитию страны, структурной перестройки экономики и построению более стабильной макроэкономической ситуации.

Предложенные в статье инструменты корректировки денежно-кредитной политики Нацбанка должны привести к стимулированию финансирования

реального сектора экономики и способствовать оживлению и развитию кредитного рынка страны в соответствии с требованиями и ожиданиями государства и общества Казахстана.

Литература

- Дэвид А. Уэттед. «Эффективное решение проблем» – 1996 – 109 с
- Касым-Жомарт Токаев (2023). Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Экономический курс Справедливого Казахстана» – 2023 – <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>
- О Государственной программе по форсированному индустриально-инновационному развитию Республики Казахстан на 2010-2014 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 19 марта 2010 года – №958 – https://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958_
- О Государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 августа 2014 года – №874 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874>
- О Государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года – №1050 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>
- О Концепции развития обрабатывающей промышленности Республики Казахстан на 2023–2029 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 20 декабря 2018 года – №846 – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846>
- Пресс-релиз Национального Банка Казахстана (2024). «О снижении базовой ставки до 14,50%» – 2024 – <https://www.nationalbank.kz/ru/news/press-relizy/16767>
- Река Юхас, Натан Лейн и Дэни Родрик (2023). «Новая экономика промышленной политики» – 2023 – <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-economics-081023-024638>
- Реда Шериф, Фуад Хасанов, Мади Сарсенбаев (2024). «Чувство долга: промышленная политика постнефтяной эпохи» – 2024 г – <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2024/03/29/Call-of-Duty-Industrial-Policy-for-the-Post-Oil-Era-546941>
- Сергей Глазьев (2015). О таргетировании инфляции // *Вопросы экономики*, 2015 – №9 – С. 1-12
- Сергей Глазьев (2019). Политика Центробанка вреднее санкций – 2019 – <https://glazev.ru/articles/165-interv-ju/66501-politika-tsentrobanka-vrednee-sanktsiy>

References

- About the State program for accelerated industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 19, 2010. - №958. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000958>.
- About the State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated August 1, 2014. - №874. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000874>.
- About the State program of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 31, 2019. - №1050. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001050>.
- David Allred Whetten. «Effective problem-solving». – 1996. – 109 p. Russell Ackoff (1982). "The art of problem solving." – 1982. – https://vk.com/doc365119082_507356572?hash=KSzdlaPdVZzGoPRzt8NF9dmhR5tFFkPD4V5AxiJSAs.
- Kassym-Jomarta Tokayev (2023). The message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan "The Economic course of a Just Kazakhstan". – 2023. - <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskii-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588>.

On the Concept of development of the manufacturing industry of the Republic of Kazakhstan for 2023-2029. Approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 20, 2018. - №846 - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000846>.

On the Strategy of industrial and innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2013-2015. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2003. - №1096. - <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U030001096>.

Press release of the National Bank of Kazakhstan (2024). "On reducing the base rate to 14.50%" - 2024. - <https://www.nationalbank.kz/ru/news/press-relizy/16767>.

Reda Cherif, Fuad Hasanov, Madi Sarsenbayev (2024). Call of Duty: Industrial Policy for the Post-Oil Era. – 2024. - <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2024/03/29/Call-of-Duty-Industrial-Policy-for-the-Post-Oil-Era-546941>.

Réka Juhász, Nathan Lane, and Dani Rodrik (2023). «The New Economics of Industrial Policy». – 2023. - <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev-economics-081023-024638>.

Sergey Glazyev (2015). About inflation targeting// Economic issues. 2015. - No.9. – pp.1-12.
Sergey Glazyev (2019). The Central Bank's policy is more harmful than sanctions. – 2019. - <https://glazev.ru/articles/165-interv-ju/66501-politika-tsentrobanka-vrednee-sanktsiy>.

BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF
SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
ISSN 1991-3494
Volume 5. Number 411 (2024), 401–418
<https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.849>

УДК 331.452

© **L.M. Shayakhmetova** *¹, **A.M. Kurmanov**², **S.T. Aitimova**³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan;

²Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan;

³ L.N. Gumilyov Eurasian National University.
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru

IMPROVEMENT OF OCCUPATIONAL SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ASSESSMENT OF PROFESSIONAL RISKS AND STRATEGIES FOR ACCIDENT INSURANCE IN THE WORKPLACE

Shayakhmetova L.M. – PhD, Head of the Department of Postgraduate Education Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan e-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Kurmanov A.M. – Candidate of Economics, CEO Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan; e-mail: rniit@rniit.kz, <https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Aitimova Sh.T. – 2st year doctoral student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan e-mail: aitimova_80@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-6736-10605>.

Abstract. The study of occupational safety issues in the Republic of Kazakhstan is driven by the global problem of workplace injuries, which annually result in millions of injuries and hundreds of thousands of deaths. In the context of economic development and the intensification of labor processes in Kazakhstan, workplace safety issues have gained particular importance. This article aims to analyze the current state of risk assessment and classification in the context of workplace accident insurance. The main objective is to identify challenges and propose solutions to improve the effectiveness of insurance and create safer working conditions.

The research highlights important aspects of professional risk assessment and insurance strategies, emphasizing the need for integrating international experience and employing modern approaches, including machine learning, for risk classification and management. The study contributes to the improvement of the regulatory framework and insurance practices in Kazakhstan. The developed proposals and measures for enhancing the system of professional risk assessment and workplace accident insurance aim to create safer working

conditions and improve the effectiveness of injury prevention. The scientific results were obtained within the framework of program-targeted funding by the Ministry of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan (scientific and technical program No. BR11965728 “Economic Issues of Safe Labor and Institutional Transformations of the Insurance Mechanism in the Republic of Kazakhstan”).

The obtained results and recommendations can be utilized by government authorities, employers, and insurance companies to improve risk assessment and insurance mechanisms, as well as to develop effective programs for the prevention of occupational injuries. This, in turn, contributes to enhancing overall workplace safety and improving working conditions at enterprises in Kazakhstan.

Keywords: labor statistics, workplace injury rate, workplace injury insurance, professional risk assessment, labor economics.

© Л.М. Шаяхметова *¹, А. М. Курманов², Ш.Т. Айтимова³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан;

² Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан;

³ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Қазақстан;
E-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: КӘСІПТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ СТРАТЕГИЯСЫ

Шаяхметова Л.М. – PhD, Alikhan Bokeikhan University, «Бизнес және басқару» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Семей, Қазақстан; e-mail: liliya-shayahmetova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

Курманов А.М. – экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институтының бас директоры e-mail: rniot@rniot.kz, <https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Айтимова Ш.Т. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінің 1 курс докторанты. Астана, Қазақстан e-mail: aitimova_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6736-1060>.

Аннотация. Қазақстан Республикасында еңбекті қорғау мәселелерін зерттеу өндірістегі жаракаттанудың жаһандық проблемасымен өзекті болып отыр, ол жыл сайын миллиондаған жаракат жағдайларына және жүздеген мың өлімге әкеледі. Қазақстандағы экономикалық даму және еңбек процестерінің қарқындылығы жағдайында еңбек қауіпсіздігі мәселелері ерекше маңызға ие болады.

Мақала өндірістік жазатайым оқиғалардан сақтандыру контекстінде кәсіби тәуекелдерді бағалау мен жіктеудің ағымдағы жағдайын талдауға бағытталған.

Негізгі мақсат – өндірістегі мәселелерді анықтау және сақтандыру тиімділігін арттырып, қауіпсіз еңбек жағдайларын жасау бойынша шешімдерді ұсыну. Зерттеу кәсіби тәуекелдерді бағалаудың, сақтандыру стратегияларының маңызды аспектілеріне тоқталып, халықаралық тәжірибені біріктіру және тәуекелдерді жіктеу, басқару үшін машиналық оқытуды қоса алғанда, заманауи тәсілдерді қолдану қажеттілігін көрсетеді. Зерттеу нәтижесі Қазақстандағы нормативтік-құқықтық база мен сақтандыру тәжірибесін жетілдіруге ықпал етеді.

Кәсіби тәуекелдерді бағалау және жұмыс орнындағы жазатайым оқиғалардан сақтандыру жүйесін жетілдіру бойынша әзірленген ұсыныстар мен шаралар неғұрлым қауіпсіз еңбек жағдайларын жасауға және жарақаттанудың алдын алу тиімділігін арттыруға ықпал етеді. Ғылыми нәтижелерді Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде алды (№BR11965728 «Қазақстан Республикасындағы қауіпсіз еңбектің экономикалық проблемалары және сақтандыру тетігін институционалдық қайта құру»). Алынған нәтижелер мен ұсынымдарды мемлекеттік басқару органдары, жұмыс берушілер мен сақтандыру компаниялары тәуекелдерді бағалау және сақтандыру тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіби жарақаттанудың алдын алудың тиімді бағдарламаларын әзірлеу үшін пайдалана алады. Бұл өз кезегінде жалпы еңбек қауіпсіздігін арттыруға және Қазақстан кәсіпорындарындағы жұмыс жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Алынған нәтижелер мен ұсынымдарды мемлекеттік басқару органдары, жұмыс берушілер мен сақтандыру компаниялары тәуекелдерді бағалау мен сақтандыру тетіктерін жетілдіру, сондай-ақ кәсіби жарақаттанудың алдын алудың тиімді бағдарламаларын әзірлеу үшін пайдалана алады. Бұл өз кезегінде жалпы еңбек қауіпсіздігін арттыруға және Қазақстан кәсіпорындарындағы жұмыс жағдайларын жақсартуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: еңбек статистикасы, өндірістік жарақаттану деңгейі, өндірістік жарақаттануды сақтандыру, кәсіби тәуекелдерді бағалау, еңбек экономикасы.

© Л.М. Шаяхметова *¹, А. М. Курманов², Ш.Т. Айтимова³, 2024.

¹Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан;

²Республиканский научно-исследовательский институт по охране труда
Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан,
Астана, Казахстан;

³ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан.

E-mail: *liliya-shayahmetova@mail.ru*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОХРАНЫ ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ И СТРАТЕГИИ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ

Л.М. Шаяхметова – PhD, ассоциированный профессор кафедры «Бизнес и управление»
Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан, E-mail: *liliya-shayahmetova@mail.ru*,
<https://orcid.org/0000-0002-2731-7011>;

А.М. Курманов – кандидат экономических наук, генеральный директор
Республиканского научно-исследовательского института по охране труда Министерства
труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, E-mail: *rniiot@rniiot.kz*,
<https://orcid.org/0009-0004-4068-9022>;

Ш.Т. Айтимова – докторант 2 курса Евразийского национального университета им.
Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, E-mail: *aitimova_80@mail.ru*, [orcid.org/ 0000-0001-
6736-1060](https://orcid.org/0000-0001-6736-1060).

Аннотация. Исследование вопросов охраны труда в Республике Казахстан актуализируется глобальной проблематикой травматизма на производстве, которая ежегодно приводит к миллионам случаев травм и сотням тысяч смертей. В условиях экономического развития и интенсификации трудовых процессов в Казахстане, вопросы безопасности труда приобретают особую значимость.

Статья направлена на анализ текущего состояния оценки и классификации профессиональных рисков в контексте страхования от несчастных случаев на производстве. Основная цель – выявление проблем и предложение решений для повышения эффективности страхования и создания безопасных условий труда. Исследование освещает важные аспекты оценки профессиональных рисков и стратегий страхования, подчеркивая необходимость интеграции международного опыта и применения современных подходов, включая машинное обучение, для классификации и управления рисками. Работа вносит вклад в улучшение нормативно-правовой базы и практики страхования в Казахстане.

Разработанные предложения и меры по совершенствованию системы оценки профессиональных рисков и страхования от несчастных случаев на рабочем месте способствуют созданию более безопасных условий труда и

повышению эффективности профилактики травматизма. Научные результаты получены в рамках программно-целевого финансирования Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (научно-техническая программа №BR11965728 «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан»). Полученные результаты и рекомендации могут быть использованы органами государственного управления, работодателями и страховыми компаниями для совершенствования механизмов оценки рисков и страхования, а также для разработки эффективных программ профилактики профессионального травматизма. Это, в свою очередь, способствует повышению общей безопасности труда и улучшению условий работы на предприятиях Казахстана.

Ключевые слова: статистика труда, уровень производственного травматизма, страхование производственного травматизма, оценка профессиональных рисков, экономика труда

Введение

По данным Всемирной организации здравоохранения, вопросы, связанные с травмами на рабочем месте, представляют собой одну из наиболее актуальных проблем для большинства стран мира. Ежегодно по всему миру фиксируется приблизительно 125 миллионов случаев травматизма в производственной сфере, причем порядка 220 тысяч из них заканчиваются летальным исходом. По степени влияния на смертность среди населения травмы, полученные на работе, занимают третье место после смертей от сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний. Кроме того, каждый год регистрируется около 160 миллионов новых случаев профессиональных болезней (Bastgen_Andreas 2016).

Актуальность исследования подтверждается статистикой, указывающей на увеличение числа несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний, что свидетельствует о недостаточной эффективности действующих механизмов оценки рисков и систем страхования. Эта проблема в полной мере соответствует проблемам современной науки и практики в сфере охраны труда, требуя разработки инновационных подходов и интеграции международного опыта.

Объект исследования – система охраны труда в Республике Казахстан. Предмет – оценка профессиональных рисков и стратегии страхования от несчастных случаев на производстве. Целью статьи является анализ существующих проблем и предложение комплексных решений для их устранения. В качестве задач выступают анализ статистических данных, оценка эффективности текущих мер по обеспечению безопасности труда, исследование международного опыта и разработка предложений по совершенствованию законодательства и практик в данной области. Методологическую основу исследования составляют аналитические, статистические методы, а также методы машинного обучения для классификации и управления рисками.

Важным аспектом исследования является анализ правовой базы и действующей системы страхования от несчастных случаев на производстве в Казахстане. Особое внимание уделяется выявлению пробелов и несоответствий международным стандартам и практикам, что позволит сформулировать конкретные предложения по их устранению.

Новизной работы является:

Предлагаемая методика предполагает переход к системе страховых тарифов для групп производств внутри отраслей по фактическим показателям профессионального риска, уровню производственного травматизма, профессиональной заболеваемости и т.д.

Таким образом, устанавливается четкая взаимосвязь между страховыми премиями и условиями труда на предприятиях. Предприятие, имеющее худшие условия труда, будет уплачивать большие страховые взносы, а то предприятие, которое имеет хорошие условия труда, будет платить гораздо меньше, несмотря на отнесение к одной отрасли.

Применение такого подхода:

- стимулирует улучшение условий труда и снижение профессиональных рисков;

- создает для работодателей возможность сокращения затрат на страхование и инвестирования высвобождающихся средств в улучшение условий труда, социальные программы и т.д.;

- обеспечивает адресное направление средств на компенсацию занятости работников в тяжелых и вредных для здоровья условиях труда и реабилитацию в случае травмирования или профессионального заболевания.

Метод исследования

Методы исследования охватывали:

- Аналитический метод для систематизации и критического осмысления научной информации, статистических данных, нормативных документов.

- Статистический метод применялся для обработки полученных данных, выявления тенденций и закономерностей.

- Метод экспертных оценок использовался для анализа и оценки эффективности существующих систем оценки профессиональных рисков и стратегий страхования.

- Метод моделирования (включая использование программного обеспечения для машинного обучения) позволил разработать предиктивные модели оценки рисков и оптимизации страховых стратегий.

- Материалы исследования включали в себя:

- Открытые базы данных по статистике труда, уровню производственного травматизма и страхования.

- Нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы охраны труда и страхования от несчастных случаев на производстве.

- Специализированное программное обеспечение для обработки статистических данных и моделирования профессиональных рисков.

Оборудование и технологии: Использовались современные информационные технологии и программное обеспечение, включая системы машинного обучения и обработки больших данных для классификации и оценки профессиональных рисков.

Методика оценки результатов базировалась на сравнении полученных данных с теоретическими предпосылками и научными гипотезами, а также на анализе эффективности предложенных решений в контексте улучшения безопасности труда и снижения уровня профессиональных рисков.

Таким образом, многоуровневый подход, сочетающий теоретический анализ, статистическую обработку данных, экспертные оценки и применение их влияния на результаты исследования. Основой анализа служили статистические данные, полученные из национальных реестров, а также результаты анкетирования и интервью с экспертами в области охраны труда. Методология исследования включала использование как общенаучных методов анализа и синтеза, так и специализированных методик, в частности, метода нечеткой логики и машинного обучения для классификации профессиональных рисков.

Результаты

В рамках ОСНС в Республике Казахстан страховой фонд формируется за счет страховых премий, размер которых определяется посредством применения к годовому фонду оплаты труда страхового тарифа в диапазоне от 0,12% до 2,96% (в зависимости от класса профессионального риска). Страховые тарифы дифференцированы по 22 классам профессионального риска.

Однако, усреднение размеров страхового тарифа для отрасли одного вида экономической деятельности приводит к необоснованному увеличению или занижению страховых тарифов по сравнению с фактическими затратами на возмещение ущерба на отдельных предприятиях. Неэффективной является также система надбавок к страховому тарифу, так как в ней, не предусмотрено установление действенных скидок к страховым тарифам в случае низкого уровня производственного травматизма и профессиональных заболеваний, что в совокупности приводит к незаинтересованности работодателей в улучшении условий труда на предприятии.

В действующей системе ОСНС есть ряд вопросов, требующих внимания.

По состоянию на 01.01.2024 г. договорами ОСНС охвачено 44% действующих юридических лиц (без учета госучреждений).

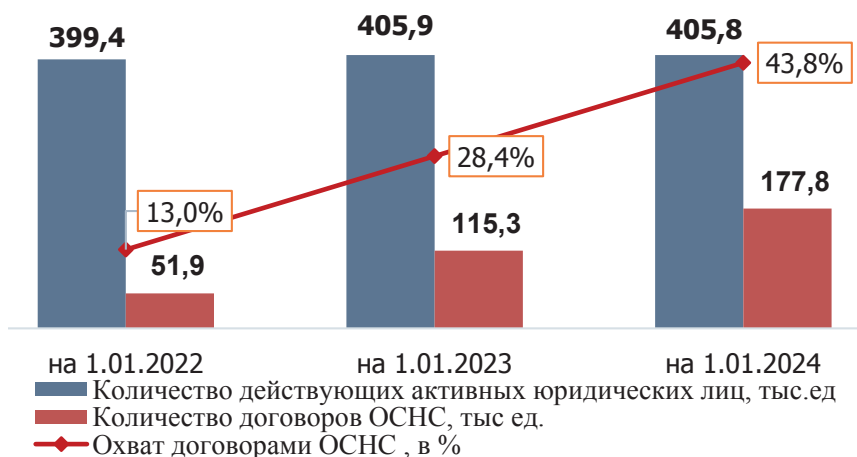

Рисунок 1 – Охват договорами ОСНС за 2022-2024 гг.

Примечание: на основе данных Национального банка Республики Казахстан <https://www.nationalbank.kz/ru/news/svodnye-otchety-str-sektor>

Справочно: в странах с развитой системой ОСНС более 85% рабочей силы застрахованы от производственного травматизма посредством обязательного социального страхования.

Порядка 17 % страховых премий направляются на страховые выплаты (компенсации пострадавшим и оплата их реабилитации). На 01.01.24 г. страховыми компаниями осуществлен сбор страховых премий на сумму 85 млрд тенге, а объем страховых выплат составил порядка 15 млрд тенге.

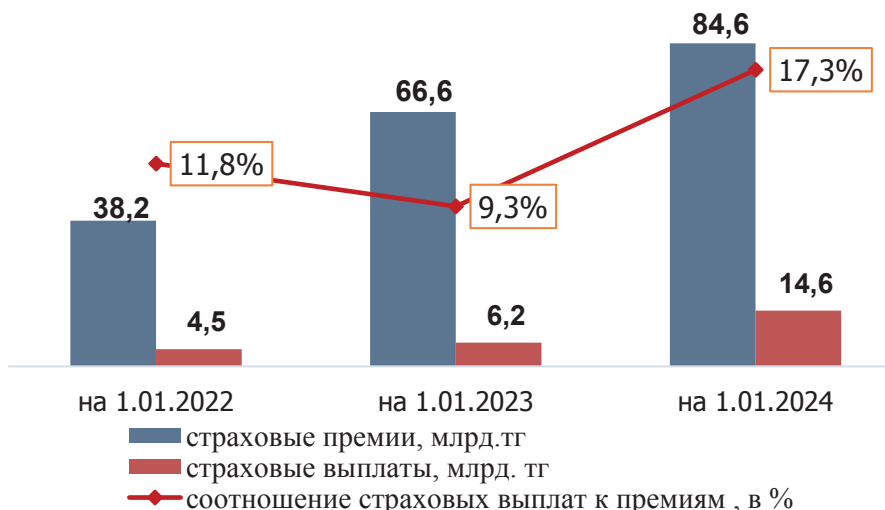

Рисунок 2 – Соотношение страховых выплат к страховым премиям за 2022-2024 гг.

Примечание: на основе данных Национального банка Республики Казахстан <https://www.nationalbank.kz/ru/news/svodnye-otchety-str-sektor>

Большая финансовая нагрузка на работодателя (выплаты при степени утраты профессиональной трудоспособности (СУПТ) 5-29%, возмещение разницы, доп.расходы).

Справочно: экономические потери работодателя в связи с несчастными случаями на производстве (выплаты по листку нетрудоспособности, доплаты до прежнего заработка при переводе на другую работу, выплаты единовременных пособий, т.е. возмещение доп. расходов, вызванных повреждением здоровья работника) ежегодно составляют более 4 млрд тенге или в расчете на одного пострадавшего работника – 1,7 млн тенге.

При этом действующие тарифы не отражают уровень профессиональных рисков (не учитываются усилия работодателя по обеспечению безопасных условий труда).

Для повышения эффективности действующей системы страхования от несчастных случаев на производстве целесообразно установить двухкомпонентный страховой тариф на основе определение размера страхового тарифа от КПП по видам экономической деятельности интегральным показателем профессионального риска, который отражает оценку риска производственной среды и трудового процесса, оценку риска заболеваемости, оценку риска утраты трамвоопасности трудового процесса и оценку безопасности производственного оборудования, оценку обеспеченности средствами индивидуальной защиты.

Обсуждение результатов

Исследуя проблематику профессионального травматизма и методы его анализа, особое внимание следует уделить пяти ключевым коэффициентам, используемым в международной и казахстанской практике. Эти коэффициенты служат инструментом для оценки состояния безопасности труда на предприятиях, выявления непосредственных проблем и долгосрочных последствий для производительности и здоровья работников (Панков, и др., 2021).

Страховые тарифы по классам ПР в зависимости от видов экономической деятельности страхователя (первый компонент страхового тарифа), установленные в законодательном порядке, **упорядочены** в зависимости от класса ПР и отражены в таблице 1.

Таблица 1 – Страховые тарифы по классам ПР в зависимости от видов экономической деятельности действующие и упорядоченные

Классы ПР	Страховые тарифы		Классы ПР	Страховые тарифы	
	действующие	упорядоченные		действующие	упорядоченные
1	0,12%	0,12%	12	0,76%	0,88%
2	0,29%	0,29%	13	1,29%	1,13%
3	0,48%	0,48%	14	1,55%	1,17%
4	0,49%	0,49%	15	1,13%	1,21%
5	0,52%	0,52%	16	1,17%	1,29%
6	0,53%	0,53%	17	1,21%	1,55%
7	0,54%	0,54%	18	2,43%	1,75%

8	0,65%	0,56%	19	1,75 %	2,05%
9	0,56%	0,65%	20	2,05%	2,43%
10	0,88%	0,75%	21	2,54 %	2,54%
11	0,75%	0,76%	22	2,96 %	2,96%

Порядок отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска определяется уполномоченным органом. В случае, когда страхователь осуществляет несколько видов экономической деятельности, то он подлежит отнесению к классу профессионального риска, соответствующему основному виду его деятельности.

В случае, когда страхователь осуществляет деятельность в рамках договора на оказание услуг по предоставлению персонала в качестве направляющей стороны, то он подлежит отнесению к виду экономической деятельности, который имеет класс профессионального риска не ниже класса профессионального риска принимающей стороны или самого высокого класса профессионального риска принимающей стороны, в соответствии с заключаемыми им договорами на оказание услуг по предоставлению персонала.

В случае, когда страхователь осуществляет несколько видов экономической деятельности, равномерно распределенных в общем объеме производства, он подлежит отнесению к тому виду экономической деятельности, которому соответствует более высокий класс профессионального риска. В случае, когда страхователь имеет филиал (филиалы), осуществляющий (осуществляющие) отличную от страхователя деятельность, то она подлежит отнесению к тому виду экономической деятельности, которому соответствует ее класс профессионального риска.

При этом филиал (филиалы) должен (должны) иметь подтверждение об осуществляемом им (ими) виде экономической деятельности.

Страховые тарифы в зависимости от степени ИОПР (второй компонент) *предлагается* установить в соответствии с таблицей 2.

Таблица 2 – Страховые тарифы по зависимости от степени ИОПР (второй компонент)

Класс ПР по видам экономической	Степень интегрального профессионального риска				
	1 степень	2 степень	3 степень	4 степень	5 степень
по 1-22 классам	k_1	страховой тариф (первый компонент)	k_2	k_3	k_4

где:

- k_1 - понижающий коэффициент к страховому тарифу, который применяется для страхователя в случае ИОПР 1 степени;

- k_{2-4} – надбавочный коэффициент, к страховому тарифу, который применяется для страхователя в случае ИОПР 3-5 степени.

7. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам интегральной оценки профессионального риска установлена 1 степень ИОПР (*допустимый*

риск, допускающий, обеспечение безопасных условий труда и отсутствие производственного травматизма и профессиональных заболеваний), определяется путем умножения страхового тарифа по соответствующему классу ПР (1-22) на поправочный коэффициент k_1 (равный 0,9%). В этом случае установление 1 степени ПР. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам ИОПР установлена 2 степень, определяется на основе установленных страховых тарифов. Страховой тариф для страхователя, которому по результатам оценки профессионального риска установлена с 3 по 5 степени ИОПР, определяется путем умножения страхового тарифа по соответствующему классу ПР (1–22) на соответствующие коэффициенты k_{2-4} . (Курманов А. М., Айтимова Ш. Т., Сарыбаева И. Е.)

В экономическом контексте, анализ данных коэффициентов позволяет не только выявить прямые и косвенные затраты, связанные с травмами и профессиональными заболеваниями, но и оценить потенциальную экономию от внедрения мер по улучшению условий труда и повышению безопасности. Применение этих коэффициентов в качестве инструмента анализа и управления позволяет оптимизировать затраты на охрану труда, минимизировать потери от нерабочего времени, сократить расходы на компенсации и лечение травмированных сотрудников, а также предотвратить потери производственной мощности. Улучшение условий труда и снижение уровня профессионального риска влечет за собой не только сокращение непосредственных и косвенных издержек предприятия, но и укрепляет его социальную ответственность и репутацию в глазах работников и общественности (Ералина, и др., 2023).

Исследование о заработной плате в Казахстане выявляет важные экономические и социальные динамики, включая региональные различия, гендерный разрыв и отраслевые особенности в оплате труда. В период с 2011 по 2022 годы наблюдается тенденция роста заработных плат, чему способствуют как социально-экономические реформы, так и программы по увеличению доходов населения. В частности, отмечается, что отрасли с высокими профессиональными рисками и физическими нагрузками, такие как горнодобывающая промышленность и строительство, предлагают более высокие заработные платы, компенсируя таким образом повышенные риски для здоровья и безопасности работников. Эта динамика подчеркивает связь между уровнем профессионального риска и заработной платой, указывая на значимость создания безопасных условий труда и адекватной компенсации в контексте управления заработной платой и охраны труда на национальном уровне (enbek/press/news/ 2023).

Анализ профессионального травматизма и его экономические аспекты требуют комплексного подхода, включая не только непосредственное измерение и контроль за указанными коэффициентами, но и разработку целенаправленных программ по улучшению условий труда, обучение и повышение квалификации работников в области безопасности и здоровья. Важную роль играет и государственная поддержка, включая законодательное

регулирование и контроль, а также стимулирование предприятий к внедрению инновационных технологий и методик в сфере охраны труда.

Таким образом, адекватное внимание к коэффициентам анализа производственного травматизма и профессиональной заболеваемости, а также их экономическим последствиям, может значительно повысить эффективность управления охраной труда на предприятиях в Казахстане и внести вклад в обеспечение устойчивого развития национальной экономики.

Рассмотрение статистики несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан показывает нарастающую тенденцию к росту числа инцидентов и объемов материальных потерь, что подчеркивает актуальность проблемы и необходимость ее решения. На основе данных обсуждения представляется очевидным, что реализация Концепции безопасного труда до 2030 года, разработанная Правительством РК, является показателем стратегии по снижению профессиональных рисков и обеспечению безопасности труда.

Концепция предусматривает комплексный подход к управлению профессиональными рисками, основанный на модернизации национальной системы управления охраной труда, экономическом стимулировании мер по снижению профессионального риска, развитию профессиональных компетенций и повышении эффективности контроля и мониторинга. Предложения Международной Организации Труда (МОТ) о применении частоты смертельных и несмертельных профессиональных травм в качестве показателя для оценки рисков, а также о содействии в создании надежных и безопасных условий работы подчеркивают важность международного сотрудничества и обмена опытом в этой сфере (*Полукаров, и др., 2021*).

В Республике Казахстан приняты важные нормативные акты, направленные на улучшение условий труда и повышение уровня безопасности работников на производстве. Ключевыми среди них являются Приказ Министра труда и социальной защиты населения от 5 марта 2022 года № 86, устанавливающий правила отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска (Приказ МТСЗН Об утверждении Правил отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска) (Эти правила разработаны в соответствии с Законом Республики Казахстан «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» (Закон РК от 7 февраля 2005 года Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей) и определяют порядок отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска.), и Приказ Министра здравоохранения, определяющий процедуру проведения экспертизы для установления связи профессионального заболевания с выполнением трудовых (служебных) обязанностей. Эти документы играют важную роль в системе мер по предотвращению профессиональных заболеваний и несчастных случаев на работе, а также способствуют созданию условий для обеспечения здоровья и безопасности казахстанских работников.

Законодательные инициативы Республики Казахстан в области регулирования профессионального риска и экспертизы связи заболеваний с трудовой деятельностью являются важным шагом на пути к созданию безопасной и здоровой рабочей среды, обеспечивая тем самым защиту прав и интересов работников на всех уровнях экономической деятельности.

В рамках анализа оперативных сведений Комитета труда и социальной защиты МТСЗН РК о состоянии производственного травматизма по регионам Республики Казахстан за 2022 и 2023 годы было выявлено, что общее количество пострадавших на производстве составило 1241 человек в 2023 году по сравнению с 1251 человеком в 2022 году. Изучение динамики по регионам позволяет отметить, что, несмотря на незначительное сокращение общего количества пострадавших на производстве в целом по республике, в некоторых областях наблюдается увеличение количества происшествий. Так, например, в Абайской области количество пострадавших увеличилось с 16 человек в 2022 году до 102 человек в 2023 году, что свидетельствует о необходимости усиления мер по обеспечению безопасности труда.

Количество смертельных исходов в результате производственного травматизма составило 184 случая в 2023 году против 175 случаев в 2022 году, что указывает на сохраняющуюся актуальность проблемы безопасности на производстве и необходимость дальнейшей работы по снижению производственного травматизма и предотвращению несчастных случаев на рабочих местах. Также было отмечено наличие групповых несчастных случаев, количество которых составило 96 случаев в 2023 году по сравнению с 91 случаем в 2022 году.

В заключение, анализ показывает, что, несмотря на некоторое снижение общего количества пострадавших от производственного травматизма в Республике Казахстан, проблема безопасности труда остается острой и требует постоянного внимания со стороны как работодателей, так и государственных органов. Увеличение числа смертельных исходов и групповых несчастных случаев подчеркивает необходимость усиления мер по предотвращению производственных травм и повышению уровня безопасности на рабочих местах (О состоянии производственного травматизма в организациях республики 2023).

При сопоставлении данных о производственном травматизме, предоставленных Комитетом труда и социальной защиты Министерства труда и социальной защиты населения Республики Казахстан, и Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, были выявлены некоторые различия в показателях. Эти расхождения могут быть обусловлены разными методологиями сбора, обработки и интерпретации статистических данных, а также спецификой учета инцидентов в различных отраслях экономики. Важно отметить, что такие различия подчеркивают необходимость унификации подходов к ведению статистики производственного травматизма и усиления сотрудничества

между государственными органами для повышения точности и надежности информации, которая лежит в основе разработки и реализации мер по обеспечению безопасности труда и снижению травматизма на производстве.

Особое внимание в Казахстане уделяется развитию и внедрению стандартов по охране труда, включая Концепцию «Нулевого травматизма - Vision Zero», что свидетельствует о стремлении страны не только к снижению уровня профессиональных рисков, но и к кардинальному изменению подходов к безопасности труда (Безопасность и охрана труда 2023).

В современных исследованиях по управлению профессиональными рисками на рабочем месте был применен инновационный подход, использующий принципы машинного обучения и анализа больших данных по широкому спектру видов экономической деятельности.

Применение теории машинного обучения с большими данными по 132 видам экономической деятельности (двузначные, включая некоторые пятизначные) позволило выполнить процедуру классификации, в результате которой они были разбиты на 22 класса профессионального риска. Это выявило необходимость введения пятизначной классификации и более детального описания видов экономической деятельности по мере увеличения класса профессионального риска, так, например, пятизначные коды 07101 «Подземная добыча железных руд» и 43991 «Строительство шахт» были включены в класс 22 (наивысший), отделяя их от двузначных кодов горнодобывающей промышленности и строительства соответственно (Ш. Абикенова, и др., 2023).

Это было сделано для того, чтобы улучшить процесс классификации видов экономической деятельности по классам профессионального риска. Использование теории машинного обучения и больших данных позволило не только уточнить и детализировать существующую классификацию, но и выделить новые, более точные классы риска на основе актуальной статистики и анализа данных.

Введение пятизначной классификации и детализация видов экономической деятельности по мере увеличения класса профессионального риска позволяют более точно определить уровень риска для конкретных видов деятельности. Это, в свою очередь, способствует более эффективному управлению профессиональными рисками, позволяет работодателям и страховым компаниям лучше оценивать потенциальные угрозы и адекватно рассчитывать страховые взносы в системе обязательного страхования от несчастных случаев на работе.

Таким образом, целью этих изменений является повышение точности и актуальности оценки профессиональных рисков, что способствует созданию более безопасных условий труда и снижению числа несчастных случаев и профессиональных заболеваний среди работников.

Таблица 3 – Динамика численности погибших и материальных последствий несчастных случаев в Республике Казахстан (2018-2022 гг.)

№	год	Численность погибших	Материальные последствия (тыс. тенге)
	2018	215	1,532,656.2
	2019	190	1,730,202.4
	2020	203	1,971,764
	2021	176	2,636,722.8
	2022	205	4,106,738.9
Составлено автором на основе статистических данных БНС АСПиР РК			

Количество погибших при несчастных случаях колеблется от года к году, с минимальным значением в 2021 году (176 человек) и максимальным в 2018 и 2022 годах (215 человек). Эти колебания могут отражать как изменения в условиях безопасности, так и случайные факторы, влияющие на число несчастных случаев.

Сумма материальных потерь от несчастных случаев растет с каждым годом, достигнув максимума в 2022 году (более 4 миллионов тысяч тенге). Этот рост может указывать на увеличение стоимости имущества и затрат на восстановление после несчастных случаев, а также на увеличение количества и масштабов этих событий.

Увеличение материальных последствий несчастных случаев требует от общества и государства дополнительных ресурсов на восстановление и компенсацию ущерба. Это подчеркивает необходимость в инвестициях в меры по повышению безопасности и профилактике несчастных случаев. Кроме того, колебания в численности погибших подчеркивают важность постоянного мониторинга и адаптации мер безопасности к текущим условиям.

Создание безопасной рабочей среды требует скоординированных усилий всех заинтересованных сторон и постоянного совершенствования системы управления охраной труда на основе научных исследований и международного опыта. Важно подчеркнуть, что инвестиции в безопасность труда и профилактику несчастных случаев на работе не только спасают жизни и сохраняют здоровье работников, но и обеспечивают экономическую выгоду за счет снижения материальных потерь и улучшения производительности труда.

Выводы

Исследование производственного травматизма и оценка классификации профессиональных рисков в страховании от несчастных случаев на производстве в Республике Казахстан выявило комплекс проблем и вызовов, с которыми сталкивается страна на пути к обеспечению безопасных условий труда. Анализ статистических данных показал устойчивый рост числа несчастных случаев на производстве, что требует немедленного реагирования со стороны государственных органов, работодателей и самого рабочего персонала.

Реализация Концепции безопасного труда до 2030 года, разработанная Правительством Республики Казахстан, является шагом в правильном

направлении, предусматривающим комплексный подход к управлению профессиональными рисками. Это включает в себя модернизацию национальной системы управления охраной труда, экономическое стимулирование мер по снижению профессионального риска, развитие профессиональных компетенций и повышение эффективности контроля и мониторинга.

Однако для достижения целевых индикаторов и ожидаемых результатов требуется не только принятие соответствующих правовых актов, но и их активное и эффективное исполнение. Важным аспектом остается усиление контроля за соблюдением требований охраны труда и внедрение современных технологий и методик, направленных на минимизацию рисков для здоровья и жизни работников.

В статье были предложены конкретные пути и мероприятия для повышения эффективности страхования от несчастных случаев на рабочем месте в Казахстане, основанные на анализе текущей ситуации и изучении опыта других стран. Активизация участия в системе обязательного страхования от несчастных случаев, внедрение риск-ориентированного подхода и цифровизация сферы охраны труда позволят снизить уровень профессионального травматизма и обеспечить безопасность труда.

В заключение, данное исследование подчеркивает важность интегрированного подхода к решению проблемы профессионального травматизма в Республике Казахстан, требующего усиленных усилий со стороны всех заинтересованных сторон, включая государство, работодателей, работников и их представителей. Только совместными усилиями можно достичь значительного прогресса в обеспечении безопасных и здоровых условий труда для всех казахстанцев.

Благодарность, конфликт интересов. Научные результаты получены в рамках программно-целевого финансирования Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан (научно-техническая программа №BR11965728 «Экономические проблемы безопасного труда и институциональные преобразования механизма страхования в Республике Казахстан»). Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

Литература

Абикенова Ш., Марчеллони С., Айтимова Ш. (2023). Математические аспекты профессионального риска и его классификация с учетом статистических показателей. Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Математика. Компьютерные науки. Серия Механика, 145(4), 23-34. URL: <https://doi.org/10.32523/2616-7182/bulmathenu.2023/4.3>

Бастген А. Защита занятости, инновации и рынок труда URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/20357/2/Bastgen_Andreas.pdf-2016

Ералина Э.М., Алшанов Р.А. Заработная плата в Казахстане: основные тенденции и влияющие факторы. Вестник университета «Туран». 2023;(4):39-53. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-39-53>

Закон Республики Казахстан от 7 февраля 2005 года № 30. «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000030_

Механизм установления двухуровневого страхового тарифа с учетом вида экономической деятельности, степени и класса профессионального риска № 48506 от «19» июля 2024 года Курманов А. М., Айтимова Ш. Т., Сарыбаева И. Е.

О состоянии производственного травматизма в организациях республики на 1 декабря 2023 года URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/press/article/details/145767?directionId=_292&lang=ru

Полукаров О.И., Праховник Н.А., Полукаров Ю.О., Митюк Л.О., Демчук Г.В. (2021). Оценка профессиональных рисков: новые подходы к усовершенствованию и методологии. *Международный журнал передовых и прикладных наук*, 8(11), 79-86. <https://doi.org/10.21833/ijaas.2021.11.011>

Приказ Министра здравоохранения Республики Казахстан от 21 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-301/2020 «Об утверждении правил экспертизы установления связи профессионального заболевания с выполнением трудовых (служебных) обязанностей» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021862>

Приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 15 августа 2022 года № 312 «О внесении изменения в приказ Министра труда и социальной защиты населения Республики Казахстан от 5 марта 2022 года № 86 «Об утверждении Правил отнесения видов экономической деятельности к классам профессионального риска» URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029135>

Производственный травматизм в Казахстане URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/496899?lang=ru>

В.А. Панков, М.В. Кулешова Анализ риска производственного травматизма в основных отраслях промышленности URL: <https://journal.fcisk.ru/sites/journal.fcisk.ru/files/upload/article/576/health-risk-analysis-2021-4-13.pdf> (дата обращения: 09.01.2024)

В. С. Сердюк, А. М. Добренко, О. А. Цорина, Е. В. Бакико, В. В. Утюганова Определение индивидуального профессионального риска: учеб. пособие / [В. С. Сердюк и др.] ; Минобрнауки России, ОмГТУ – Омск: Изд-во ОмГТУ, 2016

Безопасность и охрана труда за 12 месяцев 2023 года URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/activities/292?lang=ru>

References

Bastgen, A. Employment Protection, Innovation, and the Labor Market. URL: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/20357/2/Bastgen_Andreas.pdf-2016

Pankov, V. A., Kuleshova, M. V. Risk Analysis of Workplace Injuries in Major Industries. URL: <https://journal.fcisk.ru/sites/journal.fcisk.ru/files/upload/article/576/health-risk-analysis-2021-4-13.pdf> (Accessed: 09.01.2024)

Serdyuk, V. S., Dobrenko, A. M., Tsorina, O. A., Bakiko, E. V., & Utyuganova, V. V. Determining Individual Professional Risk: A Study Guide. Ministry of Education and Science of Russia, Omsk State Technical University. Omsk: Omsk State Technical University Publishing, 2016.

Eralina, E. M., & Alsharov, R. A. Wages in Kazakhstan: Main Trends and Influencing Factors. *Turan University Bulletin*, 2023;(4):39-53. <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-39-53>

The mechanism for establishing a two-level insurance tariff, taking into account the type of economic activity, degree and class of occupational risk No. 48506 dated July 19, 2024 Kurmanov A.M., Aitimova Sh. T., Sarybaeva I. E.

Workplace Injuries in Kazakhstan. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/496899?lang=ru>

Polukarov, O. I., Prakhovnik, N. A., Polukarov, Y. O., Mityuk, L. O., & Demchuk, G. V. Professional Risk Assessment: New Approaches to Improvement and Methodology. *International Journal of Advanced and Applied Sciences*, 2021, 8(11), 79-86. <https://doi.org/10.21833/ijaas.2021.11.011>

Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated August 15, 2022 No. 312 “On Amending the Order of the Minister of Labor and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan dated March 5, 2022 No. 86 ‘On Approval of the Rules

for Assigning Types of Economic Activities to Professional Risk Classes”’. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200029135>

Law of the Republic of Kazakhstan dated February 7, 2005 No. 30. ‘On Mandatory Insurance of Employees against Workplace Accidents’. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000030_

Order of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated December 21, 2020 No. ҚР ДСМ-301/2020 ‘On Approval of the Rules for Expert Examination of the Establishment of a Connection between a Professional Disease and the Performance of Work (Service) Duties’. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021862>

State of Workplace Injuries in Organizations of the Republic as of December 1, 2023. URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/press/article/details/145767?directionId=_292&lang=ru

Occupational Safety and Health for 12 Months of 2023. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/lspm/activities/292?lang=ru>

Abikenova, Sh., Marcelloni, S., & Aitimova, Sh. (2023). Mathematical Aspects of Professional Risk and Its Classification Based on Statistical Indicators. Bulletin of the L. N. Gumilyov Eurasian National University. Mathematics. Computer Science. Mechanics Series, 145(4), 23-34. <https://doi.org/10.32523/2616-7182/bulmathenu.2023/4.3>

CONTENTS**PEDAGOGY**

E.T. Adylbekova, N.F. Sarsenbieva, K.M. Kulzhataeva WAYS OF EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC RESOURCES IN THE EDUCATIONAL PROCESS.....	5
A.A. Azatbakyt, A.M. Kartayeva, A.T. Tamayev ANALYZING AND TEACHING THE PSYCHOLOGY OF CHARACTERS IN THE STORIES OF M. AUEZOV.....	20
L.S. Dzhumanova, A.S. Sagindykova, G.M. Kadyrova FORMATION OF STUDENTS' TEXT READING COMPETENCE IN GERMAN LANGUAGE LESSONS.....	32
D.M. Zharylgapova, A.A. Almagambetova, U.A. Abitayeva DEVELOPMENT OF COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING PHYSICS BY USING COMPUTER MODELS.....	45
G.G. Ibragimov, A.P. Mynbaeva, K.Zh. Saparbayeva DEVELOPMENT OF ESSAY WRITING SKILLS OF PUPILS BASED ON THE ART OF RHETORIC.....	62
R.Zh. Ismanova, G.K. Akhmetova SPEECH THERAPY AND THE BASICS OF NEUROPSYCHOLOGY.....	79
L. Kazykhankyzy, D. Babakhanova FUTURE ENGLISH TEACHERS' USE OF SELF-REGULATED LEARNING STRATEGIES IN DEVELOPING LANGUAGE PROFICIENCY.....	96
B.D. Karbozova, M. Imankulova, A. B. Shormakova FORMATION OF CREATIVE THINKING SKILLS IN THE STUDY OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	109
G.T. Kurbankulova, A.S. Stambekova WAYS TO PREPARE FUTURE PRIMARY EDUCATION TEACHERS FOR INSTILLING NATIONAL VALUES IN THE STUDENTS.....	120
G. Kozhasheva, A.A. Bazhi, M.I. Yesenova, L. Nassir METHODOLOGICAL APPROACHES TO ASSESSING STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS IN MATHEMATICS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF EDUCATION.....	134

U.S. Marchibayeva

DEVELOPMENT OF ADAPTIVE PHYSICAL CULTURE AND SPORTS IN THE EDUCATIONAL SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PEDAGOGICAL CHALLENGES AND RESEARCH PROSPECTS.....148

R.Zh. Mrzabayeva, N.M. Abdulkadyrov, G.U. Akhmetshina

INCREASING SUBJECT COMPETENCE AT THE BERLIN CONGRESS ON OTTO VON BISMARCK'S POLITICAL POSITIONS IN RELATION TO THE OTTOMAN EMPIRE.....165

A.N. Omarov, O. Kozhabergen, G.R. Kurmasheva

PRACTICE-ORIENTED TEACHING OF STUDENTS AT THE UNIVERSITY.....185

A.A. Seitaliyeva, N.T. Shyndaliyev, A.Sh. Barakova

TRAINING OF FUTURE TEACHING STAFF IN THE CONTEXT OF DUAL EDUCATION.....197

G. Tanabayeva, A. Boranbayeva

WAYS TO DEVELOP THE VOCABULARY OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITIES OF PRESCHOOL AGE THROUGH FAIRY TALES.....210

A.K. Urazova, G. A. Tuyakbaev, K.T. Kudaibergenova

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING THE EPISTOLOGICAL HERITAGE OF ABDILDA TAZHIBAEV.....227

G. Utemissova, A. Alimbekova, A. Bulshekbayeva

THE RELATIONSHIP BETWEEN CYBERBULLYING AND AGGRESSIVE VICTIMIZATION.....241

Sh.Sh. Khamzina, A.M. Utilova, T.Zh. Shakenova

EFFECTIVENESS OF THE MENTORING SYSTEM IN SCHOOLS.....257

ECONOMICS

G.Y. Amalbekova, A.N. Narenova, S.B. Nauryzkulova

GLOBAL POULTRY MARKET: CURRENT DEVELOPMENT TRENDS AND EXPORT POTENTIAL OF KAZAKHSTAN.....276

K.T. Auyezova, Zh.M. Bulakbay, A.A. Zhakupov

PROJECT MANAGEMENT IN THE STRATEGIC PLANNING OF ENERGY INDUSTRY ENTERPRISES.....295

A.Yelubayeva, Ceslovas Christauskas INCREASING THE HUMAN RESOURCES POTENTIAL OF STATE AUDIT BODIES AS A BASIS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY AUDIT MECHANISM.....	307
A.M. Yessirkepova, R.K. Niyazbekova, D.M. Makhmud RESEARCH OF THE ACTIVITIES OF PEASANT FARMS IN KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF EFFECTIVE ENERGY CONSUMPTION.....	318
Sh.A. Zhumadilla, M.R. Sikhimbayev, D.R. Sikhimbayeva STATE REGULATION OF SUBSOIL USE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ECOLOGY AND INNOVATIONS.....	330
A.S. Karbozova, A.Z. Bukharbayeva, G.B. Duzelbaeva THEORETICAL ASPECTS OF THE ECONOMIC MECHANISM OF AGRICULTURAL PRODUCTION MANAGEMENT.....	345
T. Kuangaliyeva, Zh. Yerzhanova, G. Mukasheva SHEEP BREEDING IN KAZAKHSTAN: CHALLENGES OF MODERN DEVELOPMENT.....	359
A. Makenova, A. Oralbayeva, A.Kizimbayeva SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL AREAS OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE.....	374
J.K. Romazanov, T.J. Niyazov, T.A. Karipov PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREDIT MARKET N KAZAKHSTAN.....	389
L.M. Shayakhmetova, A.M.Kurmanov, S.T. Aitimova IMPROVEMENT OF OCCUPATIONAL SAFETY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ASSESSMENT OF PROFESSIONAL RISKS AND STRATEGIES FOR ACCIDENT INSURANCE IN THE WORKPLACE.....	401

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Құлжатаева ЭЛЕКТРОНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ОҚУ ҮДЕРІСІНЕ ТИІМДІ ЕНГІЗУ ЖОЛДАРЫ.....	5
А.А. Азатбақыт, А.М. Картаева, А.Т. Тамаев М. ӘУЕЗОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ КЕЙІПКЕР ПСИХОЛОГИЯСЫН ТАЛДАП ОҚЫТУ.....	20
Л.С. Жұманова, А.С. Сағындықова, Г.М. Қадырова НЕМІС ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА СТУДЕНТТЕРДІҢ МӘТІНДІ ОҚУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	32
Д.М. Жарылғапова, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛДЕРДІ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	45
Г.Г. Ибрагимов, А.П. Мыңбаева, Қ.Ж. Сапарбаева ШЕШЕНДІК ӨНЕР НЕГІЗІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭССЕ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ.....	62
Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова ЛОГОПЕДИЯ ЖӘНЕ НЕЙРОПСИХОЛОГИЯ НЕГІЗДЕРІ.....	79
Л. Қазыханқызы, Д. Бабаханова БОЛАШАҚ АҒЫЛШЫН ТІЛІ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІМ АЛУДА ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУ СТРАТЕГИЯЛАРЫН ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІК ҚАБІЛЕТІН ДАМУ.....	96
Б.Д. Карбозова, М. Иманқұлова, А.Б. Шормақова ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	109
Г.Т. Курбанқұлова, Ә.С. Стамбекова БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІН ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚҚА БАУЛУҒА ДАЯРЛАУ ЖОЛДАРЫ.....	120

Г.О. Кожашева, А.А. Бажи, М.И.Есенова, Л. Нәсір
 БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ
 МАТЕМАТИКА ПӘНІНЕН ОҚУ ЖЕТІСТІГІН БАҒАЛАУДЫҢ
 ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ.....134

Ұ.С. Марчибаева
 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ
 БЕЙІМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МЕН СПОРТТЫ ДАМУЫ:
 ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МІНДЕТТЕР МЕН ЗЕРТТЕУ БОЛАШАҒЫ.....148

Р.Ж. Мрзабаева, Н.М. Абдукадыров, Г.У. Ахметшина
 БЕРЛИН КОНГРЕСІНДЕ ОТТО ФОН БИСМАРКТИҢ ОСМАН
 ИМПЕРИЯСЫНА ҚАТЫСТЫ САЯСИ ҰСТАНЫМДАРЫ ТУРАЛЫ ПӘНДІК
 ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІ АРТТЫРУ.....165

А.Н. Омаров, О. Қожаберген, Г.Р. Құрмашева
 УНИВЕРСИТЕТТЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫ ТӘЖІРИБЕГЕ БАҒЫТТАП
 ОҚЫТУ.....185

А.А. Сейталиева, Н.Т. Шындалиев, А.Ш. Баракова
 ДУАЛДЫ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА БОЛАШАҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
 КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ.....197

Г.Т. Танабаева, А.Р. Боранбаева
 МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ ЗЕРДЕ БҰЗЫЛЫСТАРЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ
 СӨЗДІК ҚОРЫН ЕРТЕГІЛЕР АРҚЫЛЫ ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ.....210

А.К. Уразова, Ғ.Ә. Тұяқбаев, К.Т. Құдайбергенова, А. Жолмаханова
 ӘБДІЛДА ТӘЖІБАЕВТЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МҰРАСЫН ОҚЫТУДЫҢ
 ТИІМДІ ӘДІСТЕРІ.....227

Г.У. Утемисова, А.А. Алимбекова, А.И. Булшекбаева
 КИБЕРБУЛЛИНГ ПЕН АГРЕССИВТІ ЖӘБІРЛЕНУШІНІҢ МІНЕЗ-
 ҚҰЛҚЫНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ.....241

Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж. Шакенова
 МЕКТЕПТЕРДЕГІ ТӘЛІМГЕРЛІК ЖҮЙЕНІҢ ТИІМДІЛІГІ.....257

ЭКОНОМИКА

Г.Е. Амалбекова, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызқұлова
 ӘЛЕМДІК ҚҰС ЕТІ НАРЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ ЖӘНЕ
 ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ ӘЛЕУЕТІ.....276

К.Т. Ауезова, Ж.М. Бұлақбай, А.А. Жакупов ЭНЕРГЕТИКА САЛАСЫНДАҒЫ КӘСІПОРЫНДАРДЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ЖОСПАРЛАУДАҒЫ ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ.....	295
А. Елубаева, Чесловас Кристаускас МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТ ОРГАНДАРЫНЫҢ КАДРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІН АРТТЫРУ ТИІМДІЛІК АУДИТІНІҢ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ.....	307
А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд ТИІМДІ ЭНЕРГИЯ ТҰТЫНУ КОНТЕКСІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАРУА ҚОЖАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЗЕРТТЕУ.....	318
Ш.А. Жұмадилла, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖЕР ҚОЙНАУЫН ПАЙДАЛАНУДЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ: ЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИННОВАЦИЯЛАР.....	330
А.С. Карбозова, А.Ж. Бұхарбаева, Г.Б. Дузельбаева АУЫЛШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНДІРІСІН БАСҚАРУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	345
Т. Куанғалиева, Ж.Ержанова, Г. Мукашева ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЙ ШАРУАШЫЛЫҒЫ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	359
А.А. Макенова, А.К. Оралбаева, А. Кизимбаева ҚАЗАҚСТАННЫҢ АУЫЛДЫҚ АУМАҚТАРЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ.....	374
Ж.К. Ромазанов, Т.Ж. Ниязов, Т.А. Карипов ҚАЗАҚСТАННЫҢ КРЕДИТТІК НАРЫҒЫН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	389
Л.М. Шаяхметова, А.М. Курманов, Ш.Т. Айтимова ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕКТІ ҚОРҒАУДЫ ЖЕТІЛДІРУ: КӘСІПТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУ СТРАТЕГИЯСЫ.....	401

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА

Э.Т. Адылбекова, Н.Ф. Сарсенбиева, К.М. Кулжатаева СПОСОБЫ ЭФФЕКТИВНОГО ВНЕДРЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕСУРСОВ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС.....	5
А.А. Азатбакыт, А.М. Картаева, А.Т. Тамаев АНАЛИЗ И ОБУЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИИ ПЕРСОНАЖЕЙ РАССКАЗОВ М. АУЭЗОВА.....	20
Л.С. Джуманова, А.С. Сагиндыкова, Г.М. Кадырова ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИИ ЧТЕНИЯ ТЕКСТОВ СТУДЕНТАМИ НА ЗАНЯТИЯХ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА.....	32
Д.М. Жарылгапова, А.А. Алмагамбетова, У.А. Абитаева РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ФИЗИКИ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНЫХ МОДЕЛЕЙ.....	45
Г.Г. Ибрагимов, А.П. Мынбаева, К.Ж. Сапарбаева РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ НАПИСАНИЯ ЭССЕ У УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ ИСКУССТВА РИТОРИКИ.....	62
Р.Ж. Исманова, Г.К. Ахметова ЛОГОПЕДИЯ И ОСНОВЫ НЕЙРОПСИХОЛОГИИ.....	79
Л. Казыханкызы, Д. Бабаханова ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ САМОРЕГУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ЯЗЫКОВОГО МАСТЕРСТВА БУДУЩИМИ УЧИТЕЛЯМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	96
Б.Д. Карбозова, М. Иманкулова, А.Б. Шормакова ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	109
Г.Т. Курбанкулова, А.С. Стамбекова СПОСОБЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ К ФОРМИРОВАНИЮ У УЧАЩИХСЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ.....	120

Г.О. Кожашева, А.А. Бажи, М.И. Есенова, Л. Насир МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ УЧАЩИХСЯ ПО МАТЕМАТИКЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....	134
У.С. Марчибаева РАЗВИТИЕ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ....	148
Р.Ж. Мрзабаева, Н.М. Абдукадыров, Г.У. Ахметшина ПОВЫШЕНИЕ ПРЕДМЕТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ О ПОЛИТИЧЕСКИХ ПОЗИЦИЯХ ОТТО ФОН БИСМАРКА В ОТНОШЕНИИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕССЕ.....	165
А.Н. Омаров, О. Кожаберген, Г.Р. Курмашева ПРАКТИКО-ОРИЕНТИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ.....	185
А.А. Сейталиева, Н.Т. Шындалиев, А.Ш. Баракова ПОДГОТОВКА БУДУЩИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	197
Г.Т. Танабаева, А.Р. Боранбаева СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ ИНТЕЛЛЕКТА ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ СКАЗКИ.....	210
А.К. Уразова, Г.А. Туякбаев, К.Т. Кудайбергенова ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ЭПИСТОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ АБДИЛЬДЫ ТАЖИБАЕВА.....	227
Г.У. Утемисова, А.А. Алимбекова, А.И. Булшекбаева ВЗАИМОСВЯЗЬ КИБЕРБУЛЛИНГА И АГРЕССИВНОГО ВИКТИМНОГО ПОВЕДЕНИЯ.....	241
Ш.Ш. Хамзина, А.М. Утилова, Т.Ж.Шакенова ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИСТЕМЫ НАСТАВНИЧЕСТВА В ШКОЛАХ.....	257
ЭКОНОМИКА	
Г.Е. Амалбекова, А.Н. Наренова, С.Б. Наурызкулова МИРОВОЙ РЫНОК МЯСА ПТИЦЫ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И ЭКСПОРТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ КАЗАХСТАНА.....	276

К.Т. Ауезова, Ж.М. Булакбай, А.А. Жакупов ПРОЕКТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В СТРАТЕГИЧЕСКОМ ПЛАНИРОВАНИИ ПРЕДПРИЯТИЙ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ.....	295
А. Елубаева, Чесловас Кристаускас ПОВЫШЕНИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО АУДИТА КАК ОСНОВА СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕХАНИЗМА АУДИТА ЭФФЕКТИВНОСТИ.....	307
А.М. Есиркепова, Р.К. Ниязбекова, Д.М. Махмуд ИССЛЕДОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ В КАЗАХСТАНЕ В КОНТЕКСТЕ ЭФФЕКТИВНОГО ЭНЕРГОПОТРЕБЛЕНИЯ.....	318
Ш.А. Жумадилла, М.Р. Сихимбаев, Д.Р. Сихимбаева ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НЕДРОПОЛЬЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ЭКОЛОГИЯ И ИННОВАЦИИ.....	330
А.С. Карбозова, А.Ж. Бухарбаева, Г.Б. Дузельбаева ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕХАНИЗМА УПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ ПРОИЗВОДСТВОМ.....	345
Т. Куангалиева, Ж. Ержанова, Г. Мукашева ОВЦЕВОДСТВО КАЗАХСТАНА: ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОГО РАЗВИТИЯ.....	359
А.А. Макенова, А.К. Оралбаева, А. Кизимбаева УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ КАЗАХСТАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ.....	374
Ж.К. Ромазанов, Т.Ж. Ниязов, Т.А. Карипов ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ КРЕДИТНОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА.....	389
Л.М. Шаяхметова, А. М. Курманов, Ш.Т. Айтимова СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОХРАНЫ ТРУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ОЦЕНКА ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ РИСКОВ И СТРАТЕГИИ СТРАХОВАНИЯ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ НА ПРОИЗВОДСТВЕ....	401

Publication Ethics and Publication Malpractice in the journals of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

[www: nauka-nanrk.kz](http://www.nauka-nanrk.kz)

ISSN 2518–1467 (Online),

ISSN 1991–3494 (Print)

<http://www.bulletin-science.kz/index.php/en>

Директор отдела издания научных журналов НАН РК *А. Ботанқызы*

Редакторы: *Д.С. Аленов, Ж.Ш. Әден*

Верстка на компьютере *Г.Д. Жадыранова*

Подписано в печать 29.05.2024.

Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать - ризограф.

46,0 п.л. Тираж 300. Заказ 5.